

ԳԱՆՏՈՆԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆ ԵՐՈՒՍԱԼԷՍԻ ՀԱՅ ԳԱՅԵՐԱՐԳՈՒԹՅԱՆ
ԻԱ. ՏԱՐԻ — ՆՈՐ ԵՐԶԱՆ 1947

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Կոնդակ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի .	66
Ողջոյն սիրոյ եւ հաւատարմութեան առ Մայր Աթոռն Ս. Էջմիածնի .	Կրիթե՛՛՛ Բ. ՊԱՏՐԻԱՐԲ Ս. ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ 70
ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ — Մայր Աթոռ .	73
ԲԱՆԱՍՏԵՂԺԱԿԱՆ	
— Դարեբն ի վեր .	ԵՂԻՎԱՐԴ 80
— Սուրբ Էջմիածին .	ՅՈՎՀ. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԵԱՆ 83
— Եկեղեցին Հայկական .	ՎԱՀԱՆ ԹԷՔԷՍԱՆ 84
— Ոսկի ուռնակը .	Յ. ՕՇԱԿԱՆ 85
Էջմիածնի կրօնական դերը .	ՍԵՐՈՎԲԷ ՎՐԴ. ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ 90
Էջմիածնի մշակութային դերը .	ԵՂԻՇԷ ՎՐԴ. 96
Էջմիածնի քաղաքական գործունեութիւնը .	ՅԱԿՈԲ ՎՐԴ. ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ 106
Հայ բանասիրութիւնը եւ Էջմիածին .	Յ. ՕՇԱԿԱՆ 119
ԵԿԵՂԵՑԱՊԼՄՄԱԿԱՆ	
— Էջմիածին եւ Պոլիս .	Ն. Վ. Պ. 137
— Նաւեկը Հայ գրականութեան մէջ .	ԵՂԻՇԷ ՎԱՐԴԱՊԵՏ 140
— Հայ եկեղեցական երաժշտութիւնը .	Ն. Յ. ԽԻՒՏԱՎԷՐՏԵԱՆ 143
Արձանագրութիւններ Ազգային-Եկեղեցական ժողովի .	146
ՊԱՏՄԱԿԱՆ	
— Կիլիկեան ամրոցներ, Կոռիկոս .	ԱՐՏԱՒԱԶԴ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ 149
ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆ	
— «Ոսկի Կամուրջ» .	Ե. Վ. Տ. 154
Մայր Աթոռոյ Սիսեմ Ս. Էջմիածին փոխադրութեան հինգհարիւրամեայ յօբելանի հանդիսութիւն .	157
Ս. ՅԱԿՈԲԻ ՆԵՐՍԵՆ — Բնական .	160

Ս Ի Ո Ն

ԻԱ. ՏԱՐԻ — ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ

1947

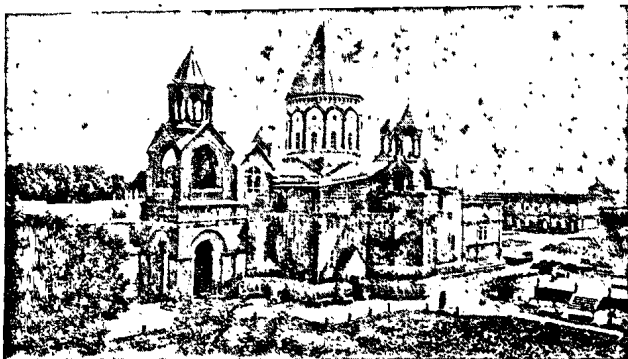
Մ Ա Ր Տ

ԹԻՒ 3

ՆՈՐԻՆ Ա. ՕՇՈՒԹԻՒՆ Տ. Տ. ԳԷՈՐԳ Զ.

ՎԵՀԱՓԱՌ ՀԱՅԵՐԱԳՆՑ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Գ Է Ո Ր Գ Ծ Ա Ռ Ա Յ Յ Ի Ս Ո Ւ Ս Ի Ք Ր Ի Ս Տ Ո Ս Ի

ԵՒ ԿԱՄՈՔՆ ԱԶԳԻՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱՊԵՏ ԵՒ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ
ՀԱՅՈՑ ԾԱՅՐԱԳՈՅՆ ՊԱՏՐԻԱՐԺ ՀԱՄԱԶԳԱԿԱՆ ՆԱԽԱՄԵԾԱՐ
ԱԹՌՈՒՅՑ ԱՅՐԱՐԱՏԵԱՆ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ՄԱՅՐ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ
ՍՐԲՈՅ ԿԱԹՈՂԻԿԷ ԷԶՄԻԱՇՆԻ

Շնորհազարդ Կաթողիկոսի Տանն Կիլիկիոյ Տ. Գարեգնի Ա., Ամենապատիւ Պատրիարքի Հայոց Ս. Երուսաղիմայ Տ. Կիրոյի Բ., Ամենապատիւ Տեղապահի Պատրիարքութեան Հայոց Թուրքիոյ՝ Տ. Գեորգայ Սրբազան Արքեպիսկոպոսի Արալանեան, Գերաւորի Առաջնորդաց, Հոգեւորի Փոխանորդաց, Բարձրապատիւ վանահարց եւ միաբանական Ուխտից, Ամենայն Աստուածահանոյ Եկեղեցական, բարեգործական եւ ուսումնական Հաստատութեանց եւ համայն ժողովրդեան ի մայրենի երկրի բնակելոց եւ՝ նմղեհութեամբ սահեալ՝ ի սար աշխարհ սփռելոց յղջոյն սիրոյ եւ խաղաղութեան հասցէ ի Միաձմաւէչ եւ Կրկական Ս. Կաթողիկէէս եւ ի Ս. Լուսաւորչին մերոյ Աջէս:

Դարձ հինգ եւ արքիք հինգ անցին ի վերայ, յորմէ հետէ Աթոռն Հայրապետութեան Հայոց փոխեցաւ ի Սիս քաղաքէ Կիլիկիոյ անդրէն ի բնակ տեղին իւր ի Ս. ԷԶՄԻԱՇՆ, ի Վաղարշապատ քաղաք, ի կայս թագաւորաց մերոց Արեւիկունեաց, ուր զառաջինն նիմնեցաւ ձեռամբ սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին մերոյ ըստ տեղեանն, որպէս աւանդէ Ազաթանգեղեայ պատմութիւնն:

Բայց ոչ ընդ երկար եւ հաստատուն մնաց Աթոռն ի Վաղարշապատ քաղաքի, քանզի ազգի ազգի հանգամանք հարկ ի վերայ դնէին Կաթողիկոսացն Հայոց փոփոխել զտեղի բնակութեան իւրեանց, էր զի վասն համապատգործ բանակցութեանց ընդ սրբոյն աշխարհին մերոյ, եւ էր զի յերեսաց արեւանաց հինից, որ ստէպ ստէպ ի վերայ գային: Ըստ այսմ տեսանեմք, զի

անդէն ի վախճան դարուն հինգերորդի փոխեցաւ Աթոռ Հայրապետութեանն ի Դուին, յորում նստէին մարգապան Հայոց, եւ անձի ընդ ժամանակս ժամանակս փոխեալ յԱրամուն եւ յԱղթամար, ի Վարազ եւ յԱնի, ի Մոփս եւ ի Հռովմայ եւ հոսկ ուրեմն յամին 1292 ի Սիս քաղաք Կիլիկիոյ, յաթոռանիսն թագաւորացն Հայոց Ռուբինեանց, ուրանոր եկաց մնաց մինչեւ ցամն 1441 :

Այլ կարի աղէտալի եղեւ այս վերջին փոխադրութիւն Աթոռոյն զի մինչ Կաթողիկոսն Հայոց ի Սիս փութային ական ունելով հասաստութեան իւրանութեան իւրեանց օգնականութեամբ մերազնեայ իւրանաց եւ թագաւորաց Ռուբինեանց, սոքա ինքնին ռւացան զմայրենի եկեղեցին իւրեանց եւ յայնմալէս ընկալան զգաւանութիւն եկեղեցւոյն Հռովմայ, զոր յանձն առին նոքա վասն քաղաքական ակնկալութեանց, յուսացեալ եթէ օժանդակութեամբ արքայիցն Եւրոպիոյ յաջողոցի նոցա պահել զիւրանութիւն իւրեանց ի Կիլիկիա, որ շուրջ պատեալ էր մահմետական սուլթանօք եւ առ այս հարկ էր հանել զմիսս պապիցն Հռովմայ, ըստ որոց հրաման ոչ իւրեւն արքայք Եւրոպիոյ առնել ինչ յօգուտ քրիստոնեայ իւրանաց Կիլիկիոյ, որք հերձուածողն էին յայս եկեղեցւոյն Հռովմայ : Թէպէտ եւ ի դերեւ ելին յոյսք թագաւորացն Ռուբինեանց եւ ոչինչ նպաստ օգնականութեան գտին յարեւմտից կուսէ, սակայն օր ըստ օրէ յաւելուին ջանք միաբանելոյ զեկեղեցին Հայոց ընդ Հռովմայ, հայթայթանօք միաբանողաց հաւատարմից, որք *ունիտորք* կոչին : Զի անհ՝ ըստ օրինակի թագաւորացն Ռուբինեանց՝ Կաթողիկոսն ունանք Սըսոյ թուրք հպատակութեան գրեցին առ պապս Հռովմայ, որպէս եւ շատ եպիսկոպոսք արքի մօք թիրալայք էին զկնի միաբանողացն մինչեւ ժողովոյ ինչ լինել ի Սիս, ուրանոր ընդունէին ինչ ինչ ծէսս եւ զբան դաւանութեան Լատինացոց : Այսպէս օր քան զօր վասթարէր եւ նուասանայր կաթողիկոսութիւնն Սսոյ եւ մերձ էր ի սպառ կործանումն :

Զայս աղէտ սարակուսի ուժի ուժով դիտէին վարդապետն Հայոց արեւելեայք, ի վանիցն Հաղբասայ եւ Սամահնի եւ Սիւնեաց, որք յաւուրց անձի Ներսիսի Լամբրոնացոյ տեսանէին զվսանգ եկեղեցւոյ մերոյ ի նորասիրաց եւ ցանկացողաց միաբանութեան համօրէն եկեղեցեաց քրիստոնից եւ ելք հմարս խնդրէին զերծուցանել զանկախութիւն եկեղեցւոյ մերոյ ի հաղբից կեղծաւոր միաբանողացն :

Եւ իբրեւ ամենեւին բարձաւ իւրանութիւնն Հայոց ի Կիլիկիոյ, ժամ պատեմ համարեցան վարդապետն արեւելից ձեռն ի գործ արկանել փրկել զեկեղեցի մեր : Ի ձեռն նուիրակաց ծանուցին նոքա ամենայն վանօրէից Հայաստանեայց, «եթէ ի մի ունէին ընդ հուպ հրաւիրել զնոսա ի խորհուրդ մի բարի եւ օգտակար» : Առաջնորդք այսր խորհրդոյ էին Յովնաննէս վարդապետ Հերմոնեցի, յաւակեցաց եւ յաջորդ մեծի վարդապետին Գրիգորի Տաթեւացոյ, որ զառաջնորդութիւնն իսկ ունէր զՏաթեւայ վանից, Թովմաս Մեծօփեցի, առաջնորդ սրբոյ Ուխտին Մեծօփայ, նախանձախնդիր իւրանութեանն Ս. Էջմիածնի : Առ ժամ մի լռեալ մնայր գաղտնի խորհուրդն, մինչեւ հնարիւք իմն, ձեռնաստութեամբ ունանց հաւատարիմ եպիսկոպոսաց Սըսոյ յաջողեցաւ կորզել ի կաթողիկոսարանէն Սսոյ զԱ. Սրբոյ Լուսաւորչին,

ֆանգի ըստ վաղեմի սովորութեան Այն համարեալ էր իբրեւ կնիք եւ երաւ-
խաւորութիւն օրինաւոր նեմարիս Հայրապետութեան, զի որ նեմարիս հայրա-
պետն իցէ առ նմա անկ էր լինել եւ Այոյ Ա. Լուսաւորչի կամ որպէս ասէ
Առաքել պատմագիր — (Գլ. Ժէ.) — «Ի վերայ Այոյն եւ Էջմիածնի ամե-
նայն ազգէ Հայոց կապեալ կան»:

Իբրեւ ծանեան վարդապետսն, եթէ Այն հանեալ էր ի Սոյ եւ գտանի
ի Ս. Էջմիածնի, ապա յայտնի հրաման ետուն ամենայն եպիսկոպոսաց եւ
վարդապետաց գալ հասանել ի Ս. Էջմիածին յամին 1441 ի խորհուրդն սուրբ
եւ օգտակար: Եւ ժողովեցան յամենայն կողմանց Հայաստան աշխարհին եկե-
ղեցականք աւելի քան զերիս հարիւս, եպիսկոպոսունք, վարդապետք, վա-
նահարք, աւագ երիցունք, այլ եւ բազում արք, որոց ոչ էր հնար գալ՝ թող-
քով ծանուցին զմիաբանութիւն իւրեանց: Եւ յաշխարհական կարգէ բազ-
մութիւնք ազատաց եւ ազատագրեաց եւ ճանուցեաց: Եւ եղև ի Վաղարշա-
պատ քաղաքի ժողով մեծ Ազգային — եկեղեցական:

Ի ժողովի անդ միաբան հաւանութեամբ ամենեցուն հաստատեցաւ,
քանզի չէր հնար ի Սիս քաղաքի զերծ պահել զեկեղեցին Հայոց, զդաւանու-
թիւն եւ զկարգս եկեղեցւոյն Հայաստանեայց յազգեցութենէ ժողովեցաւ եւ
չէր այլ եւս պատճառ ինչ պահելոյ զԱթոռ Հայրապետութեան Հայոց ի օտար
աշխարհին, հեռի ի ժողովրդենէն Հայոց, ապա հարկ անհրաժեշտ կայր փո-
խել զԱթոռն Հայրապետութեան ի Սոյ անդրէն ի Վաղարշապատ՝ ի բնակ
Մայր Աթոռն Հայոց: Եւ քանզի ոչ հաւանեցաւ Կաթողիկոսն Սոյ գալ ի
ժողով անդ, յոր հրաւիրեցան, ապա հարկ էր ընտրել նոր Կաթողիկոս:
Ըստ այսմ մեծի հաւանութեան միաբան ամենեւեմ ընտրեցին զՏէր Կիրակոս
Վիրապեցի. յաստիճանէ քահանայութեան, զայր սուրբ եւ բարեպաշտն, հեղ
եւ խոնարհ, ի Վասպուրականէ, որ ի վերջին ամս միայնակեցութեամբ
կեայր ի վանս Վանաստան մեծ Ակոռի գեղջ յոսն Մասեաց: Զկնի միաբան
ընտրութեան համօրէն ժողովոյն ետուն նմա նախ զգաւազան վարդապետու-
թեան, ապա ձեռնադրեցին եպիսկոպոս եւ յաւուր տօնի Համբարձման
Տեառն, յամին 1441, օծին զնա Կաթողիկոս ամենայն Հայոց եւ Պատրիարք
Աթոռոյն Ս. Էջմիածնի:

Զէ կարգ բանիս յիշատակել զանցսն որ անցին ի Ս. Էջմիածին ի
վերջին հինգ դարս, զաւուրս նեղութեանց եւ հարկապահանջութեանց, ըզհի-
նութեանց եւ բարեկարգութեանց Հայաստանեայց եկեղեցւոյ. զայս ամենայն
ըստ խնդրոյ Մերում գրէ հանգամանօրէն եղբայրն Մեր ի Քրիստոս Տէր Գա-
րեգին Կաթողիկոս Ա. Տանն Կիլիկիոյ, յորմէ զամենայն ինչ մարք է ուսանել:
Զայս եւ եթ հարկ է ասել, զի այս վերջին փոխումն Հայրապետական
Աթոռոյն ի Ս. Էջմիածին կարի իմն նմանութիւն բերէ ելիցն Իսրայէլի
յեգիպտոսէ, զի որպէս անդ յառաջնումն Իսրայէլացիք փրկեցան ի դառն
ծառայութենէն եւ գերութենէն Եգիպտացոց, ըստ սմին օրինակի եւ դարձն
Կաթողիկոսարանին ի Սոյ ի Ս. Էջմիածին փրկեաց զեկեղեցի մեր ի գե-
րութենէն Լաթինացոց եկեղեցւոյն եւ հաստատեաց անվկանդ զազատութիւն
եւ զանկախութիւն եկեղեցւոյ մերոյ եւ նորին Հայրապետաց յորդպիքից
բանասիրութիւն: Որում քաջ հաստա եղեալ ոմն ի պատգամաւորացն եկեղեցաւոր

կան ժողովոյն, որ գումարեցաւ ի Ս. Էջմիածին յընտրութեան նորոյ կաթողիկոսի՝ առաջի արար ժողովոյն՝ յաւերժացուցանել զայս սոն յիշատակի արժանավայել իմն եղանակաւ: Ընդ որ հանեցեալ ժողովոյն սահմանեաց զամս վեց (1941-1946) անուանել ամս յոբելինի եւ կատարել հանդէս յամենայն եկեղեցիս Հայոց: Ի սիպ արձանացուցանել զպատմութիւն եկեղեցւոյ մերոյ յամէ փոխման Աթոռոյն ի Ս. Էջմիածին մինչեւ ցայսօր: Ընդ սմին եւ Մեք արժանի համարիմք եւ պատուիրեմք, զի յայսմինեւ յամենայն օրացոյցս եկեղեցւոյ մերոյ յաւուր սոնի Համբարձման Տեառն յաւելցի յիշատակս այս Տարեդարձ փոխման Հայրապետական Աթոռոյն Հայոց ի Ստոյ ի Ս. Էջմիածին յամի Տեառն 1441, եւ պատել յեկեղեցիս զայս սոն ազգային հանդիսիւ եւ մաղթանօք եւ երգով «Էջ Միածինն ի Հօրէ» շարականին:

Աղաչեսցուք զԱմենակալն Աստուած, զի անաստան պահեսցէ զեկեղեցի իւր սուրբ յամենայն թեմամեաց երեւելեաց եւ աներեւութից, եւ կարգասցուք առ նա ըստ հանապազօր մաղթանաց մանկանց եկեղեցւոյն՝ «Բարեխօսութեամբ վերին քն զօրաց միշտ անճարժ պահեա զԱթոռ Հայկազնեայս»:

Գ Է Ո Ր Գ Զ.

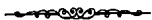
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Տուաւ կոնդակս ի 20-ն սեպտեմբերի 1946 ամի
յերկրորդում ամի Հայրապետութեան մերում
ի Ս. Էջմիածին:

ՈՂՋՈՅՆ ՍԻՐՈՅ ԵՒ ՀԱՒԱՏԱՐՍՈՒԹԵԱՆ

ԱՌ ՄԱՅՐ ԱԹՈՌՆ Ս. ԷԶՄԻԱԾՆԻ

Յանուսն Երուսաղէմի Առաքելական Սուրբ Աթոռոյս և Սրբոց Յակոբեանց Միաբանութեան հոգեկան խորունկ հրճուանքով կ'ողջունենք Ն. Ս. Օծութիւն Տ. Տ. Գեղորդ Զ. Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի սրբատառ Կոնդակը ի մասին Ս. Էլմիածնի նորահաստատ տօնին և Սիմոնի ներկայ թիւը հաւատարմական ջերմ զգացումներով կը նուիրենք Մայր Աթոռու 1441ի Հայրենադարձի Յորելեանին:

Կը հաւատանք թէ Հայրապետական օրհնութեամբ նուիրագործուած Ս. Էլմիածնի այս տօնը կցուած մեր Տիրոջ հրաշափառ Համբարձման տօնին պիտի դառնայ զոհաբանական պաշտամունքի գերբըլանիկ առիթ մը և հոգևոր ներշնչուողներու անսպառ աղբիւր մը Հայութեան ներկայ և ապագայ սերունդներուն համար:

Արդարև Մայր Աթոռոյ դարերու աստանդականութիւնը, իր բոլոր արդարացի զգացումներով և հանգամանքներով մեր Եկեղեցւոյ մեծագոյն դժբախտութիւններէն մին եղած է՝ նուիրապետական հիմնական շահերու և սկզբունքներու տեսակէտով, և եթէ անոր անկախութիւնն ու հարազատ նկարագիրը կըրցաւ ապահով մնալ երկարատև այդ դժբախտութեան ընթացքին պատճառը այն էր որ անիկայ վայելցց միշտ հայութեան անվերապահ հաւատարմութիւնը և իր սիրտը երբեք չբաժնեց Ս. Էլմիածնէն:

Էլմիածնասիրութիւնը իր և իր զաւակաց նուիրական ժառանգութիւնն էր օծուած Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի հրաշալի տեսիլքով, այդ տեսիլքին սրբազան և յաւիտենական խորհուրդներով: Ինչպէս այդ տեսիլքը անբաժանելի էր Ս. Էլմիածնէն նոյնպէս ալ այդ սէրը: Եթէ մոռացայց զքեզ Երուսաղէմ, մոռացի զիս ալ իմ, կցեսցի լեզու իմ ի քիմա իմ՝ եթէ ոչ յիշեցից զքեզ, թէ ոչ նախ նուազեցից զքեզ, Երուսաղէմ, սկիզբն ուրախութեան իմոյ: Բարեխոսական գերութեան մէջ տուայտող Խորայելի հաւատարմիմ զաւակաց այդ բուն զգացումներով կը տրուէր քրիստոնեայ հայութեան սիրտը Ս. Էլմիածնի հաւար, մանաւանդ անոր որբութեան հազար տարիներու շրջանին, ճիշդ նոյն հոգևոր պատճառներով: Հայութեան ուրախութեան սկիզբն ալ Ս. Էլմիածնին էր եղած: Աստուծոյ Միածին Որդին, քրիստոնէական հաւատքի և Եկեղեցւոյ Հիմնադիրն ու Գլուխը անձամբ հոն իջած էր և հոն հաստատած Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ Մայր Տաճարը, Մայր Կայանը իր լոյսին իր աստուածային և երկնային շնորհաց: Հոն այդ լոյսին և շնորհաց մէջ կազմաւորուած էր հայ նուիրապետութեան նկարագիրը: Այն եղած էր ձուլարանը իր ոսկեդարեան սրբազան և անկորնչելի արժէքներուն: Հոն դարբնուած էր վարդանանց ոգին, ոգին Հայ ժողովուրդի ճշմարիտ կրօնասիրութեան, ազգասիրութեան և հայրենասիր-

րութեան, որով ան կրցած էր իր վրայ խուժող աղէտներէն դուրս գալ և վերածնիլ նոր կենսունակութեամբ։ Ոչ մէկ նիւթական ոյժ, բռնութիւն, հարկադրանք, ոչ ժամանակի երկարութիւնները և ոչ ալ միջոցներու հեռաւորութիւնները պիտի կրնային բաժնիկ հայութեան սիրտը իր հոգևոր և իմացական արժէքներու գանձարանէն — Ս. Էջմիածնէն։

Մայր Աթոռոյ աստանդականութիւնը հետեւաբար հայութեան սրտովը եղած եղելութիւն մը չէր կրնար ըլլալ։ Եղաւ մին այն խաչերէն զոր այդ մեծ սիրտը կրած է դարերու մէջէն ի սէր իր ազգային շահերուն։ Հանդուրժեց հարկադրանքի տակ եղած այդ աստանդականութիւնը որչափ ատեն որ անոր զլիւսուոր նպատակը հայրենիքի քաղաքական անկախութեան մականը քրիստոնէական կրօնի սրբութեան և ուղղափառութեան մէջ պահպանելն էր, այլապէս և հակաքրիստոնէական ազդեցութիւններէն զերծ պահելն էր։ Երբ այդ մականը իր Տաւրոսեան վերջին կայանին մէջ բռնութեան վայրագ ուժերու ձեռքով խլուեցաւ, այդ հանդուրժանքը վերջ գտաւ և Մայր Աթոռի հայրենադարձը հրամայական դարձաւ։

Թէ հայութեան հոգեկան տառապանքը այդ հանդուրժողութեան մէջ որչափ ծանր եղած էր, կը տեսնուի ազգային այն մեծ և տօնելի խանդավառութեան մէջ որ ի հանդէս բերուեցաւ 1441ի այդ հայրենադարձին առթիւ։ Ընդհանուր էր այդ խանդավառութիւնը հոգեւորականներու և աշխարհականներու մէջ հաւասարապէս և կըլ տարածուէր Սիւնեաց աշխարհէն մինչեւ Ռուբինեանց աշխարհը։ Ազգային-եկեղեցական այն ժողովը որ յետոյ զուամարտեցաւ Ս. Էջմիածնի մէջ նոր կաթողիկոսի ընտրութեան համար նոյն հաւատարմական զգացումներով կատարեց իր աշխատանքները։ Ուշագրաւ է սիրոյ և համերաշխութեան այն ոգին որ կ'իշխէր երեք հարիւրէ աւելի պատգամաւորներու մէջ ինչպէս նաեւ այն հազարաւոր վանականներու և եկեղեցականներու մէջ որոնք ժողովուրդի մեծ բազմութիւններով հաւաքուած էին Վաղարշապատ, ականատես ըլլալու կաթողիկոսական ձեռնադրութեան, օծման և զահակալութեան հանդիսութեանց։ Ընտրութիւնը կատարուեցաւ կոստանական ճշգրտութեամբ և աւանդական կարգաւորութեամբ և ընդհանուրի համերաշխ հաւանութեամբ կաթողիկոս հուշակուեցաւ Կիրակոս Վիրապեցին, քրիստոնէական առաքինութիւններով և սրբակեաց կեանքով զովաբանուած Վաղարշականցի վանականը։ Ձեռնադրութեան, օծման և զահակալութեան արարողութիւնները տեղի ունեցան տասներկու եպիսկոպոսներու ձեռքով և նախագահութեամբ, աննախընթաց շքեղութեամբ և Ազգայնորդի Հայրապետը ընդունեց Եկեղեցւոյ և Ազգին միահամուռ հաւատարմութիւնն ու հպատակութիւնը։ Յետագայ նոր դժբախտութիւնները չեն կրնար մոռցնել տալ այս յիշատակելի դէպքերը, որոնք պատիւ կը բերեն Ժե. դարու Հայ ժողովուրդին և կղերականութեան և կը վկայեն թէ ԺԱ-ԺԵ. դարերու ընթացքին անոնց մղած պայքարներու ոգին զուտ քրիստոնէական և աւետարանական էր։ Այդ պայքարը պիտի շարունակուէր և Կիրակոս Հայրապետ մարտիրոսաբար դիմաւորեց այն բոլոր տառապանքները, որոնք իր բաժինը եղան մինչև իր կեանքին վախճանը, հաւատարիմ մնալով իր իտէալին և նկարագրին, որ իտէալն ու նկարագրին էր Հայ վանականութեան։ Մայր Աթոռոյ հայրենադարձի տօնը պիտի յիշեցնէ ամէն անգամ ոչ միայն 1441ի դէպքերը այլ և պիտի

պանծացնէ Հայութեան իշխանաւորութիւնը իբրեւ տեսիլքը անոր դարերու անաստոն հաւատքին և զործադրութիւնը Աստուծոյ կամբին։ Աթոռի փոխադրութեան պատմութիւնը Գուինէն մինչև Սիւս, ցոյց տուած էր թէ Ս. Էլմիածինն էր Հայաստանեայց Մայր Աթոռոյ ի վերուստ սահմանեալ յաւիտենական կայանը։ Վասնզի մինչդեռ միւս բոլոր կայանները ոչ ևս էին իրենց անցաւոր փառքերով, իշխածինը կար ու կը մնար անխախտ իր հոգևոր ու անանց փառքերով։

Վեհափառ Հայրապետը իր կոնդակին մէջ ողբալով այդ անցաւոր փառքերուն ու անոնց ընկերացող ապետներուն վրայ կ'օրհնէ Հայութեան իշխած-նաւորութիւնն ու հաւատարմութիւնը և կը պատկէ զանոնք տօնակատարութեան տնօրինութեամբ։ Կը շեշտէ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ քրազգան արժէքները և կը փափաքի որ իր զաւակաց ուշադրութիւնն ու սէրը միշտ կեդրոնացած մնայ անոնց վրայ և մշտաբար գիտակցութեամբ նուիրուին անոնց պահպանման յառաչիմութեան և բարձրացման։ Ն. Ս. Օծութեան Հայրական սիրտն է որ կը խօսի և վստահ ենք թէ անոր ձայնը պիտի արձագանգէ իր բոլոր զաւակաց սիրտերուն մէջ և անոնք իրենց հայրերու հայրենաւորութեամբ և եկեղեցաւորութեամբ ուխտեն պիտի հաւատարիմ մնալ իրենց պանծալի Հայրենիքի և Եկեղեցւոյ գերագոյն շահերուն, իրենց պատմութեան յուսալից և բախտորոշ այս օրերուն մանաւանդ երբ այդ Հայրենիքը շնորհիւ իր իմաստուն և հանձարեղ ղեկավարներուն իր հրատապ վերելքը կը կատարէ ընկերային, տնտեսական և մշակոյթի բոլոր մարզերուն մէջ յարատեւ, հաստատուն և յուսալից քայլերով, և երբ Եկեղեցին ալ իր բազմերախտ Հայրապետի ջանքերով իր դարերու փրկարար ռուքելութիւնը վերապրիլ կ'ուզէ հոգևոր և բարոյական անդաստաններուն մէջ։

Ն. Ս. Օծութեան սիրտը յատկապէս կը փափաքի որ իր նորահաստատ այդ տօնին անխափան երգով «Էլ Միածինն ի Հօրէ» շարականը։ Յատկապէս կ'ընդգծէ այդ փափաքը ոչ միայն անոր համար որ անոր մէջ խտացած է իր կոնդակին եզին այլ որովհետեւ կը հաւատայ թէ երկինքէն թափուած այդ անգին ակունքներու շարանին մէջ ցոլացած կը տեսնուին և կը զգացուին Հայութեան հարստութեան զոհարները, զոհարները հոգւոյն, սրտին և մտքին։ անոր մէջ կը շողողայ իմաստը իր կեանքին, շինարար կեանքին։ Գեկայք շինեցուք ռուքը զիտրան լուսոյ, քանզի ի սմո ծագեաց մեզ լոյս ի Հայաստան աշխարհի։

Այս հրեշտակային երգէն ճառագայթող սիրոյ և միասնականութեան, համերաշխութեան և համագործակցութեան ներդաշնակ ուխտերով արժանաւորապէս պիտի կրնանք երգել Քրիստոսութեամբ վերին քո զօրաց միշտ անշարժ պահեա զԱթոռ Հայկազնեայցս։

ԿԻԻԲԵՂ Բ.

ՊԱՏՐԻԱՐԺ ԾՐՈՒՍԱԼԷՄԻ

ԽՍՐԱԿՐԱԿԱՆ

ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ

«Բ վերայ Աշոյն եւ Էջմիածնի ամենայն
ազգի հաւոյց կապեալ կայ»:

Մայր Աթոռոյ Կիլիկիայէն վերստին Ս. Էջմիածին փոխադրուելու 500 ամեակի շուրջ, ամիսներ առաջ Սիոն Խմբագրականով մը եւ յօդուածաշարքով մը, ընդհանուր կերպով անդրադարձաւ Էջմիածնի կատարած դերին անցնող հինգհարիւրամեակի ընթացքին, մեր Եկեղեցիին եւ ազգային կեանքին մէջ։ Այդ դէպքին եւ զապափարին նուիրուած այս բացառիկ թիւով՝ պիտի ջանանք աւելի ընդարձակ իմաստով մը արժեւորել Էջմիածնի կրօնական, քաղաքական եւ մշակութային դերը մեր պատմութեան ընթացքին։

Եկեղեցին առաջին օրէն զերազանց նշանակութիւն մը ունեցաւ մեր ազգային կեանքին համար։ Հայ ժողովուրդը քրիստոնէական դաստիարակութեամբ նոր ձուլում եւ կաթմակերպութիւն պիտի ստանար, արուեստի, մտածողութեան եւ բարոյական բարձր գիտակացութեան ինքնատիպ ստեղծգործութիւններով փառազարդելով իր դարերը։ Ան՝ բարձր նպատակի մը պատրաստուեցաւ եւ վսեմ անձնագոհութեամբ կրեց իր կոչումին խաչը, որ թէեւ դարերով արիւնեց իր ցաւատանջ կուրծքը, սակայն լոյս ճաճանչներով պսակեց իր մարտիրոսի գլուխը։ Ամէնէն առաջ Լուսաւորչի սերունդը որ այնքան պանծալի եւ ազգանուէր դէմքեր տուաւ, ինքզինքը զոհեց Հայ Եկեղեցիին եւ ազգին, լուսաւորելով եւ դաստիարակելով ժողովուրդը, եւ առաջնորդելով զայն իր ճակատագրին։

Հայուն ինքնութիւնը իր Եկեղեցիով կ'արտայայտուէ։ Հայ ճարտարապետութիւնը, հայ քնարը, հայ երաժշտութիւնը իրենց ազնուագոյն տարրերով ծնունդ են այդ ոգիին։ Հայ կեանքին սիրտը եղած է ան, կեդրոնը հայ քաղաքակրթութեան եւ համադրութիւնը իր բոլոր բարձր արտայայտութիւններուն, որ դարերով տիրաբար վարած է ազգային գոյութեան նաւը մեր կեանքի ամենի յորձանքներուն մէջէն։

Պատմական ստուգութիւն մըն է թէ Հայ Եկեղեցին, մասամբ հին ժամանակներու մտայնութենէն ազդուած եւ մասամբ օտարազգային տարածքներէ հարկադրուած, մեր իրականութեան մէջ երկար դարեր կատարեց պաշտօն մը, որ, եթէ ամբողջապէս չէր հաշտուեր իր կրօնական նկարագրին, ասկայն պարագաներու կիզիչ հարկադրանքին տակ, դարեր վարեց իր ժողովուրդի ճակատագիրը մեր քաղաքական կեանքի վերջին եղբրական ժողովուն, այսինքն Ռուբինեանց շիշումէն վերջ մանաւանդ՝ Ան կատարեց այդ պաշտօնը, որքան բնագահան հարկադրանքով մը։ Նոյնքան նաեւ բարոյական պատասխանատուութեան մը խորունկ եւ պայծառ զգացումով, պարտականութեան մը լեցունակ դի-

տակցութեամբ, նուիրումի և նահատակութեան այնպիսի հոգիով մը, որ ազգին կեանքին անկորուստ պահպանման հղորագրին երաշխիքը պիտի ըլլար:

Պատմութեան և բանականութեան դէմ պիտի մեղանշէինք պարզապէս, եթէ չկարենայինք ըմբռնել թէ հայութիւնը իր գոյութեանը համար որչափ ինչ կը պարտի Հայաստանեայց եկեղեցիին:

Ի գուր չէ որ մենք մեր եկեղեցին կոչած ենք ազգային եկեղեցի, վասն զի ան կենդանի այն զործարանաւորութիւնն է եղած որ ունի ուրիշ հաստատութենէ աւելի կրնայ խորհրդանշել ինչ որ, իբր ոգի, իբր ձգտում և իբր նկարագիր, ամէնէն աւելի ազգային եղած է և է Հայութեան կեանքին մէջ:

Ազգային մտատիպար, ազգային բարք և սովորութիւններ, ազգային լեզու և զբաղանդութիւն, ազգային կեանքի իմացական ու բարոյական ներգործութիւններ, ազգային միտք և արուեստ: Կրօնի զգացումն ու ազգութեան զաղափարը՝ փոխադարձաբար զիրար ամրապնդող և իրարու հետ շաղահիւստած՝ բարոյական զոյգ ուժերն եղած են մեր դարաւոր կեանքի իրականութեան մէջ, Բրիտանիական թուականին առաջին դարէն սկսեալ:

Արժանի է դիտել թէ մեր եկեղեցւոյ ներքին կեանքին մէջ ամէնէն աւելի զործունեայ գեր կատարող հոգեւորականները նոյն ատեն ամէնէն ակնաւոր ազգային գործիչներն են եղած. Լուսաւորիչ, Սահակ, Մեսրոպ, Գիւտ, Մանդակունի, Օձնեցի, Սիւնեաց դպրոցի նախագոյն վարդապետները, և յետոյ Վկայասէր, Շնորհալի, Գրիգորիսեանք, Տաթեւացի՝ իր ամբողջ բանակովը, Էջմիածնի վերջնական վերածնութենէն վերջ երեւցող մեծագոյն դէմքերը, Մովսէս Տաթեւացի, Սիմէոն Երեւանցին, Ներսէս Աշտարակեցին, մինչև Վարժապետեան և Խրիմեան, և ուրիշներ, ամէնքն ալ, որքան հաւատքի ախոյեաններ նոյնքան նաեւ ազգային մտատիպարի դրօշակիրներ եղած են նոյն ատեն, իրենց անձին վրայ ցրլացնելով ազգին և եկեղեցիին անրաժանելիութեան սկզբունքը:

Հայոց եկեղեցւոյ պատմութիւնը ամբողջացուցիչ մասն է մեր ազգային մաքառման և կեանքին: Հայաստանեայց եկեղեցին ուշագրաւ է նախ իր ներքին զործունէութեամբ, կռուան հանդիսանալով իր և իր հօտին ինքնազիտակցութեան և ինքնուրոյնութեան՝ և շնչաւորելով իր ստեղծած կեանքը ամէն օր ապրող ուժերով, յետոյ յարգարելով իր արտաքին ճակատը ընդդէմ Բիւզանդիոնի և Հռոմի:

Սակայն 451-ի պատերազմէն վերջ՝ հայեր իրենց ազգին և եկեղեցիին գոյութեան նուիրական դատին համար միակ մնացին և միայնակ կռուեցան, ինքնապաշտպանութեան դժուարին փորձերը ներքին զօրաւորագոյն կեդրոնացման մը յեղափոխութիւնը յառաջ բերին, այլեւս դաւանաբանական կռիւ չէր կենսական խնդիրը զոր յարուցանել սովոր էր միշտ յունական նրբախոհ միտքը, այլ ազգային և զուտ քրիստոնէական նպատակի մը շուրջ կը յառէին ամէն հայեցի աչքեր: Այնուհետեւ ոչ միայն ժամանակէ մը չգնաց վարդապետական նորամուտ բացառութեանց ետեւէն, այլ մանաւանդ փակեց իր դուռները ամէն ոտնձգութեանց առջեւ:

Սակայն դժբախտաբար սպառնալից էր քաղաքական կեանքի մթնոլորտը, և կարելիութիւն չկար որ անձնուրացութեան զոհերով միայն ապրած այդ ժողովուրդը հանգիստ պատառ մը ծամէր:

Իրերու այս վիճակը ծնունդ պիտի տար քաղաքական փոքրիկ կուսակցութեան մը, որ իր ձգտումները պիտի համեմէր նաեւ բարեպաշտութեան ազով, ու մերթ կաթողիկոսի մը՝ մերթ ժողովակի մը և մերթ արտաքնադատար բռնութեան մը տակ, պիտի ջանար հաշտ կենալ հասարակաց զգացուած փափաքին, մինչդեռ ազգին մեծագոյն մասը ազգային եկեղեցական գաղափարի յարած կը մնար՝ և իբրեւ հակազդեցիկ ոյժ կը ջանար միշտ ծայրատել ընդհանուր ազգին բաղձանքը չեղող այդ ձգտումները։ Հարկ չկայ մի առ մի յիշատակել այն բոլոր անցքերը որոնք տեղի ունեցած են մեր և Յունաց և Հռովմէացւոց միջև, Քաղկեդոնի ժողովէն (451) մինչև Փլորենտեան ժողովը (1438), Մէլ կողմէն նիւթական բարօրութեան խոստումը և միւս կողմէն քաղաքական փորձութեանց վերահաս վտանգները յաջողեցան, առաւել կամ նուազ, դարձնել ուսանց աչքերը դէպի արեւմուտք։ Բայց այս զարմանալի բան չէ, վասն զի մեր մէջ Սոոյ (1307) և Ատանայի (1316) ժողովակներու զումարումէն շատ տարիներ առաջ՝ Յունաց Միքայէլ Բալէոլոգ կայսրը անգամ Լիոնի մէջ ստորագրած էր արդէն ուղղափառ հաւատոյ դաւանութիւնը։

Մեր քաղաքական անատակութեանց իւր դիմաւոր, անոնց վտանգը հակազդող իրողութիւն, մեր եկեղեցիին ներքին ուժն է օգտագործուած յաճախ, Հոս՝ ներքին ու արտաքին մաքառման այս դաշտին մէջ պէտք չէ տեսնել միատիք այն կատաղի կիրքը որ արեւելքի եկեղեցիներուն հոգեյատակը կազմեց, կամ արեւմտեան կղերապետութիւնը յաւերժացուց, Ի վերջոյ պէտք չէ մոռնալ թէ Ասորիներ ուրիշները ատելով և Յոյները ուրիշները ուտելով ապրած են։

Մեր եկեղեցին, հակառակ իր շուրջ ստեղծուած անգթութեան և զուլում մին, եղած է բարի և ներող, և մեր եկեղեցւոյ ներքին կենսունակութեան այս բարիքը կուգայ մեր ժողովուրդէն։ Զմեզ աւելի արդար և մաքուր ընկուերազը, տարփանքը, միակ ճիգն է եղած մեր եկեղեցւոյն, և արտաքին կարելի խաղաղութեան մը և համերաշխութեան մը ձգտումը այդ ոգին պտտեցուցած է յաճախ կրօնական և ներքին վէճերու մէջ ալ, սակայն հայոց հայրապետները միշտ միջին խաղաղութեան դրօշն են ունեցած իրենց ձեռքերուն, բայց երբեք մարդորսի ուռկան։

Հրաշք է յիշուի, որ Հայաստանեայց եկեղեցին հակառակ իր շուրջ և իր հետ յարուցուած մահացու և ստրկացնող այս բոլոր իրադարձութիւններուն, կրցեր է պահել իր զոյւթիւնը ըլլալու անսպառ աղբիւր եռանդի, զօրութեան և լուսաւորութեան, և անոնցմով անվհեր և անվհատ մաքառած՝ իր անաղարտ հայրենի ժառանգութիւնը և հարստութիւնը պահպանելու, Հայ ժողովուրդը ինքնասիրութեան ազնուական ոգիով մը հաւատարիմ մնաց միշտ իր արժէքներուն, որոնց համար իր հայրերը ծով ծով արիւն թափեցին և փրկելով զանոնք մեզի տուն իւր գերագոյն աւանդ և աւանդաբան։

Նոյն այդ ոգին էր որ պիտի սարսուար 1441-ին ի տես և ի լուր վտանգի մատնուած եկեղեցւոյ ընդհանրական աթոռին, և ի մի պիտի բերէր արեւելեան վարդապետները, բարի նախանձով ազատել ջանալու Հայոց Կաթողիկոսութիւնը Կիլիկիոյ ալեւս անապահով և անբաղձալի դարձած միջավայրէն և վերահաստատելու էջմիածնի Աթոռը իր նախկին կայքին վրայ։ Յիշուի այն օրերուն Հայ եկեղեցին իր ամենաժառանգաւոր տաճնապար կ'անցնէր, Կիլիկիոյ թագա-

Լարութիւնը վերջնականապէս շնչուած էր (1875), Սիւ մայրաքաղաքը զրաւուած և լեւոն Զ. Լուսինեան գերի տարուած էր Եգիպտոս. միայն քանի մը իշխաններ զեռ կը յամառէին շարունակել գիմազրութիւնը, Ամանոսի բարձունքներուն և Տաւրոսի կիրճերուն ապաւինած:

Բախտախնդիրները իրարու ձեռքէ կը յափշտակէին կաթողիկոսական աթոռը դրամի և արիւնի ճամբով: Զկար ոչ վարդապետութիւնը ուղիղ և ուղղափառ պահելու փոյթ՝ և ոչ ալ ծանր գիլուսներէն զգուշանալու նախանձաւորութիւնը: Ամբողջ Կիլիկիան Փրանչիսկեան և Դոմինիկեան կարգերու առջև կը մնար բաց, հերկուած արտի նման:

Այս վիճակին չէին կրնար հանդուրժել, բնական է, արեւելեացիները: Աղթամարի աթոռակալները, Սիւնեաց մեծ գաղութը, և բոլոր նախանձախնդիր հոգիներ ուղեցին ազատել Հայոց կաթողիկոսութիւնը այս անփառուեանի եւ ծանր կացութենէն: Այլևս քաղաքական պատճառ և նպատաւոր պարագաներ չկային որ արգիլէին Հայրապետական Աթոռը իր նախնի և նուիրական տեղէն հեռու պահելու, և որոշեցին նորէն զայն էլ միաժին դարձնել՝ որ համեմատաբար աւելի խաղաղ վիճակ մը ունէր պարսկական տիրապետութեան ներքև:

1441 Մայիսին, էլ միաժնի մէջ գումարուած ազգային ընդհ. ժողովը, եօթ հարիւրէ աւելի ժողովականներէ բաղկացած, պաշտօնապէս և հանդիսաւորապէս Աթոռին տեղափոխութիւնը որոշեց, հաստատեց և հռչակեց, ու այս նոր շրջանի առաջին կաթողիկոսը եղաւ Կիրակոս Վիրապեցին, սրբակրօն և ճգնազգեաց եկեղեցական մը: Նոր և բարեյաջող շրջանի մը սկիզբը կը դրուէր: Նոր կարգադրութեան շնորհիւ Կիլիկիոյ մէջ տիրապետել սկսող միութենական գիլոգամիտ ձգտումները կը դադրէին: Աղթամարի Աթոռը վերջնականապէս Մայր Աթոռին կը միանար, կարող և ուսեալ անձեր կային գործին գլուխը, և էլ միաժին համեմատաբար աւելի խաղաղ վիճակ ունէր, ինչպէս ըսինք, պարսկական տիրապետութեան ներքև:

Եթէ էլ միաժինը առաջին օրէն չկրցաւ զգացուած յոյսերը պսակել, այդ մասին պէտք չէ խստապահանջ ըլլալ, նկատի ունենալով այն խաւարը և ամէն օր անպակաս եղող քայքայումներն ու աղէտները, որոնք արեւելքին յատուկ են, և անհուն զոհողութիւններու պէտք կար հոն ապրող համայնքներուն, իրենց նիւթական գոյութիւնը պահել կարենալուն համար միայն: Իսկ եթէ այս կացութեան վրայ աւելցնենք այդ շրջաններուն Հռովմէական Եկեղեցւոյ կողմէն յանուն կրօնի զործուած մեծեղեռն զեղծումները, կ'ունենանք այն ամբողջական և տխուր պատկերը, որոնց գիմազրաւումին սահմանուած էր Հայոց եկեղեցին:

Հակառակ այս դժուարութեանց աւելայն, նորէն էլ միաժնին, Հայ եկեղեցիին, պիտի վիճակուէր նախախնամական դերը այս համատարած քառախն վրայ լոյսի շիթեր կաթեցնելու: Հազիւ թէ վերածնութեան նշաններ սկսան երևիլ արեւմուտքի մէջ, հայ պատգամաւորութիւն մը Միքայել կաթողիկոսի գողմէն զրկուած, կ'երթար արեւմտեան մեծ ոստանները, Կիւթէնպէտիկի գիւտին բարիք ունենալու և մեղի բերելու, տակաւին 1542-ին:

Անշուշտ կեանքի որոշ պայմաններ անհրաժեշտ էին զիր, զրաւանութիւն և մշակոյթ ստեղծելու համար: Հայաստան և իր Մայր Աթոռը վաղուց էին

գրկուած այս կարգի պայմաններէն : ԺՋ. դարը անլուր ողբերգութեան, իրարու ներհակ, բայց իրենց աւերիչ նկարագրով ներգաշնակ համապարփակ զուլումով Արեւմտեան Ասիան և անոր մէջ եղող Հայաստանը փաթթեր էին արիւնով, սրցունքով և դժբախտութեան բոլոր տեսակներով : Ժէ. դարու սկիզբը, Շահ Ապպաս պիտի պարպէր ամբողջ Արարատեան աշխարհը և հարեան զաւանները, ծնունդ տալու նոր հայ զաղթականութեան մը, բայց կենսունակ զաղութի մը : Այս առևտրական զաղութը յետոյ պիտի շնչաւորէր ու ծնէր Հնդկաստանի հայութիւնը, որ յետոյ իր ազդեցութիւնն ու գործը պիտի տանէր մինչև Հոլանտայի Ամստերդամ քաղաքը, մինչև Վենետիկ և այլուր :

Սակայն եթէ մշակութային այս ձեռնարկներն ու միջոցները այս բարդաւած զաղութներէն կը ճարուէին, ոգին և միշտ ուժը էշվիածնէն էր : Միջայէլ կաթողիկոս Սեբաստացին, Յակոբ կաթողիկոս Զուղայեցին և Սիմէոն Երեւանցին կրթական այս շարժումին հետամտողները եղան : Ժէ. դարու առաջին կիսուն Հայաստանի մէջ ծայր կուտան վերածնութեան շարժումներ : Վանքերու խուցերու մէջ կը սկսի ճգնաւորութեան նոր տեսակ մը, ուխտեալները միայն չեն աղօթեր, այլ կը կարդան, կ'ուսումնասիրեն : Հայը տակաւ սկսած էր մոռնալ իր կիրքերը, այս զրական շարժումը, փոքրիկ այս վերածնութիւնը պիտի ստեղծէր երկու նշանաւոր զրական դպրոցներ, Սիւնիքի մէջ Տաթեւի դպրոցը, և Բաղէշի մէջ Ամրաօլուի դպրոցը : Յետոյ այս երկուքը միացած պիտի ստեղծէին Նոր Զուղայի դպրոցը, որ նախորդներուն հաւասար և նոյնիսկ աւելի դեր մը կատարեց մեր ազգային և եկեղեցական վերածնութեանը մէջ : Երկար առաւել ի վեր մոռցուած զրականութիւնը նորէն ապրելու հնարաւորութիւն կը ստանար, դպրոցներ կը շառնային, գիրքեր սկսեւ էին տպագրուիլ և համառոտ կրթական գործիչները նախանձախնդրօրէն և վերաշինէին նիւթական ու մտաւոր աւերակները :

Նորէն էշվիածին էր որ Սահակ-Մեսրոպեան ժառանգութեամբ կը ձեւաւորէր աւելի փրկէր Հայութիւնը : Տպարան, գիրք, դպրոց, նախ զաղութներու մէջ ապա հայ երկրի սրտին՝ էշվիածնի մէջ : ԺԳ. դարու երկրորդ կիսուն Սիմէոն Երեւանցին էշվիածնի մէջ հիմնեց տպարան և թուղթի գործարան, այս ձեռնարկներուն համար Եւրոպայէն բեքել տալով յատուկ մասնագէտներ : Շուտով տպարաններ պիտի հաստատուէին նաև Աստրախանի և Պետէրբուրգի մէջ : Յովսէփ Եպս. Արղութեանի և Զարինեանի միջոցաւ աւելին եռանդուն հրատարակչական գործունէութիւններ : ԺԹ. դարու սկզբնաւորութեան Մոսկուայի մէջ պիտի սկսէր գործել Լազարեան ճեմարանի տպարանը :

ԺԹ. դարը մեր մասաւոր վերածնութեան դարն է : Արեւելեան Հայաստանը պարսկական տիրապետութենէն կ'անցնէր ռուսական իշխանութեան ներքե (1828) և Ռուս պետութիւնը ջանադիր եղաւ ձեւակերպելու նաեւ հայուն իրաւական կացութիւնը, զայն բմբռնելով զիտաւորաբար իբր կրօնական համայնք, 1835-ին Պալատեմիայով հայութիւնը ի գէմս Հայ Եկեղեցւոյ կը ստանաք եկեղեցական և կրթական ինքնավարութիւն :

Ներսէս Աշտարակեցիի կաթողիկոսացումը նորէն մարմին էր տուած ազգայնական յոյսերուն և Դորքատի համալսարաններուն հրահրած եռանդը : Արովեանսի սկստուած և Հիւսիսափայլով տարածուած, մտած էր արդէն ժողովուրդ

դին խաւերուն մէջ, ու Թիֆլիսի Նեւսիսեանը, մեծանուն Հայրապետին աչքին տակ ու ժողովուրդին սրտին մօտիկը կը կատարէր հայրենաշունչ դաստիարակութեան գործը, զոր Լազարեանց ձեռակերտած ճեմարանը սկսած էր արդէն Մոսկուայի մէջ, և ուր յետոյ աւելի արդիւնաւորութեամբ պիտի շարունակէր Գեորգեան ձեմարանը էլ միածնի մէջ:

Այդ կրակէն կայծեր տարած էին Աշտարակեցիին երկու աշակերտները, Սահակ և Թադէոս եպիսկոպոսները, առաջինը Արտազու հնադարեան Աթոռին և երկրորդը Նոր-Ջուղայի Ամենափրկչեան վանքին թեմակալները, երկուքն ալ երախտաւոր հովիւներ, որոնց շատ ինչ կը պարտի Պարսկահայոց ազգային վերածնութիւնը:

Իսկ Թուրքիոյ մէջն ալ տակաւ երեւոյթները կը սկսէին յուսադրիչ ըլլալ: 1829-ի Ազրբայճանի դաշնագրութիւնը, որ հպատակ քրիստոնեայ ազգերու կրօնական ազատութեան առաջին հիմնաքարը կը դնէր, և 1829-ի Փանգլիմաքը որ նոյն հասարակութեանց ինքնորոշման և ինքնազարգացման դարադուլը կը բանար, հայկական կեանքը կը մտնէր աւելի լայն ու հարթուած ճամբու մը մէջ: Ամիրաներու եւ արհեստաւորներու՝ դասակարգային վէճերը կանգ կ'առնէին իրաւախօսական գետնի մը վրայ: Պատրիարքարանի վարչութիւնը կը ժողովրդականանար, հոգեւոր և քաղաքական ժողովներու հաստատմամբ ապագայ Սահմանադրութեան կազմը սաղմնաւորելով:

Միւս կողմէն Լազարեան ճեմարանը իր հիմնարկութեան թուականէն մինչեւ եօթանասունական թուականները, ուստահայ մտաւոր առաջնակարգ, չըսելու համար միակ, կէզրոններէն մին եղաւ, որուն գլխաւոր մասնագործիւնն էր հայրենագիտութիւնը: Այդ առպարէզին մէջ արդիւնաւոր եղան Սալլանթեան, Էմին, Մսերեան, Խալաթեան: Նոյն ճեմարանի մէջ խմբուած հայ մտաւորականներն էին որ հիմնեցին պարբերական մամուլ, Նազարեան և Նալբանտեան իրենց Հիւսիսափայլով, յետոյ ձաւաղ և Փարոս Հայաստանի ինչպէս նաև Հանդէս Գրականութեան եւ Պատմական Ժողովածուն, Մարտ, Գարուն և այլ հրատարակութիւններ, Մոսկուայի գրական գործունէութիւնը պիտի կազմէին:

Գարրիէլ Վրդ. Այվազեան Թէոդոսիայի մէջ պիտի սկսէր Մասեաց Աղանի ամսագրի հրատարակութեան, որուն տպարանը իրեն մրցակից չունեցաւ բովանդակ Ռուսաստանի մէջ:

Եօթանասնական թուականներուն Թիֆլիս աւելի ևս ազդեցիկ դեր պիտի կատարէր, Մեակ, Փորձ, Արձագանք, Նոր Դար, Վարժարան, Աղբիւր, Տարագ, Մուրճ, Լուսայ, Արեւոյշ, Ազգագրական Հանդէս հրատարակութիւնները՝ ապացոյցներ են անոր մտաւորական գործունէութեան:

Թիֆլիսէն վերջ, մտաւորական գործունէութեան յայտնի երկրորդ տեղը էլ միածնին է: Մինչեւ Գէորգ Գ., այսինքն մինչեւ վաթսուական թուականներու վերջը, էլ միածինը կը շարունակէր մեր մտքի գործը իր հին տպարանին մէջ տուեալ պայմաններու տակ: Գէորգ Գ. Կաթողիկոսը վերանորոգեց տպարանը և 1868-էն սկսեալ հրատարակեց Արարատ ամսագիրը: Էլ միածին տպարանը ձեռնարկեց նաև մեր հին մատենագրութեան յիշատակարանները և քաղաքական քաղաքական օրագրութիւնները: Գլխաւոր աշխատողները այս գրական արդիւնքին, եղան Միլարանութեան անդամները և Գէորգեան ճեմարան

նի ուսուցիչները : Գալուստ Տէր Մկրտիչեան, Մեսրոպ և Կարապետ Եպիսկոպոսներ, Գարեգին և Երուսանդ Վարդապետներ, ձեմարանի ուսուցիչներէն Կ. Կոստանեան, Մանուկ Աբեղեան, Ստեփան Կանայեան, Ն. Քարամեան, Յ. Մանանդեան, շնչաւորեցին և Էլմիածնի նուիրական մթնոլորտին մէջ կազմեցին այն՝ ինչ որ մեր անցեալ ժառանգութեանը վրայ աւելնալով, մեզ երախտապարտ կը թողու իրենց :

Ու տակաւին Էլմիածնի հոգեղէն մղումին տակ մարմին պիտի առնէր մեր ազատագրական շարժումը : Իսրայէլ Որիէն մինչեւ Շահամիրեան, Յովսէփ Էմին, Դաւիթ Բէյ և անկէ վերջ եղած հիգերը ի ինդիր մեր ազատութեան, Էլմիածնի կամարներուն տակ պիտի թխսուէին, ոգեւորելով սիրտերն ու միտքերը : ԺԹ. դարու կէսէն սկսեալ գաղափարական խուլ աշխատանք մը կատարուած է, հայ հոգիին մէջ նոր սերմեր ցանուեր էին, ինչպէս մշակութային գետնի վրայ այնպէս ալ այս դաշտին մէջ : Եկեղեցին ոչ միայն զխաւսը սերմնացանը պիտի ըլլար, այլ պիտի բաժնէր ճակատագիրը եղբարաբխտ սերունդներուն՝ Աւարայրէն մինչև երէկ :

Եթէ ազգային ազէտներուն դիմաց, հաւատարիմ մեր պատմութեան, Եկեղեցին ծիրանի ծովէն բարձրացող կարմիր եղեգնիկի նման յոյսի ջահի մը պէս կեցեր է միշտ մեր ժողովուրդի աչքերուն դիմաց, իրբեւ սփոփանք ու հաւատք զալիք օրերուն, միւս կողմէ ժողովուրդի փրկութեան գործը, սուրբ գործը, սկզբնաւորած ու յառաջ տարած է : Աշտարակեցին, Խրիմեան, Վարժապետեան, յիշելով միայն մեր պատմութեան վերջին հարիւրամեակէն, այդ պայքարը ստեղծող և վարող դէմքեր եղան :

Հայաստանեայց Եկեղեցին՝ առաջին օրէն վառարանը եղաւ ցեղին իմացական և բարոյական ձգտումներուն, վկայարանը իր վիշտերուն և իղձերուն, և ներշնչարանը իր ազգային իտէալին : Անիկա գերազանցապէս եղաւ նաև այն անանուն խորհրդանշանը, մագնիսը, ուխտի տապանակը եթէ կ'ուզէք, որուն մէջ պահուեցաւ դարերով իր կորսուած երկրաւոր իշխանութեան զաւազանը և յոյսի սափորը : Անիկա կորսուած փառքերու և ապագայ երազներու տեսլարանը եղաւ, սերունդներու մոռնի առջև և հոգիին մէջ բիւրեղացած ճշմարտութիւնը :

Մայր Աթոռոյ այդ դերը չէ դադրած. այսօր աւելի քան երբեք պէտք ունինք այդ տեսլացած՝ հոգիացած խորհրդանշանին, կարենալ վեր բռնելու համար մեր ընդամարացած հոգին : Հարցը այսպէս իր տարողութեան սահմաններուն մէջ ամփոփելէ վերջ, զատահ ենք թէ Աթոռի փոխադրութեան այս 500 ամեակը, ուրիշ բան չ'ապացուցաներ, բայց եթէ Էլմիածնի մեր ազգային կեանքի մէջ կատարած հրաշալի դերին վերբերումն ու պանծացումը, որ մեր տխուր և պայծառ թուականներուն վերև սաւառնող խորհուրդը եղած է շարունակ : Հայ Եկեղեցւոյ զգացումն է որ թև կուտայ մեր հոգիներուն այս թուականին առջև կենալու :

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԱԿԱՆ

ԴԱՐԵՐՆ Ի ՎԵՐ...

Ինձ կը թըլի
 Թէ խորերէն ժամանակի անդունդներուն,
 Տես կը բըխի
 Արքան հայոց,
 Արքան այն սուրբ եւ արքան մեծ,
 Հիմն որ նետեց
 Մեր հոգիի Արարաթին.
 Լեռան ներմակ ընդերքներէն,
 Փոխադրելով շալակ շալակ
 Էջեր մարմար,
 Երկնի վըրայ ձեռուած անհուն
 Աւետանակին մեր հաւատքին:

Եւ իշխաններ ու ժողովուրդ,
 Հեղեղ, հեղեղ,
 Ազնուական կըրակներովն իրենց սըրսին,
 Զընանչըցան դու ու երգիւի,
 Մինչեւ բերին իր աւարսին
 Անձեռագործ կաթուղիէն
 — Էջմիածինն — :

Ու կը թըլի ինծի տեսնել,
 Հայրն հաւատոյ, — Լուսաւորիչ — ,
 Զահն ամբարձիկ՝
 Մութին դիմաց մեր դարերուն:
 Զեռն է անհուն
 Որ կը բանայ խողը կախարդ
 Ոսկեզրմուխս երկինքներուն:
 Այն օրերուն,
 Սուրբ եւ արդար հոգիներուն՝
 Թրուչունն ինչպէս հեքեաթներու
 Կուգար Աստուած,
 Ու կը բանար դուռն աղամանդ
 Գաղտնիքներուն:

Ու կը թըլի ինծի տեսնել,
 Լոյսեր հագած երիտասարդ Գալիլիացին,
 Ճամբայ առնող
 Երկիններէն դէպի երկիր,
 Մասն իր աջին,
 Որ կ'երկարի դէպ արեւելք,
 Դէպ արեւմուտք,
 Դէպի հիւսիս ու դէպ հարաւ,
 Յետոյ զարկը մուրհին ոսկի,
 Անհուն սրբօրին
 Արարատեան դաշտավայրին.
 Եւ այդ զարկէն կամար, կամար,
 Վեր բարձրացող լոյսի սիւներ
 Իրարու մէջ, իրարու իով...

*

Բայց այդ զարկէն,
 Խոր մըշուշի մը ընդերքէն,
 Կը բացուէին ծովեր արեան,
 Ու իր աչիքին, աստուածարեալ հայրապետին,
 Կըսոր կըսոր, եկան, եղան,
 Շարանն ամբողջ գալիքներուն,
 Իբրեւ տեսիլք ու յայտնութիւն,
 Դարերը մութ գալիքներուն,
 Հէքեաթ մ'ինչպէս տրտում, անգութ,
 Երբեմն լոյս երբեմն մութ:

Արիւնն անուշ
 Զակըներուն մեր աշխարհին,
 Իբրեւ անձրեւ ու իբրեւ ցօղ
 Կ'իջնէր հողին,
 Զայն ընելով օսկեփոշի անմահական,
 Կընիք ամմեռ վրկայութեան,
 Կեանքի գիւնով, կեանքին համար:

Անհո՛ւն, անհո՛ւն, ժողովուրդն այդ,
 Պոս պոս ինկող՝
 Մագաղաթին ու պաստառին,
 Իբրեւ նրկար, իբրեւ երագ,
 Իբրեւ աննառ գեղեցկութիւն,

Վրբան անոյս
Երկնայնացած մասեաններուն :

Անհուն, աննառ ծողովուրդն այդ,
Խոյակ, խոյակ, կամար կամար,
Իբրեւ պալատ ու իբրեւ բերդ
Զգուող երկինք,
Իբրեւ սանդուղ իր տեսիլին,
— Հայաստանեայց Եկեղեցին — :

Ու կը ծրփայ մեծաքն թելով
Գեղեցկացած կանչը ցաւին,
Երգը Հայուն,
Իբրեւ նըշխար աննիւթական
Ու թրքրոուն,
Հողին, շաղին ու անպատանգ
Իր վերքերուն :
Երգը հայուն,
Մեղեդիի կրակներէն
Եղած մըշուտ ու եղած բոյր,
Եղած արեւ ու եղած շող
Սիրտերէ սիրտ, շուրթերէ շուրթ :

Հէֆեսթ աննառ երկիրն հայոց :

Բայց կը մնար յաւերժապառ,
Ծրփանքներուն վրայ անհուն
Արիւններուն,
Եւ սիւներուն վրայ անծայր
Հրդեհներուն,
Երկաթամուր, անփրօշելի
Տապանը սուրբ,
— Էջմիածինն — :

Զոյլ պահպանակ,
Զէն ու ասպար,
Ցաւերու դէմ եւ բռնութեան .
Կրակէ սիւն՝
Որու լոյսին պիտի նային
Աչքերն անուշ, աչքեր տրտման,

Սերունդներու,
Հազարամէ մինչ հազարամ:

* *

Յետոյ կ'իյնայ միջոցն ի վար
Քօղն ապրբում իր տեսիլին,
Ապագայի պատկերին դէմ՝
Կը յուզուի սիրն աստուածաբետլ
Հայրապետին,
Որ արցունքին մէջ կը ժըպտի:

Լուսամուտէն վեհարանին,
Կ'ոսկիանար լեռն Արարատ
Երկնքին մէջ:

Ու դէմն անոր,
Էջմիածինն,
Լուսէ կամար երկրէ երկինք,
Հիմը նորոգ
Արդարութեան ու բարիքին
Նոր կըրօնքին,
Ապօղայիսոյ հայ աշխարհին:

ԵՂԻՎԱՐԴ

ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾԻՆ

Դարեր եկան, դարեր անցան, է'ջմիածին,
Քո հիմն անշարժ ու անսասան, է'ջմիածին.
Ձե՛ս ձեռակերտ դու մարդկեղէն առօրեայ,
Դու շողակաթ լուսոյ խորան, է'ջմիածին:

Նաւարի մէջ դու վառեցար որպէս կանթեղ,
Վա՛ն պահեցիր մեր սրբերուն կայծն երկնային,
Անփառունակ ըստուկ երկրի դու լուսագեղ
Անշէջ փարոս ազատութեան, է'ջմիածին:

Ցրուած հօտի դու ժողովող անոյթ փարախ,
Հաստա՛ն լինի քող մեր վրայ քո հովանին.
Գրիգորի Սուրբ օրհնութեամբ ծաղկի՛ր խաղաղ,
Փա՛նօք, ապաւեն մեր աննշման է'ջմիածին:

ՅՈՎՀ. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԵԱՆ

ԵԿԵՂԵՑԻՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ

Եկեղեցին Հայկական ծննդավայրն է հոգւոյս՝
 Ինչպէս քառայր մ'ընդարձակ, պարզ ու խորունկ, մութ ու լոյս...
 Իր գաւթով հիւրընկալ, իր լայն բեմով ու հեռուն
 Կանգնած իր լուռ խորանով՝ որ կարծես նա՛ւ մ'է ծրփում...

Եկեղեցին Հայկական-ես աչքս գոց կը տեսնեմ
 Ու կը շնչեմ, կը լրսեմ՝ իր Յիսուսով մանկադէմ,
 Իր սեղանէն մրխացող գուլայ-գուլայ խունկերով
 Եւ իր պատերը ցնցող աղօթքներով ակնխով...

Եկեղեցին Հայկական բարձր բերդն է հաւաստին
 Իմ պապերուս՝ որ հողէն զայն քառ առ քառ հանեցին
 Եւ երկինքէն իջուցին զայն ցող առ ցող, ամպ առ ամպ
 Ու թաղուեցան անոր մէջ հանդարտութեամբ, հեղութեամբ...

Եկեղեցին Հայկական մեծ վարագոյր մ'է բանուած՝
 Որուն ետեւ, սրկիհին մէջ կ'իջնէ ինքը Աստուած,
 Որուն առջեւ՝ զխահակ կուգայ իմ ազգքս ամբողջ
 Հաղորդելի Անցեալին հաց ու գինով կենսառողջ...

Եկեղեցին Հայկական՝ ծովուն դիմաց ակեկոծ
 Նաւահանգիստ մ'է խաղաղ. ցուրտ գիւերին՝ հո՛ւր եւ բոց,
 Ու օթակէզ ցերեկին անձա՛ն մըն է ստուերոս՝
 Ուր շուշաններ կը ծաղկին Շարականի գետին մօտ...

Եկեղեցին Հայկական մէն մի քառին ճակ գետնի
 Դէպի երկինք բարձրացող գաղտնի համբայ մը ունի...
 Եկեղեցին Հայկական Հայ Հոգիին եւ Մարմնոյն
 Զբրահանդերձն է փայլուն՝ մինչ իր խաչերն են դաւոյն

Եւ զանգակներն են բոմբին, եւ երգն է մի՛շտ Յաղթութիւն...:

Վ.Ս.ՀԱՆ ԹԷՔԷԵԱՆ

Ո Ս Կ Ի Ո Ի Ռ Ն Ա Կ Ը

(ԽՈՐՀՈՒՐԴ)

(Կործանած մեհեաւերի մը բակը: Մէյ-
մէկ սիւնի տուած իրենց կռնակը, երեք կի-
ներ, առջեւնին հողի ամաններով):

Բ. ԿԻՆԸ (Ա. ԿԻՈՋ)

Ըսէ, իմ քոյր,
Ի՞նչ է տեսածդ ամանին
Տփոյն բոցին:

Ա. ԿԻՆԸ

Ես կը տեսնեմ
Ոսկի փողին անցեալներուն:

Բ. ԿԻՆԸ

Ոսկի փողին անցեալներուն
Թափէ, կոտրէ: Ատենն անցած
է անցեալին:

Ա. ԿԻՆԸ

Դուն կ'ըսես առ, խելառ իմ քոյր:
Խորն այս պատիկ հող ամանին,
Կը քնանան հազար ամեր:

Բ. ԿԻՆԸ

Տասը հազար կանգուն օրօր
Երգէ երկար որ չարթնանա:

Ա. ԿԻՆԸ

Կարճ նայուածքդ է, խելառ իմ քոյր,
Ջրբարկանաս:
Բղուղն այս խեղճ օր մը երկիրն
էր պապերուդ:
Կեցիր խառնեմ մոխիրը ջերմ:

(Կը խառնէ. բոցեր կը բարձրանան).
Տեսա՞ր, տեսա՞ր, ալիքն այս մեծ,
— Կայծակ ողկոյն հողիներուն
Այն պապերուն

Որոնք հեծած նժոյգ հուրէ
Հեղեղեցին ինչպէս փողի
Թշնամիին բանակն անբաւ,
Արտաբայով
Հայրենիքին սահմաններէն:
Կը հասկնաս:

Բ. ԿԻՆԸ

Ուրի՞շ:

Ա. ԿԻՆԸ

(Նորէն կը խառնէ մոխիրը)

Ահա քեզի ուրիշ ալիք,
Առատութեան ու բարիքի,
Կաթի, մեղրի ու գինիի,
Ծոցէն ոսկի
Ամենազգաստ Անահիտին,
Վրան հողին այն պապերուն
Ազատ, հպարտ ու երջանիկ:
Կը հասկնաս:

Բ. ԿԻՆԸ

Ուրի՞շ:

Ա. ԿԻՆԸ

(Նորէն կը խառնէ)
Ծով է փառքի, յաղթանակի
Այն օրերէն, ալիքն այս բոց.
Երբ աստուածներն
էին մեզի խնամարկու:
Շէն ու հարուստ դարերն երկար
Ազատութեան,
Կը քնանան, քոյր իմ, հիմա.
Անցիր ճամբադ:
Լաւ է լըռել ու չխառնել,

Բ. ԿԻՆԸ

Ի՞նչ բան.

Ա. ԿԻՆԸ

Մոխիր, մոխիր, անցիր անդին,
Քու թակոյկին,
Ան քեզ կ'ըսէ
Թէ ի՞նչ կ'արժէ
Արեւմուտքէն ու հարաւէն
Բռնի բերուած Երբայեցի
Աստուածը նոր:
Անցիր քեզի...
Ի՞նչ կը տեսնես:

Բ. ԿԻՆԸ

(Մոխիրը խառնելով)
Այ քեզի սեւ, այ քեզի մուխ.
Կայրի շքեղ երկիրն Հայոց:
(Յանկարճ կարմիր բոց)
Այ քեզ արիւնն եղբայրներուն:
Մեհեաւերու սուրբ յատակին
Անարգօրէն փողոտուեցան
Հազարներով,
Սեւեր հազած մարդոց սուրէն,
Խաղաղութեան ու ողբոյնի
Ու համբոյրի ու ծափի մէջ:
(Կը խառնէ մոխիրը)
Սեւ, սեւ ծուխն է Մեհեաւերուն,

Մեծ արծառնին Ոսկիամօր :

(Կը խառնէ մոխիրը)
Ու դեռ, արիւն է ամէն գիւ.

եղբայրն եղբօր,

Հայրը՝ տղուն

Մայրն աղջկան

Դէմն է, կ'ելլեն.

Կը բզկտեն զիրար սուրով,

Եղունգներով, ատամներով :

Կործանումն է հոգիներուն :

(Կը խառնէ մոխիրը)

Նայէ, իմ քոյր

Սոփն է բացած կլափն անհուն

Որ կը շրջի, կը զալարուի,

Վըրան պարարտ արօտներուն

Անդաստանին :

Պիտի պակսին կաթն ու գինին

Հացն ու երէն.

Պիտի չորնան յորդ ըստինքներն

Աղբիւրներուն.

Արտը դառնայ երկանաքար

Արօրին տակը բանուորին :

Գ. ԿԻՆԸ

Քոյր իմ, որբան բառերդ են սեւ.

Բ. ԿԻՆԸ

(Խառնելով)

Քոյր իմ, շղթայ, տես, կը զարնեն

Նախարարին, թագաւորին,

Ազատներուն, տիկիներուն :

Բազաք, զիւղեր, շէն, աւաններ

Մեծ ու պզտիկ, տես, կը վարուին

Երկրին բոլոր սահմաններէն

Դէպ շուկաները վաճառքին.

Դերի, գերի :

Քոյր իմ, գիտցիր, այս գեղեցիկ

Հայրենիքէն

Աւեր միայն պիտի գտնեն

Իմ զաւակներ :

Հեղինա՞կը այս չարիքին.

Բռնի բերուած Աստուածը նոր

Երբայցի,

Արեւմուտքէն ու հարաւէն :

Անցիր ճամբուդ, մ'երթար անդին,

Դուրս, Մեհնանին շրջափակէն :

Ա. ԿԻՆԸ

(Գ. Կնոջ մօտենալով)

Իրա՞ւ կ'ըսէ քոյրը մերին.

Գ. ԿԻՆԸ

(Կը խառնէ մոխիրը, խաղաղ ու պայծառ
Իրաւ չըսեր կինը երբեք՝ [ոյս])

Տարիքն անոր երբ որ ունի :

Ա. ԿԻՆԸ

Երիտասարդ դուն կ'երեւիս,
Ի՞նչ կը տեսնես թակոյկէդ ներս :

Գ. ԿԻՆԸ

Ուրիշ աղուոր, քաղցր բաներ :

Ա. ԿԻՆԸ

Չարի՞քն հապա՞ սա վայրերան

Գուշակողին :

Գ. ԿԻՆԸ

(Խառնելով)

Գրուած չարիքն է միշտ մարդուն,

Բայց կայ թաղուած խորն այս մոխրին

Ան որ վեր է միշտ չարիքէն :

(Կը խառնէ)

Տես ի՞նչ կապոյտ, տես ի՞նչ կարմիր

Կ'ելլեն թեւերն ալիքներուն :

Ապառնիին ընդերքներէն :

Ա. ԿԻՆԸ

Դուն կը տեսնե՞ս մեզմէ անդին :

Գ. ԿԻՆԸ

Ես կը տեսնեմ ձեզմէ անդին.

Դիտցիր, քոյր իմ, մէկիկ մէկիկ

Բոյլերն այս վառ,

Հոգիներն են որ պիտի գան

Հայ ժողովուրդը հովուելու :

Որը Արքայ, որն Հայրապետ,

Որը վկայ, որն իմաստուն,

Որը ռամիկ, որը փարթամ

Իշխանագուն :

(Խառնելով)

Շարան, շարան, սուրբերն հօզօր

Երէջ, զինուոր կամ զօրավար

Սաստիկ որոնք մահուան կրնան :

Հեղինա՞կը այս սուրբ հունձքին

— Այն որ կուգայ :

Աստուածն իրաւ, որ մեզ համար

Մահն յանձն առաւ.

Այսպէս կ'ըսեն բոցերն այս սուրբ

Իմ մեծ քոյրեր :

(Տեսադրամը կը մթնէ. կ'անհետնուրանան
կիները: Օրք կ'ապոյոս լոյսը կը դառնայ,
մօտէն, ձայնը Սուրբին):

ՍՈՒՐԲԸ

Ըլլայ ըլլայ բարեբանեալ
Անունն անեղ մեր Աստծոյն
Յաւիտեանէ մինչ յաւիտեան:

(Կը մեծն բեմ: Ինքնամոլաւ: Խաբխաբուն:
Աշխուրդը փնտրելով գլխուն վերեւ բան
մը)

Տէ՛ր, կը վարես ոտներն իմ խեղճ
Ճամբովը սուրբ խորհուրդներուդ:
Ես չեմ տեսներ... .

Յոգներ մաշեր եմ քալելէն:
Աստղդ ինծի լուռ առաջնորդ
Որ կանգ առաւ:

Գ. ԿԻՆԸ

Հիւսուին կողերն աշուններուդ,
Եթէ այդպէս կ'ուզէ ընգմէ
Աստուածը որ կ'առաջնորդէ
Քու քայլերուդ:
Հանգչէ, սուրբ մայր,
Երկիրն ամբողջ կը զոդդողայ
Դեռ յուզումէն:

(Սուրբը կը նստի: Կը խոնարհէ գլուխը քա-
րին: Հով, օսուկ բեմի ետեւէն կ'եթ մը
մեծ լոյս որուն մէջ քեւեր, գլուխներ):

ԽՄԲԵՐԳԸ

Ալէլուիա, ալէլուիա:

ՍՈՒՐԲԸ

(Քունին մեղէն)
Ի՞նչ ծայն է այս... .

(Լուսիւն: Սուրբը կը խոնարհէ գլուխը
քարին: Լոյսը կը մեծնայ: Ամբողջ յե-
սամասը բեմին բարձունք մըն է ուր կը
քաւալին քեւերը, գլուխները պարուա-
ծելու Եւրոպական հրեշտակներուն):

ԽՄԲԵՐԳԸ

Յոյս, յարութիւն հոգիներուն,
Մարդոց դժբախտ որդիներուն:
Զի Տէրն անա ելեր այցի
Ժողովուրդին իր սիրելի.
Ալէլուիա... .:

ՍՈՒՐԲԸ

(Հազիւ գլուխը բաժնելով քարին)
Ձայներ կուգան երկինքներէն.
(Նորէն կը հակէ գլուխը քարին)

ԽՄԲԵՐԳԸ

Փառք եւ պատիւ եւ օրհնութիւն
Հօր եւ Որդւոյ եւ Սուրբ Հոգւոյն:
Ալէլուիա... .

(Բեմին առաջամասը կը սեւնայ, կը խորա-
նայ ու կը պատռի: Կ'երեւին գլուխներ,
մերկ, սեւ իրաններ):

ՍԱՆԴԱՐԱՄԵՏԸ

Անէծք, անէծք ու նախատինք
Բիւր այն մարդուն,
Հայրն է որուն
Արքայապան:

ՍՈՒՐԲԸ

(Յնցուած)
Ի՞նչ ծայն է այս. —
Ո՞ւրկէ կուգայ:
(Կրկին քմեւած)

ՍԱՆԴԱՐԱՄԵՏԸ

Պիտի փշրին փաստերն իր պիղծ
Ու խորտակուի մարմինը քարշ... .

ԽՄԲԵՐԳԸ

Պիտ' օրհնուի բերանն իր սուրբ
Ու պաշտպանուի գործն իր հօգոր... .

ՍԱՆԴԱՐԱՄԵՏԸ

Պիտի իյնայ փառքն իր խախտաւ
Անծէն առաջ: Ըլլայ ծանակ
Յիշատակն իր
Դարէ ի դար:
Մարդը մղեց հողն ատելու,
Արհամարհել աշխարհն իրաւ
Սուտ ստուերի մը փոխաբէն... .

ԽՄԲԵՐԳԸ

Պիտի յիշուի անունն անոր
Հազարամէ մինչ հազարամ
Որ ժողովուրդն իր պատեց
Սանդարամետէն... .:

ՍՈՒՐԲԸ

(Ոսի, վերացած)

Ինքն է, Աստուած իմ երկնաւոր...

Աստեղակուռ ճամբէն ի վար

Ահա կ'իջնէ:

ԽՄԲԵՐԳԸ

Բացուին առջին գուռն ու սահման

Երկինքներուն:

Թագաւորն է, կ'իջնէ փառքի,

Այցելելու ժողովուրդին...

Ալէլուիա...

ՍՈՒՐԲԸ

Ինքն է, ինքն է

Տէրը երկրին, երկինքներուն:

Երկիրն Հայոց սփոփելու:

ՍԱՆԴԱՐԱՄԵՏԸ

Վիրապն աւրած է աչքն անոր,

Մի հաւատար

Իր տեսածին ու լսածին:

Նոր Աստուծոյ սուտ մարգարէ

Որ կործանէ պիտի այսպէս

Երկիրը ձեր

Ինչպէս Հայրն իր, որ սպաննեց

Ձեր թագաւորը բազմայաղթ,

Խոսրովը մեծ:

ԽՄԲԵՐԳԸ

Ան որ կուգայ, կուգայ խաղաղ

Ձեր սիրտերուն,

Ցօղն առտուան կ'իյնայ ինչպէս

Բաժակին մէջ

Ծաղիկներուն:

Թագաւորն է ան որ կուգայ

Արեւներուն ու սիրտերուն:

ՍՈՒՐԲԸ

(Բազկաստարած)

Տէր բարեգութ ու մարդասէր,

Տուր մեզ տեսնել

Աստուածութեանդ անբաւելի

Փաստն անաւոր.

Քեզի դարձող ժողովուրդիդ

Այլին պարզէ տեսիլը սուրբ

Անժուժելի

Քու պատկերին:

Տէր բաց մեզի

Խորհուրդն անեղ

Քու տեսիլքիդ:

(Լուսիքին: Հրեշտակներու օրհներգը)

ԽՄԲԵՐԳԸ

Մեծ սէրն անոր

Քան տիեզերքն է մեր վրան,

Ու մեր ներքին:

Ան կը գլխայ մարդոց բոլոր:

(Լուսիքին կրկին: Խուլ կարծր ձայներ սան-
դարամեհին)

ԹՍՈՒՍ

(Ամպի մը մեջէն պարզուելով)

Խաղաղութիւն եւ օրհնութիւն

Իմ ծառայիս:

Հասաւ խնդրանքդ իմ Հօր Գահուն.

Կուգամ ղնել հիմն անասան

Եկեղեցւոյ,

Հոն ուր դարեր մեղքին տունն էր

Որ կը տիրէր:

(Վեռի ուռնակով կը զարնէ քարին ու կը
փռուի)

Ահա փշուր ժայռն է մեղքին:

Դիր, իմ ծառաս, հիմն անասան

Ժայռի սրտին,

Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ,

Հիմը որուն ուռնակն ոսկի

Երկինքներէն աշխարհ բերուած

Կը հաստատէ:

Խաղաղութիւն եւ օրհնութիւն:

(Ամպ կը բանձրանայ եւ կը ծածկէ Յիսուսը)

ԽՄԲԵՐԳԸ

Համբարձէր իշխանը զդրունս ձեր ի վեր

Համբարձին դրունը յաւիտենից

Եւ մտցէ թագաւոր փառաց

Ալէլուիա, ալէլուիա:

(Լոյս է: Լուսիքին է: Բոլոր իջած են ծուն-

կի: Շեփոհն ձայն կը մօտենայ: Խօսակ-
ցութիւն: Թագաւորը կը մօտէ բեմ, հե-
տեւորներ)

ԹԱԳԱՒՈՐԸ

(Տեսնելով սուրբը բազկաստարած, աղօթի,

կը մօտենայ ու կը համբուրէ անոր ոտքի
փոսին)

Կատարուած է պատգամըդ, Հայր,

Կայրին վրան Հայոց երկրին
Մեհեհանները պիղծ բուրմերուն,
Քար չմնաց թարի վրայ,
Բոցը կերաւ կուռքերն ոսկի:

ՍՈՒՐԲԸ

Մարդերը:

ԹԱԳԱՒՈՐԸ

Եղան որ դուրս չելան շէնքէն
Ու եփեցան կրակին մէջ,
Եղան որ սուր ալ վերցուցին
Վրան զօրքին:
Բայց հալեցան
Թեւերն անոնց ոստի նման
Կրակին դէմ:

Հայր, պարտուած
է թշնամին:
Ամէն կողմէ ուրախութիւն
Ու աղաղակ...
Բայց չես խօսիր Հայր,
Հայր իմ սուրբ:

ՍՈՒՐԲԸ

Դուն չես գիտեր դեռ աւելին:

ԹԱԳԱՒՈՐԸ

Ի՞նչ է, ի՞նչ է որ չեմ գիտեր
Խօսէ Հայր իմ
Ով, Հայր իմ սուրբ:

ՍՈՒՐԲԸ

Ոսկի ուռնակն է տես, գետնին,
Ով թագաւոր,
Այս ալ փշուր ժայռը որուն
Զարկաւ վերէն
Իջնող Արթան:

ԹԱԳԱՒՈՐԸ

Ոսկի ուռնակ, իջնող արթա՞յ,
Զեմ հասկնար, խօսէ Հայր Սուրբ:

ՍՈՒՐԲԸ

Ըսաւ, հիմն է հոս, սա ժայռին
Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ:
Ոչ դժոխքին ուժերը բիրտ
Ոչ ալ մաշումը դարերուն
Պիտի կրնան ազդել ուժին
Ու ամրութեան քու տաճարին:
Սն, զաւկները Հայաստանեայց
Եկեղեցւոյ,
Բերէք թարը սուրբ անկիւնին
Շինենք շէնքը
Այնպէս հաստատ, այնպէս ամուր
Որ դարերը զան փշրուիլ
Անտր սեմին:
(Սուրբ կ'իջնէ աղօթքի: Շեփո)

ԹԱԳԱՒՈՐԸ

Հեռեւեցէք:
(Կը ձգեն բեմը որ կիսալոյս է. խորին Սուր-
բին դէմքը, կ'աղօթէ: Աղմուկ, ձայներ:
Թագաւորը եւ հետեւողները)

Բերինք ինչ որ ուզեցիր, Հայր:
(Շալակէն կ'առնէ վառ փաթը)

ՍՈՒՐԲԸ

(Ոսկի ուռնակը ձեռքին, զարնելով փաթին)
«Էջ Միածինն ի Հօրէ
Եւ լոյս փառաց
Ընդ նմա.
Ձայնք հնչեցին
Սանդարամետը
Անդրնդոց».
(Կը դուռի առաջին փաթը)

ՍՈՒՐԲԸ

Եկայք, շինեսցուք
Սուրբ ըզխորանն
Լուսոյ:

Վ Ա Ր Ա Գ Ո Յ Ր .

Յ. ՕՇԱԿԱՆ

ԷՋՄԻԱՇՆԻ ԿՐՕՆԱԿԱՆ ԴԵՐԸ

(1441-1941)

Հայրապետական Աթոռի Սիսէն էջմիածին փոխադրութիւնը մեր եկեղեցական և ազգային պատմութեան մէջ զարագուիւի մը կազմելու չափ յիշատակելի թուական մըն է։ Անով Հայ եկեղեցին կ'ազատի օտար ազդեցութիւններէ, իր անկախութեան, ու իր ժողովուրդի ազատութեան ձգտումները իրագործելու միջավայրին մէջ կ'իյնայ և իր ազգային նկարագիրը արտայայտելու կարելիութիւնը կ'ունենայ։

Հայաստանեայց եկեղեցին իր կազմաւորութեան առաջին իսկ շրջանէն պահելով հանդերձ իր կապը ընդհանրական եկեղեցւոյ հետ, քրիստոնէական հիմնական վարդապետութիւններով իւրացուցած է իր ժողովուրդի ազատութեան տենչը և անոր անկախութեան ձգտումը և զանոնք միացուցած է Աւետարանի լայնխոս ու քաղցր ոգւոյն և քրիստոնէական պատմութեան մէջ ճանչցուած է գերազանցապէս ազգային եկեղեցի միաձուլելով ժողովուրդին ազգային և կրօնական բոլոր իտէալները։ Մեր ամբողջ պատմութեան ընթացքին կը տեսնենք կրօնական և ազգային ոգիի միութիւն մը։ չենք հանդիպիր եկեղեցական և աշխարհիկ ձգտումներու կամ տեսակէտներու հակամարտութեան կամ իրաւահարկութեան սահմաններու ճշգրտման։

Ասոր համար է որ հայրապետական աթոռները միշտ հաստատուած են քաղաքական իշխանութեան կեդրոններուն մէջ, իրագործելու համար միութեան այդ ոգին։ Հետեւեալը հայրապետական Աթոռի տեղափոխութիւնը մեր պատմութեան մէջ նորութիւն մը կամ բացառիկ երեւոյթ մը չէ, մինչև իր վերջին կայքը մօտաւորապէս տասը տեղեր շրջած է ան, Դուին, Աթթամար, Արգինա, Անի, Թաւրուզ, Մամուր, Մոզլէ-Պղեակ, Հոսմկլայ և Սիս։ Սակայն պատմական դէպքերու դասաւորումը և ազգային կեանքին ընթացքը կ'արժեւորեն և բացառիկ իմաստ մը կուտան։ Սիսէն էջմիածին վերջին այս փոխադրութեան։

Ռուբինեանց իշխանութեան Կիլիկիոյ

մէջ հաստատուելէն ի վեր հայրապետական Աթոռն ալ յաջորդաբար կը հաստատուի Մոզլէ, Հոսմկլայ և ապա Սիս, այս շրջանին կը զուգահեռ Ներսիս Սեբեդեակեան շարժումը՝ որուն միջոցաւ Կիլիկիոյ հայ իշխանութիւնը յարաբերութեան մէջ կը մտնէ Ներսիսի և մասնաւորաբար Հրապարակեան եկեղեցւոյ հետ։ Այս պարագան մեր պատմութեան մէջ նոր ուղղութիւն մը կը ներմուծէ և մեր քաղաքական և եկեղեցական իշխանութիւնները հաւաստաբանապէս մեր ազգային ազատութեան և անկախութեան երազը իրականացած կ'ուզեն

Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի աղբ

տեսնել պապին ու անոր գլխաւորած եկեղեցւոյն օժանդակութեան մէջ. սակայն հակառակ անոնց տեսական խոստումներուն մեր յոյսերը չիրականանալով հանդերձ այդ ակնկալութիւնները շատ սուղ պիտի արժէին մեզի թէ քաղաքական և թէ մանաւանդ կրօնական գետնի վրայ։

Նրեք հարիւր տարիներու այդ շրջանին Կիլիկիոյ հայ թագաւորներն ու նոյն իսկ հայրապետներէն ոմանք երբեմն անկարելի զինուորներ ըրին ժողովուրդի գո-

յուլիսին և ազատութեան պահպանումին համար, մօտեցան պապին ու հռոմէական եկեղեցիին, յուսադրուեցան խոստումներով և երբեմն ալ խանդավառութեան առանց սակայն զբաղան արդիւնքի: Ու երբ 1375 թուականին հայոց անկախութեան վերջին յոյն ալ չիլիւ կատարեալ յուսալքում էր որդի տարի ետ հայ հոգիներուն: Հայ եկեղեցականութեան մանաւանդ կիլիկիոյ սահմանէն դուրս գտնուողներուն համար, այլևս բացորոշ էր հռոմէական եկեղեցւոյ նպատակը, հայ ազգային եկեղեցւոյն նըկատմամբ:

Ուսակրական շարժումը, որուն մղիչ ուժը հռոմէական եկեղեցին էր, եթէ քաղաքականապէս ձախողեցաւ, սակայն անոր շնորհիւ կաթողիկ եկեղեցին թափանցեցաւ ամբողջ արեւելքի և մասնաւորաբար արեւելեան եկեղեցիներուն մէջ, ու Հայաստանեայց եկեղեցին անոր յարձակման առաջին և կարեւորագոյն թիրախն էր, երբ Սղիպատոսի մեմլուքներն ու սելջուքները միացած խորտակեցին մեր ազգային անկախութիւնը և միշտ քաղաքականապէս անտէրունջ վիճակի մը եկեղեցիներն, մեր եկեղեցւոյ նուիրապետութիւնն ալ կրնար վտանգուիլ, հայ ազգային եկեղեցին նաև կրնար կորսնցնել իր նկարագիրը, իր ինքնուրոյնութիւնը, իր անկախութիւնը հայկական հողէն ու միշտվայրէն հեռու, և օտար ազդեցութիւններու շրջանակի մէջ, նոյնիսկ հակառակ, Տուտէորդիներու, Օրբելլեաններու, Որոտնեցիներու և Տաթևաւցիներու նախանձախնդիր ոգւոյն կաթողիկացման դէմ մղած բռնու պայքարներուն:

Հայաստանի հոգին վրայ ապրող եկեղեցւոյ առեւելեան վարդապետներու խումբը զգաց այս անհույս վտանգը ու սկսաւ եկեղեցւոյ ազատագրման ջոկածին որ յանգեցաւ 1441ի փրկարար արդիւնքին: Այդ գէպը Հայաստանեայց եկեղեցւոյ անկախութեան և իր ազգային նկարագրի ազատութեան մեծագոյն յաղթանակն է, հռոմէական եկեղեցւոյ յափշտակիչ ճիրաններէն:

Կիլիկիան այլ եւս չէր կրնար Հայաստանեայց նուիրապետական իշխանութեան կեդրոն ըլլալ:

Մեր ամբողջ պատմութիւնը կը վկայէ թէ մեր անկախութեան ձգտումը միութիւնն

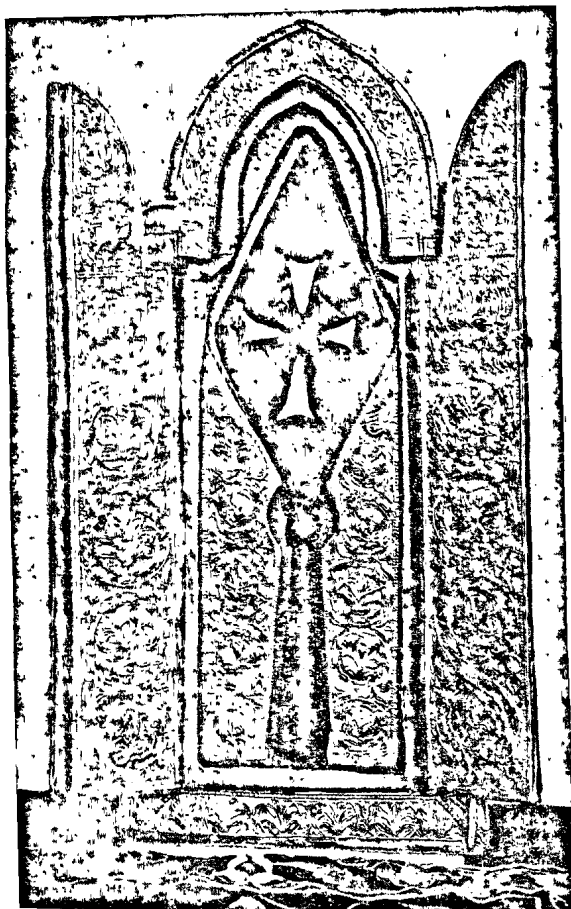
է ազգային և կրօնական ոգիին: Մենք պայքարած ենք միշտ ազատութեան համար, երբ այդ ազատութիւնը ապահովուած է քաղաքական իշխանութեամբ, եկեղեցին ի գին ամէն զոհողութեան զօրավիշ եղած է անոր, մեղմացած և նոյնիսկ զիջումներ ըրած ի նպատակ անոր, վասնզի եկեղեցին միշտ հաւատացած է ազատութեան բարիքներուն և արդիւնքներուն, ըլլայ անհատական կեանքի կամ ազգային ու հաւաքական մարզերուն մէջ, բայց մեզի յաճախ պակսած է այդ ազատութիւնը քաղաքական գետնի վրայ, ու մենք զայն իրագործած ենք կրօնական մարդին մէջ մեր եկեղեցիով. այդ եկեղեցիով հողմանաւորուած ու պաշտպանուած ազատութեան մէջ է որ մենք ստեղծած ենք ուրոյն մշակոյթ, պահպանած ենք ազգային նկարագիր և ցեղային յատկանիշեր, բարք, սովորոյթներ և նոյնիսկ լեզուն: Ինչ որ ուրիշներ իրենց քաղաքական իշխանութեամբ կերտած ու զարգացուցած են, մենք ըրած ենք եկեղեցիով: Մեր պայքարը կրօնական ըլլալով հանդերձ եղած է նաև ազգային, Ե. դարու Վարդանանց. պատերազմը իր կրօնական խորքով զուտ ազգային արժէքներու պահպանման յաղթանակն էր, ընդդէմ պարսկական ծաւալումի քաղաքականութեան և ձուլումի, այդ ոգին պիտի շարունակուէր Վահանեան ապստամբութիւններով և յաջորդաբար պիտի տիրապետէր մեր ամբողջ պատմութեան ընթացքին վրայ:

Ելմիածին, իբրեւ առաջին կեդրոնը հայ քրիստոնէական կեանքին, իբրեւ խորհրդանշան ազգային և կրօնական ձգտումներուն և իբրեւ հայեցի միջավայր, աւելի յարմարութիւններ ունէր մեր ձգտումները իրականացնելու և պահպանելու: Սակայն ըմբռնելու համար 1441ի գէպէին արժէքը անհրաժեշտ է նկատի ունենալ քաղաքական, ընկերային եւ կրօնական վիճակը թէ կիլիկիան շրջանի եւ թէ բուն Հայաստանի մէջ:

Կիլիկիան թագաւորութիւնը վերջնականապէս չիլած էր 66 տարիներէ ի վեր (1375), ու ժողովուրդը կը հեծէր Նեղիպոսի մեմլուքներու և Բեւեռք խաներու տիրապետութեան տակ, անոնք անխնայ կը կեղեքէին ժողովուրդը ու կը կողոպտէին

վանքերն ու հայրապետանոցը: Կիլիկիան նշաւակ դարձած էր յեղուգակներու շահատակութեանց, իսլամ մոլեռանգութիւնը ատելութեամբ լեցուած էր քրիստոնէութեան դէմ խաչակրական արշաւանքներու վրէժխնդրութենէն, մահմետականութիւնը

և դատապարտուած էին ապրիլ ստրուկներու յատուկ պայմաններու մէջ: Արեւելեան Հայաստանն այն ժամակայ պարսից տիրապետութեան նոյն ընկերային և թերեւ քիչ մը վատթար պայմաններու տակ կը գտնուէր: Քաղաքական և ընկերային այսպիսի

Գեղարզ Ղուկիանոսի հարիւրապետին

գերազանց կրօնքը կը նկատուէր և քրիստոնեաներ զուրկ իրենց քաղաքացիական և ընկերային տարրական իրաւունքներէն՝ հաւասար չէին կրնար նկատուիլ իսլամներուն,

պայմաններու մէջ կարելի չէր երեւակայել կրօնական, մշակութային և բարոյական կեանք. պատմութեան ամենատխուր ժամանակաշրջան մըն էր որ կը բոլորէր հայ

ժողովուրդը, զրկուած, վասնզի իր յառաջ գիտութիւնը և տեւական արժէք ներկայացնող ոեւէ գործ կրօնական, քաղաքական կամ այլ մարդերու մէջ կ'երաշխաւորուի միայն մարդկային մտքի և հոգիի ազատութեամբ, հայը որ իր քաղաքական անկախութիւնը անդաւնալի կերպով կորսնցնեցած, իր միակ յոյսը կեդրոնացուցած էր եկեղեցական անկախութեան վրայ որ իր կրօնական հանգամանքով աւելի զերուծութեամբ պիտի սնուցանէր և առաջնորդէր ազգային ազատագրութեան երազին:

Եթէ գերութեան մէջ քաղաքական և տնտեսական պայմաններու նոյնութիւնն կը տրեք արեւմտեան և արեւելեան Հայաստանի մէջ գոյութիւն չունէր սակայն ըզրիստոնէական աշխարհայեացքի քաղաքական ուղեգիծի և նոյնիսկ դաւանական ըմբռնումի նոյնութիւն, կիրիկիոյ հայ եկեղեցականութիւնը, արքունիքն ու ազնւական դասը յարատեւ շփում ունենալով հռովմէական եկեղեցին եւ եւրոպական արքունիքներուն հետ ընդհանրապէս ազդուած էին արեւմտեան մատչութենէն, քաղաքական ակնկալութիւններէն զատ, անոնք հրապուրուած էին մասնաւորաբար արեւմուտքի բարձր մշակոյթով, նրացած արուեստով և ընկերային բարքերով ու երևան եկած արդիացումներով, այդ չըբնական մեր գրականութիւնը եւ ընդհանուր առմամբ մշակոյթը ինչպէս նաեւ արքունական բարքն ու կենցաղը կը կրէին դժբաղդ արեւմուտքին, իսկ եկեղեցին թէ հայ լատինամէտ արքունիքին և թէ մասնաւորաբար Հռոմի ծանր ճնշումին տակ որոշ չափով նահանջած էր թէ ծիսական և թէ նոյնիսկ դաւանաբանական կարգ մը խնդիրներու մէջ, մեր քաղաքական գոյութիւնը և ազատութիւնը ապահովելու նըպատակաւ սկսուած զիջողական այս շարժումը և կատարուած բարեփոխութիւնները այժմ փոխուած էին իրական վտանգի մը աղարտուած էր մասնաւոր Շնորհալիներու և Լամբրոնացիներու ջրիտանական մաքուր սիրոյ և եկեղեցւոյ ընդհանուր շփութեան վստահ գեղափարականը, Հռոմի եկեղեցին միութիւնը իբր պատըրւակ կը ծառայեցնէր իր իշխելու և ձուլելու քաղաքականութիւնը իրականացնելու, իսկ Յւրոպայի աշխարհակալներն ալ մեր

արքունիքի հետ իրենց խնամութիւնը, և եւրոպական մշակոյթը իբրեւ միջոց կը գործածէին արեւելքի մէջ թափանցելու և տիրապետելու անոր: Կիրիկիոյ հայութիւնը հաւատարապէս կրօնական և քաղաքական գետններու վրայ խաբուելու, դատաւարարուած զոչ մէջ էր:

Արեւելքի մէջ Հայ եկեղեցին կը մնար անաղարտ, պարսիկ իշխանները հետու հայերուն կրօնափոխութիւն պարտագրելէ կը բաւականանային միայն ապահովելով իրենց հաճոյամուլ և զեղիս կեանքը: Արեւելեան հատուածի մէջ գերծ օտար ազդեցութիւններէ եկեղեցին պահած էր իր ուղղափառ դաւանութիւնը և հայեցի նկարագիրը, ու ցիւլային առողջ ընդվզումով կ'անդիտանար ու կը մերժէր կիրիկեան վարդապետներու դէպի արեւմուտք հակումները, անոր մէջ նախատեսելով եկեղեցւոյ անկումը ինչպէս եղած էր պարագան քաղաքական իշխանութեան: Ներկար ու բուն պայքար մըն է որ կը սկսի կիրիկեան կեցուածքին դէմ, Տուտէնորդիի, Տաթեւաքիի և Տաթեւեան դպրոցին կողմէ որ հայ ազգային եկեղեցւոյն ուղղափառութեան և անկախութեան հետեւաբար և հայ ժողովուրդի գոյութեան խոյնեանը կը հանդիսանար: Մեր եկեղեցւոյ պատմութեան մէջ ամէնէն ճշմարտամային շրջանն է, մեր եկեղեցիին և ժողովուրդին գոյութեան հաւուր պայքարն է որ կը մղուի, երեք հարիւր տարիներու ամուլ ակնկալութիւններէ ետք կորսնցուցած էինք քաղաքական իշխանութիւնը, այժմ թոյլ պիտի տրուէ՞ր որ նոյն քաղաքականութեամբ ձուլուէր նաեւ հայ եկեղեցին: այս էր հրատապ հարցը:

Այս մտածումներով էր որ բոլոր եկեղեցական ու աշխարհական դէմքերը, նոյն իսկ մինչեւ այն ատեն քաղաքական և թերեւս քիչ մըն ալ փառասիրական նկատումներով ստեղծուած մասնակի կաթողիկոսութիւնները միացեալ համերաշխութեամբ և ընդհանուր հաւանութեամբ վերահաստատեցին էջմիածնի մէջ հայրապետական նուիրապետութեան գերագոյն Աթոռը: Անկէ ետք այլեւս ժամանակի հոլովումով և դէպքերու բերումով էջմիածնի պիտի դառնար հայոց ազգային, կրօնական ձգտումներուն խորհրդանշանը, և անոր եկեղեցական և քաղաքական վե-

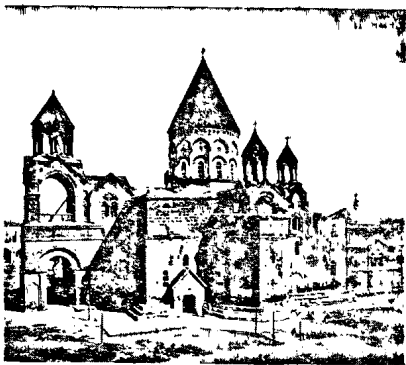
հապետը. քաղաքական և ընկերային այդ քառսին մէջ ժամանակի պիտի կարօտէր սպասուած դիրքը վերադառնելու և ականակուած յոյսերը իրականացնելու, բայց արդէն կորիզը կազմած էր ազատութեան ձրգտուածները արդիւնաւորող և ուսումնարար իշխանութեամբ մը, Լուսաւորդի կանթեղը սկսաւ իր բոցովը տաքցնել ու ոգեւորել հալած հաւատքը, լուսաւորել հայուն միտքը: Էջմիածնի տաք շունչին տակն էր որ սկսաւ հայուն վերածնունդը:

Բազմադարեան քաղաւորութեան անկումը և հողեւոր իշխանութեան հետաքուստը Հայաստանի կեդրոնէն քաղաքական պէտք և կրօնական տեսակետէն անշքացուցած էին Հայաստանը, մոռցուել էին վառական կարգերը:

Տաթևի գպրոցի աշակերտութիւնն էր որ աշխատեցաւ վերակազմել վանական դրութիւնը, վերահաստատելով կրօնական մաքուր կեանքը զոհողութեամբ և աղօթքով, այդ դպրոցի շունչով հասած աշակերտութիւնն էր որ հողեւոր վերածնունդը իրականացնելու համար վանքերու ցանց մը տարածեց Հայաստանի մէջ, Մեծ անապատը, Տաթևի ծրագրով և ուղղութեամբ, Բաղէշի Ամրոցուրի վանքը, և Լիմ անապատը, գլխաւորութեամբ Սարգիս Պարոնտէրի, Կիրակոսի, Մարպիոն Եղեսաղիի, Սրապիոն Օձտեղացիի, Մովսէս Տաթևացիի և ուրիշներու: Շուտով ասոնց շուրջ պիտի հաւաքուէին աշխարհիկ կեանքէն զոհած ազգին ու եկեղեցիին սիրով տուողներ, կրօնական եռանդով վառուած հոգեւոր անձինք, որոնք քրիստոնէական սկզբունքները և գիտութեան բարեքները պիտի տարածեն ժողովուրդին մէջ ու պիտի բարեկարգէին Հայ եկեղեցին և բարձրացնէին անոր հեղինակութիւնն ու վարկը: Շուրջ դարու մը շփոթ վիճակէ մը յետոյ, շարք մը տիրող պէկերու շահերուն ծառայող կաթողիկոսներու յաջորդութենէն ետք՝ Մովսէս Տաթևացիի կաթողիկոսութեան բարձրացումը այլ գպրոցներուն և ոգիին յաղթանակն ու տեսականացումն էր:

Մեր ազգային պատմութեան ընթացքին մեր ազգային գոյութեան սպառնացող ճակատագրական երկու շրջաններուն եկեղեցին զը յայտնուի որպէս փրկութեան լատտ և վերջին ապաւեն: Ե. Գարուն Ար-

շակունեաց տկարացումը պատճառեց քաղաքի եկեղեցին ստանձնէ առաջնորդողի դերը, կազմակերպուի և օժտէ հայ ժողովուրդը բարոյականի և մշակութիւն անխորտակելի ոգիով, գերազանց պետական եւ ֆիզիքական ամէն ուժէ: Այս շրջանին ալ, Ժն. Գարուն, երբ այլեւս վերջ գտած էր հայ քաղաքական իշխանութիւնը, եկեղեցին դարձաւ պիտի միջամտէր այս ժողովուրդի ճակատագրին և անոր պիտի տար կրօնական միակ բարձրագոյն և ընդհանրական ճշմարտութիւն մը պաշտպանուած էջմիածնի գիւթական հմայքով, ուրուն մէջ պիտի հառապայթէր հայ ազգը իր փեանքով, իր անաղուածներով և իր

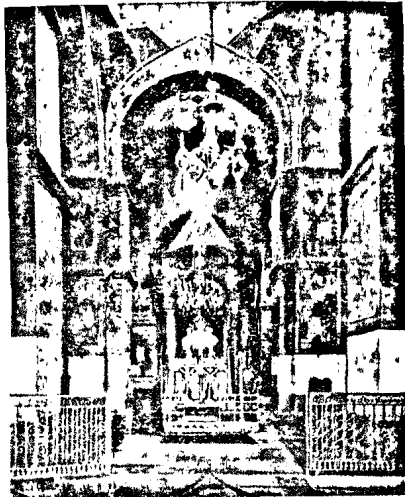
Ս. Էջմիածնայ Մայր Տաճարը

ձգտումներով, անոր շունչով պիտի ապրէր, անոր հովանիին տակ պիտի հոգեւոր գործէր իր միտքը ու անոր մէջ պիտի գնէր իր նիւթական ճոխութիւնն ու փառքը և անոր միջոցաւ պիտի ձգտէր նաեւ իր քաղաքական ազատագրութեան: Սահակ Մեսրոպ ինչպէս նաեւ անոր բոլոր յաջորդները մինչև Աշտարակեցին ու Վարժապետեան, Խրիմեանն ու Դուրեան եկեղեցւոյ նուիրեալ հայրապետներ եւ սուրբեր ըլլալով հանդերձ պիտի մնային միշտ անկեղծ հայր և ճշմարիտ ազգասէրներ:

Դժուար է մեր եկեղեցւոյ պատմութենէն զատորոշել անոր կատարած կրօնական դերը, վասնզի կրօնքը որ աշխուսագոյն իմաստով կեանք է, յայտնաբերուած բարոյական, մշակութային, քաղաքական և ընկերային մարդերուն մէջ և Հայաստան

եայց Եկեղեցին հակառակ քաղաքական աննպաստ կացութիւններու եւ դարերով իրեն պարտադրուած կրօնական անիմաստ մոլեռանգութիւններու դժնդակ պայմաններուն կրցած է հրաշալի կերպով ներդաշնակել այդ ամբողջը եւ բաղձացուած ու իտեալ միութեան մը վերածել:

Մեր գրականութիւնն ու իմաստասիրութիւնը, մեր երգն ու ազօթքը, մեր

Իշման Սուրբ Սեղանք

ճարտարապետութիւնը և նոյնիսկ քաղաքական պատմութիւնը կը ձգտին հաստատել և ապահովել հայուն գոյութիւնը, իջեցնել Աստուծոյ թագաւորութիւնը դարերով անհայրենիք մեր ժողովուրդի սիրտերուն մէջ, ու Աստուծոյ թագաւորութիւնը միայն երկինքով չենք տեսներ սա հողերուն վրայ. այո՛ կ'ընդունինք ու կը հաւատանք թէ այդ արքայութեան մեծագոյնը վերն է որ կը տնօրինուի ամենակալին անհաս կարգա-

դրութիւններով: Բայց նոյնքան կը հաւատանք թէ այդ արքայութեան, թէկուզ մէկ փոքր մասը, կ'իրագործուի հոս հայրենի հողերուն սրբալան հմայքին մէջ, Հայաստանեայց Եկեղեցին իբր հայ հողերուն գերագոյն բխում այդ խորհրդանշուն է որ կը մարմնացնէ:

Հայաստանեայց Եկեղեցին խորհրդանշուած էջմիածնով հարազատ արտայայտութիւնն է հայ հոգիին, Արարատի լանջին վրայ ընձուղած անկէղ մօրենին է ան, որուն բոցը հայուն երկնակամարին Հրեղէն Սիւնն է առաջնորդելու համար ազգը իր ճակատագրին: Պատմութեան թատերարեւմին վրայ եկած ու անցած են այլացեղ ոռայկարօն բանակալներ ու աշխարհակալներ տապաւակելով երկիրը ու փոտորակելով ժողովուրդը, բայց անկարող եղած են մարել անոր բոցը, տիրել անոր ոգւոյն ու խորտակել զայն, վանդի Աստուծոյ սիրով է բռնկած ան, ու այս Հրեղէն Սիւնին հովանիին տակ ու անոր լոյսին շնորհիւ ապրած է այս ժողովուրդը դարերու արահաւիրքներու ընդմէջէն միշտ կենդանի, միշտ առողջ և ռազմագործող:

Այժմ վեց հարիւր տարիներու քաղաքական անիշխանութենէ և գերութենէ ետք երբ բախտաւորութեանք վերստանալ մեր ազգային անկախութիւնն ու ազատութիւնը, մեր նոր Հայրենիքի իմաստուն վարիչները հաւատարիմ մեր անցեալին ու ճշմարիտ գնահատողներ մեր պատմութեան մէջ գործող ոգւոյն, չվարանեցան զօրավիգ հանդիսանալ մեր ազգային Եկեղեցիին և վերականգնացնել մեր հոգեւոր նուիրապետութիւնը, արպեսդի երկուքը միասին դարձնալ համերաշխութեամբ և ներդաշնակ ղործակցութեամբ առաջնորդեն մեր ժողովուրդը իր բարձրագոյն կոչումին:

ՍԵՐՈՎՅԷՆ ՎՐԻ. ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ

ԷԶՄԻԱՄՆԻ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅՈՒՆ ԴԵՐԸ

(1441-1941)

Գիրք մեծագույն զանգված մարդուն :

Քարոյալ

Մայր Աթոռոյ փոխադրութեան 500 ամեայ շրջանը կը զուգադիպի ոչ միայն մեր ամբողջական գերութեան, այլ նաեւ մեր ժողի նուազման, փառադրութիւն չըրջանին, Հայ ժողովուրդը Արշակունեաց անկուսէն մինչեւ Բագրատունեաց փառքը և անկէ յետոյ մինչեւ Ռուբինեանց վախճանը, թէ կիլիկիոյ և թէ մայր հողին վերայ թէպէտ ենթակայ Ֆիլիք մաշունեան, բաւ, գերութեան եւ հարստահարման, բայց չէր դադարած երբեք հողի և մտքի կեանք ունենալէ: Ամէն անգամ երբ վերադառնաւ է մեր քաղաքական փառքը արտաքին արշաւանքներու և աւերներու հետեւանքով, հալը իր խորտակուած սուրբ գրիչի վերածած, քաշուեր է խորը իր վանքերուն, հսկելու իր հողի և մտքի ժառանգութեան և դարբնելու իր հոգեւոր զէնքը, իր գրականութիւնը:

Սակայն ժ.Ի. և ժ.Բ. դարերու արշաւանքները ժամանակ չէին տուեր որ մեր ժողովուրդը ինքզինքը նորոգէր: Զգալիութեն պակասած էր իր թիւը, իր հողին վրայ հաստատուելու էին օտար և թուրք ցեղեր, ու զինք բաժնէր էին մեծ ու պղտիկ կը տորներու, թշնամի ընդարձակ ծովի մը մէջ: Յետոյ հայը վերջնականօրէն կը կորսնցնէր իր ինչ ազգային կազմակերպութիւնը, հայ ազնուականութիւնը, որ դարերով երկրին միակ և տեւական ռազմական ուժը ներկայացուց: Սպառազէն այդ ազնուականութեան շնորհիւ Հայաստան շարունակեց մնալ կիսանկախ, և մեր քաղաքական երազը միշտ վառ պահեց ինքզինքը անոնց օրով: Մեր ցեղային նկարագրի ազնուական տուրքերը իրենց մեծ գլծերուն վրայ, խողովակուած ու աւազանուած են մեծ չափով այդ ազնուական տեղմերու մէջ և անոնց միջոցաւ: Եւ թէ վերջապէս մէկ Թագէն գէպի միւս թագերը երկարող ժամանակամիջոցը, եղած է զարգացման ընթացք մը, հակառակ արտաքին

արհաւիրակից միջամտութիւններուն և ստեղծուած դժգոհակ պայմաններուն:

Հոգեւարքի մէջ էր նաեւ իր անկողնուտի գանձը, Սահակ-Մեսրոպեան ժառանգութիւնը: Ճիշտ է թէ երբեք երբեք կը շարունակէին սովորեցնել մենաւոր ճշմարտեան վանքերում, ուր սարսափաւոր վանականը տակաւին կը շարունակէր գրիչը շարժել, սակայն եղածը հազիւ թէ գրականութիւն էր: Վանքերը զարգացումի այն կենդանի փեթակներն էին որ դարերով կատարեցին մեր մէջ իրենց դառն աշխատութիւնները, փուշ և տատանակ բուսցնող երկրի մը սարերէն հազիւ գտնելով իրենց մեղրիկն պատրաստութեան ծաղիկը: Եւ երբ ոչինչ կը մնար, ինչպէս ըսինք, քաղաքական գործունէութեան մը անհուն զոհողութիւններէն, երբ ամէն զէնք կը փշրուէր հայ ձեռքերուն մէջ, կը մնար սակայն վանականի մատնեւորուած տակ գոյգոյշող գրիչը՝ որ պիտի երաշխաւորէր մատմարանագրային կեանքի մը պահպանումը:

Երկրորդ պիտի ըլլար մի առ մի թուել՝ թէ ինչ տեւական արդիւնքներ տուած են ազգին անոր ներքին կենսականութեան նուիրուած այդ համեստ ուժերը, և թէ ինչ տեսակ անդրանկութեամբ մը օժտած են զմեզ անօտարանալի ժառանգութեան մը համար, որ մինչ և այսօր մեր միակ գանձն է անցեալի նաւարկութիւններէն մնացած:

Եթէ մեր պատմութեան մեծ իրողութիւններէն մին է թէ վանքերը մեծ գեր են կատարել, ատիկա անշուշտ ակնարկութիւնը չէ այն հաստատութիւններուն, որոնց մէջ ապրելէ անկի շնչած են կարգ մը վանականներ ևս մեծ ճշմարտեր, չուանեալով որեւէ գերիվերոյ նպատակ ծառայելու ազգին կամ հայ հանրութեան պէտքերուն, այլ անոնց՝ որոնք իրեն լուսաւորութեան վառարաններ կանգնած՝ կրցած են նշուել հայութեան համատարած մարմին՝ զանազան մասերուն վրայ, փոքր ի շատ փարաքանիով գործախոտ ժամանակներուն մէջ բռնութեան և աւերներուն՝ արիւնի ու հալածանքներու երեսէն թանձրացող խաւարը:

Այս շրջանին սակայն սարսափով կարելի էր ըսել թէ հալը, զրկուելով իր ազգային առանձնայատուկ գոյութեան երկու խոշոր նեցուկներէն, աշխուկանութենէն,

որ այլ եւս անդառնալի իրողութիւն էր, և հայ գրականութիւնէն, որ մինչեւ այն ատեն չնախատեսուած վտանգին էր ենթարկուած, կրնար մեռնիլ:

Բազրատունեաց անկումէն վերջ, հայ հեղ աշխատասիրութիւնը, շինարար ոգին և արթուն միտքը շարունակեց փայլիլ զանազան կեդրոններում, նման մշտաժառնգներու, և յաւէտ կենսունակութեան ապացոյցներ տալ քաղաքակրթական եւ մշակութային նորանոր ճիւղերով և ստեղծագործութիւններով: Գլածօր, Տաքել, Ուրոն և Հաղարծին, և անոնցմէ առաջ Սանահին և Հաղբաօ, միայն հոգեւոր կեդրոն-

ժանին զէմ: Գլածօրի և Տաքելի դպրոցականներու գիտական, կրօնական և ազգային ոգին թանկագին ժառանգութիւն մըն է աւանդուած սերունդէ սերունդ, որոնց սկզբունքն էր ըմբռնել քակեցեաց զգանգ հայրենիք ուղղուած տկարամիտ օտարամոլներուն, և կտմ ահաւանիմք մեք ընդ հարսն ի զժողս իջանել և ոչ ընդ հոռոմոց յերկինս ելանել: Եւ:

1441ին սակայն համատարած և իրական վտանգի մը առջեւ խրած կը մնայինք ազգովին: Արեւելքէն և հարաւէն եկած օտարապիները ոչ միայն խորտակած էին մեր ողնահարը, մեր քաղաքական գոյութիւնը,

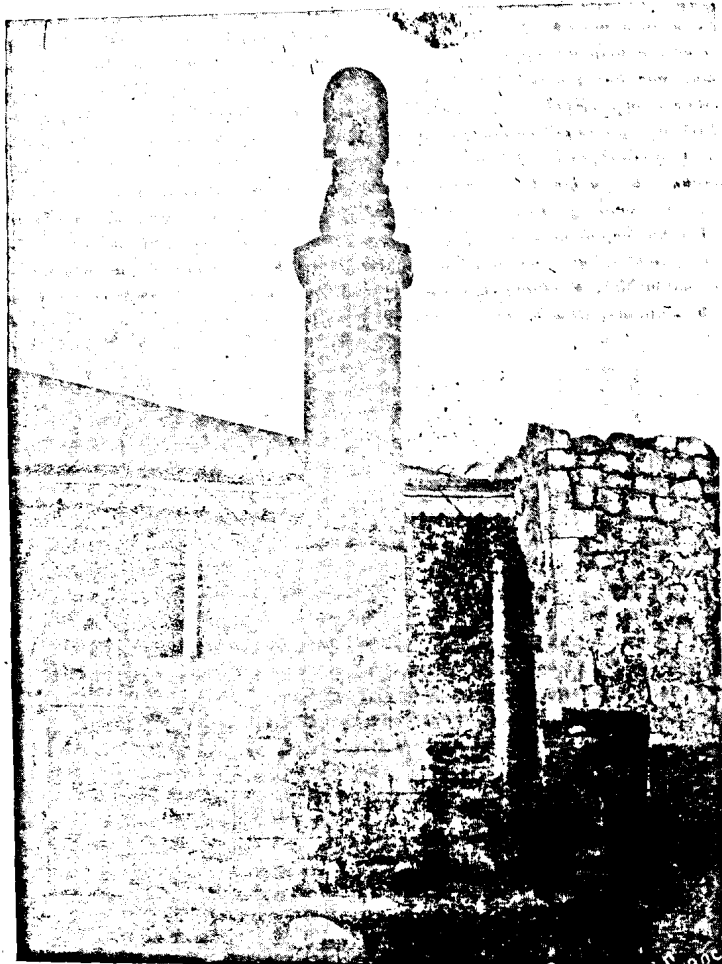

Տաքելի վանքը

ներ չէին, որոնք կը ջանային լուսաւորել՝ ողբերգի և ապրեցնել մութի, մօրմօրի ու մահացումի մատնուած հաւաքական գոյութիւն մը. այլ անոնք առնաբար հակառակ տրամադրութիւններով կ'աշխատէին: Սակայն յարգարէին կրիկիոյ Աթոռի թուլամօրթ քաղաքականութեան հանդէպ, պայքարելով մէկ կողմէն անոնց գիշողութիւն միտ միտումներուն գէմ, որոնք սկսած էին գերադասել ժմաւաքապաշտոն լինել օտարներու նման՝ քան սխալաբանաբանութեան իրենց նախնիքներու օրինակով, և միւս կողմէն օտար գաւառներէն եկողներու յաւակնալից պահանջներու և ունեթաւրներու խու-

այլ նաեւ փշրած մեր հոգիի ու մտքի զէնքը, մեր գրականութիւնը: Գլածօր, Տաքել, Սանահին, Հաղբաօ, Հաղարծին փառաւոր յիշատակներ էին այլևս: Ճգնաժամը ամբողջական էր ժՅ. դարու վերջերը:

Սակայն այս ահաւոր տաղանայէն, մեր ժողովուրդի ինքնապաշտպանութեան բռնադըր պիտի սկսէր գործել, թէ երկրի մեկուսացած ու խաւար շրջաններուն և թէ իր արիւնքտ հողէն հեռու գաղթած երկիրներու բախտաւոր երկինքներուն տակ, ուր հայ ժողովուրդի համար քաջատիկ պայմաններ պիտի ստեղծուէին:

Տաթևի վանքի սիւնը

Էջմիածին իրր հովանաւոր և ազգակայս վերածնութեան, պիտի սկսէր իր գերին: Մի ոմն Սարգիս հիմը պիտի դնէր Մեծ Անապատին, որ յետոյ պիտի խնամէր վանական նոր վերարթնութիւններու և կարգերու բանակը գրի և մտքի աշխատանքներու: Մեծ անապատի վարդապետներէն մին, Մովսէս Գ. Տաթևացին, պիտի նուիր-

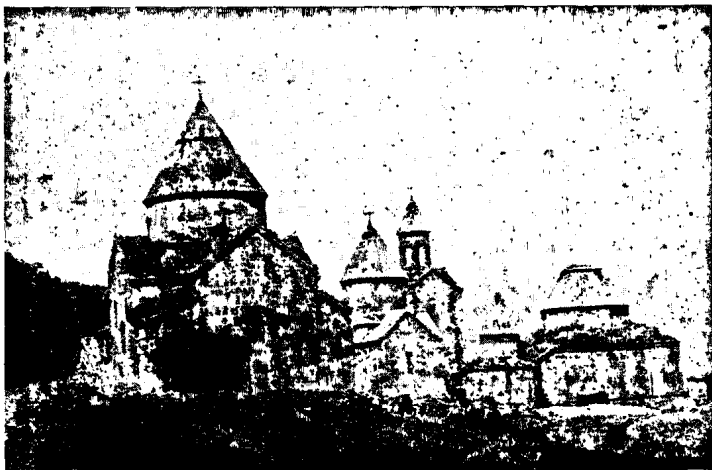
ուէր հայ գրի փառաւորման և բարեկարգութեան գործին: Դառնալով Էջմիածնի կաթողիկոս (1629-1632) անրկա տնտեսապէս ու բարոյապէս վերաշինութեան ձեռնարկեց Էջմիածնի Աթոռը, որ անկէ առաջ արդէն լաջիօրէն վայելած էր իր բարիքը: Իր յաջորդը Փիլիպպոս Աղբակեցին (1633-1655) իր նախորդին սկզբնաւորած բարե-

կարգական ձեռնարկները յառաջ տարաւ և Փիլիպպոսի աշակերտներէն էր և Ժէ. դարու մեր գրականութեան մեծագոյն պարծանքներէն մին — Առաքել Դաւրիթեցին, որ յայտնի է իր գրած «Պատմագրութեամբ»:

Կրթական ու վերանորոգչական այս համեստ դպրոցը Արեւելեան Հայաստանի մէջ իր հեղինակութիւնն ու կշիռը ունեցաւ, իսկ Արեւմտեան Հայաստանի մէջ տակաւ նշանակութիւն առնել պիտի սկսէր Ամրասուրի վանքը, Բաղէշի մէջ, որ պիտի գար լրացնելու Սիւնեաց դպրոցի պակասները: Իսկ երբ Շահ-Ապպասի միջոցաւ կազմուեցաւ Նոր-Ջուղայի գաղութը և

Նախնական միջոցներով գործող անշուշտ, և հրատարակեց «Հարանց Վարք» անունով գիրքը: Յետոյ իր աշակերտներէն մին, Յովհաննէս վարդապետը, զրկեց Նւրուպա, տպագրական արուեստին տիրանալու համար: Յովհաննէս վարդապետ Նւրուպայէն վերագործաւ աւելի լաւ տպարանական կազմուածներով, և իրենց կարելի եղաւ տպել «Ժամագիրք»ը և «Պարզատմարճ»:

Նոյն թուականին, 1640, Փիլիպպոս կաթողիկոսը էջմիածնի մէջ պիտի բանար մեծ դպրոց մը, իսկ իր յաջորդը Յակոբ Զուղայեցին, նոյնպէս շինարար ու բարեկարգիչ, Նւրուպա պիտի զրկէր Փիլիպպոսի

Սանահնի վանքը եւ եկեղեցիները

հոն այդ կենսունակ գաղութին մէջ հիմը դրուեցաւ Ամենափրկչի վանքին, շուտով հոն մուտք գործեց Սիւնեաց դպրոցի աւանդութիւնը և պատրաստեց շարք մը շատ կարեւոր գործիչներ: Ժէ. դարու հայութեան կրթական գործին ու վերածնութեան մէջ իր լայն բաժինը ունի Զուղայի դպրոցը:

Ամենափրկչի վանքը հարուստ էր նաեւ գրքերով, որ այդ շրջանի Հայաստանի ամենահարուստ գրադարանը կարելի էր նուկատել: Խաչատուր վարդապետ 1640ին բացաւ դպրոց և տպարան, թէեւ շատ

քնրուողար Մատթէոս Դպիր Մարեցուն, որ նախ գնաց Վենետիկ ի խնդիր տպարանի Սակայն Հռոմի Եկեղեցին իր արքանակներու միջոցաւ հալածեց զինքը, ինչպէս սովոր էր հալածել բոլոր լոյսի և գիտութեան արգոնաւորները, մանաւանդ զանոնք՝ որոնք «հերձուածող» կը նկատէր: Եւ հայերը պրոպագանտայի առանձինն ուշադրութեան արժանացած հերձուածողներ էին: Մարեցուն յետոյ գնաց Հոլանտայի Ամսդերտամ քաղաքը, որ տպագրական արուեստը աւելի ծաղկած էր: Մարեցուն 1660ին միայն կրցաւ հոս տպել ներսէս

Ծնորհայրի «Յիսուս Որդին», իր մահէն վերջ տպարանը մնաց իշխմանն, շնորհիւ Զուգայեցի վաճառական Ղլիկնեց Աւետիսի մեկենասութեան, որ յետոյ շարունակեց գործը տպելով համառոտ ժամագիրք և Սազմոս մը, և աւելի քան 3000 օրինակ բեռնուցած հոլանտական նաւերուն՝ զրկեց արեւելք։

Բակոր կաթողիկոս այս արդիւնքէն խանդավառ եւրոպա զրկեց Ոսկան վարդապետը, որ հանդիպեցաւ նախ Լեհաստան, յետոյ Հռոմ, մեկնեալ հայեր գտնելու հաւերէն Աստուածաշունչ մը հրատարակելու

ըններէ ի վեր արդէն մասնաքով կը դիտէր Ոսկանի գործունէութիւնը, գործեց իր աւերը և խարանեց տպարանը։ Իր գործը թէեւ կտոր կտոր, սակայն Ոսկանով պատրաստուած էր հայ տպագրիչներու սերունդ մը և իր գործին բեկորները կորիզներ պիտի կազմէին Մարտիրոս, Ամսդերտամի, Վենետիկի և Կ. Պոլսոյ ապագայ տպարաններուն և առաւել կամ նուազ յաջողութիւններով պիտի շարունակուէր գործը, Ոսկան առաջին հայ մարդն է որ տըպարանի կանոնաւոր և յարասեւ գրութիւն

Հաղարծնի վանքը

համար։ Նորէն երեք Զուգայեցի վաճառականներ մեկնեալ կը հանդիսանան այս բազմաբարիք և սուրբ գործին, և Ոսկան վարդապետը համեմատական ճշտումներով երկու տարուան ընթացքին կը յաջողի տըպել հայերէն Աստուածաշունչը։ Ոսկան չորս տարի մնալ Ամսդերտամում և մինչև 1670 տպագրեց 17 գիրք, անոնց կարգին էին ն. Ծնորհայրի «Հոգեւոր երգերը», քերականութիւն մը, աշխարհագրութիւն մը և ամէնէն գլխաւորը Առաքել վարդապետ Դաւրիթեցիի «Պատմագրութիւն»ը։ Ոսկան յետոյ իր տպարանը փոխադրեց Մարտիլլ, սակայն կաթողիկէ կղերը որ տա-

ստեղծեց և զոհուեցաւ այդ նուիրական գործի ճամբուն վրայ։

Ինչպէս կը հետեւի, հակառակ նիւթական և ժամանակի ճնշող և անթոյլատու պայմաններուն, Հայ եկեղեցին, իշխմանն, առաջինը եղաւ որ ուզեց օգտուիլ վերածնութեան այս բախտորոշ հանգամանքներէն։ Ոչ քաղաքական փոփոխութիւններ և ոչ ալ հալածանքներ և արգելքներ չը կրցին զինք ետ կեցնել իրազործելու իր մեծ առաքելութիւնը, որ շարունակեց ձեռք բերկցնել ամէն կողմ՝ ուրկէ զարգացման լոյսի և փրկութեան ամենափոքր նշոյլ մը կրնար գտլ։

Հաղբասի զանգակատունը

Ազգային այս աղէտին դիմաց, հաւատարիմ իր գերին և պատմութեան, Հայոց եկեղեցին պիտի ջանաւր յաւիտենական իր ջանքը և նիւթէր մեր փրկութեան անկործանելի զէնքը: Դիւրին չէ այս առդերուն մէջ ճշգիւր պատկերը այդ օրերուն, որ մեր պատմութեան ամենաճակատագրական շրջաններէն մին պիտի կազմէր: Արեան հեղեղը որ ողողած էր մեր երկիրն փարեւրագոյն կեդրոնները, ամէն ուր որ հայ

կեանքի աշխոյժը, և ապագայի մը յոյսը զիբենք զգալի ըրեր էին, չէր կրցած մահը հայ միտքին ջահը, խաւարիմ մէջ կայծեր կային, իբրև ապաման խորհրդանիշ: Ճարիներէ ի վեր սկսեամ վերագարթնումի գործը կը շարունակուէր նոյնիսկ արիւնի տակ: Ներքին խորումներ, տենդայայդ երազներ, և դարերու աւերը սրբազրիւ ճիգեր՝ կը կազմէին ոգին այդ երկունքի: Հայոց եկեղեցին ինչպէս ըսինք պիտի հա-

ւաքէր, պիտի սփոփէր, պիտի յուսադրէր և ժողովուրդի ու գրի ծառայութեան յօժար հոյլ մը անձնազոհներ ի սպաս պիտի դնէր մեր եկեղեցւոյ դարաւոր այդ դերի իրազորման, պատրաստելու իր փրկութեան տապանը յարուցուած ու գալիք մրրիկներուն դէմ:

Յիրաւի շատ քիչ ազգ կայ որ իր գոյութեան համար այնքան յամառ և երկարատե՞ կռիւ մղած ըլլայ՝ որքան հայ ազգը, որուն կենանքը դիւցադնական մարտիրոսագործութիւն մըն է եղած, վասնզի ով որ կ'ուզէ ապրիլ, պարտաւոր է կռուիլ, և ապրիլ ուզող հայ ազգը, գիտակից այս ընդհանուր օրէնքին՝ կուտած է դարերով, սերունդէ սերունդ, ի խնդիր իր հացին, իր արեւին, իր հողիին ու մտքին: Եւ այդ պայքարը եթէ իր արտաքին ճակատին վրայ չէ պոսակուած միշտ յաշուութեան, իր ներքին ճակատին վրայ եղած է աւելի խոր, սրտառուչ և փառաշարդած մեր զարբեր արուեստով, հոգիով ու գեղեցկութեամբ:

Եթէ այս վիճակի վրայ աւելցնենք կաթոլիկ, և մասամբ միայն այս շրջանի համար, յոյն կղերի անասելի և ոճրապարտ զեղծումները՝ մեր գլխաւոր երեք Աթոռում, Էջմիածնի, Կ. Պոլսի և Երուսաղէմի շուրջ, այն ատեն կ'ունենանք այն պատկերը՝ որու դէմ կեցած հայը իր ձեռքերով, ահաւանբով և հոգիով կը ջանար մաքառիլ ի խնդիր իր նուիրականութիւններուն և կարելի փրկութեան:

Միայն Մէքքէի երկրպագուները չէին մեր զուլում ստեղծողները, Հռոմի երկրպագուներ, ձիւղւորները զլխաւորաբար, պիտի քանդէին ինչ որ կ'ուսարուէր թացքին իբրև մտքի և սրտի արդիւնք սկսած էր էլմիածնի և Նոր Զուգայի կրթարաններում: Իբրեւ փոքր ի շատէ մը խիթարական պարագայ այս համատարած ողբերգութեանց քովն ի վեր, կարելի է հոս յիշել Ժ. Ժ. Գարուն երկու պատմագիրներու գործեր, Զաքարիա Սուրկաւագի «Պատմագրութիւնը» և Մինաս Համդեցիի «Ազգագրութիւն Հայոց» երկասիրութիւնը, որոնք կուգային աւելնալու Դաւրիժեցիի գործին վրայ, առանց ունենալու անշուշտ այս վերջնոյն տարողութիւնը, կազմելով եթէ ոչ ծանրագին, գէթ հնչիւն լուսանքը մեր մտքի վաստակին:

Անարդար է կարծել թէ Հայ Եկեղեցին և էլմիածնի վերալիշեալ շրջաններուն չին կատարած դրական դեր մը: Եթէ արտաքին բռնութեան և ներքին դաւերու այդ օրերուն կարելի չեղաւ լաստակերտուած մտքի և սրտի գործը տակաւ աճեցուն համեմատութիւններով զարգացնել, գէթ կարելի եղաւ Հայ Եկեղեցին պահել մեր նախնիքներու ժառանգութիւնը, իր լոյս ստաւաքը և գիրն ու գրականութիւնը, որ մեր նախնեաց շիջերուն կուռ հիւսուածոյն էր ոստայնուած, անոնց արևելի շաղախովն էր կարծրացած: Այն օրերուն բուն այդ շէնքն անգամ վտանգուած էր. ճակատէն փնտռուած՝ կորուսեր էր իր մեծ վայելչութիւնը, տանիքէն խաբխրած գոգացեր էր իր գմբէթադ ամբարնիւնը և հիմէն սասանած՝ վրիպեր էր իր կայքի բարձրութենէն:

Ձեռք ուզեր հարցնել թէ երբե՞ն ի վեր հայ եկեղեցականներ դադրած են իրենց հայրերուն ազնուականութեան պատիւ բերելէ: Անշուշտ մակարոյժներ և իրենց կուռն ու զիրքը չարաշար գործածողներ եղած են, բայց Հայ Եկեղեցիէն չէ պակսած բնաւ «բարի մասը», ընտիրներու փաղանքը, որոնք միշտ վեր բռներ են մեր կրօնի, մեր բարոյականին և մեր մտքին ու հոգիին դրօշը:

Իրապէս տիտանեան կամքով և ոգիով գրահուած մարդեր պէտք է եղած ըլլան անոնք, նոյն ատեն մարդկային գործունէութեան ամէն կալուածներուն տաղանդաւորները: Քաղաքագէտ, զինուորական, որքան խորապէս կ'օրհաւոր, աշխարհին մէջ բարիքի գործը գործող որքան աշխարհէն հեռու ճգնութեան մէջ Աստուծոյ՝ ներշնչուող: Ո՛րք է գաղտնիքը այն դարերուն՝ որ մեր ստեղծումի շրջաններն են եղած, և այն դարերուն՝ երբ զանոնք վըտանգէն ու նաւաբեկումներէ խլելու և անոնց վրայ գուրգուրալու հիացքն է կազմած: Այնք է զգալ իրապէս ինքնաճանաչման և ինքնակոչման այն անդիմադրելի գերաճումն և անոր արժէքի գիտակցութիւնը որ Հայ Եկեղեցիին և Հայ հոգիին է եղած:

Մեր գրականութիւնը, որ կրօնական եղաւ ոչ միայն իր ծագմանը մէջ, այլ նաև՝ յենդհանուրն՝ իր երկար շարունակութեա-

նը միջոցին, իբրեւ տեսակ մը զխոսք ընդ Աստուծոյ, մեր ազգային և ընկերային կեանքը, որ, քրիստոնէական, գիտակցութեամբ լուսաւորուած, արդարութեան և ազատութեան հետապնդութիւնը եղաւ շաւիղակ դարաւոր տաժանքներու մէջէն, մեր ցեղապիւն և եկեղեցական ինքնութիւնը, որուն զգացման մշտնութիւնը գլխաւոր գործիչը եկեղեցին մնաց միշտ, այս ամէնը — գրականութիւն, ազգային կեանք և եկեղեցի — որոնք մեր սիրտը աւելի սեւեւեցին դէպի մեր հոգւոյն մէջ բացուած կրօնական խառնուրդ, հայ կղերին կը պարտինք գլխաւորաբար:

ԺԸ. դարուն աւելի նոր թափով ու կազմակերպչական նախատանքներով առաջ տարուեցաւ մշակութային գործը: ԺԷ. դարէն յետոյ տակաւ գրականութիւնը դուրս պիտի գար եկեղեցական խոցերէն և պիտի աշխարհայնանար:

Հոսմէական կաթոլիկ հաստատութիւնները, Հռոմի պրոպագանդայի միջոցները և Գաղիոյ պաշտպանութիւնը նպատեցին կաթոլիկութեան հայոց մէջ տարածուելուն, սակայն այս շփոթները միւս կողմէն իրենց ինսասակար արդիւններուն հետ զուգահեռ, պիտի նպաստէին նաեւ մտաւորական որոշ արթնութիւններու, թէն առանց այս շփոթներուն ա՛յ՛ տամաշակը տակաւ պիտի կատարէր իր բարեբար գերը: Ատոր մէկ յատկանշական փաստը դիտելի է վարդան Բաղիշեցի վարդապետի ձեռնարկին մէջ, որ Ամրտօյուի վանքին մէջ գիտցաւ ստեղծել կրթութիւն և մշակոյթ՝ և զայն տարածել մինչեւ եւթքէին գաւառները: Իր, աշակերտներէն, Յովհ. Կոլոտ և Յակոբ Նալեան Կ. Պոլսոյ պատարարները և Գրիգոր Շղթայակիր Նրուսապէմի պարբերաբար, նշանաւոր եղան իրենց արդիւններով, առանց ազգային եկեղեցւոյ անհատաբար գտնուելուն: Այս երախտաւոր անձերու շնորհիւ ԺԸ. դարուն զարգացման զգալի արգասիքներ և եկեղեցական քարեկարգութեան լուրջ ձեռնարկներ սկսան յառաջ գալ ազգային եւ եկեղեցական կեանքին մէջ:

Եւ իմիսմինք մէջ Յղիապար Անթապոյի կաթողիկոսութենէն վերջ (1691 — 1763), մինչև Սիմէոն Նրեանցիին յիշատակութեան արժանի մշակութային ձեռնարկներ չեղան:

Սիմէոն (1753—1780) այս դարու ամենէն նշանաւոր գէմքն է: Շնորհիւ իր անդուլ և արգասաւոր ջանքերուն, իմիսմինք ստացութիւնները օրինաւոր արձանագրութիւններով կարգաւորուեցան, Մայր Աթոռոյ սեփական իրաւունքները պաշտպանուեցան, Ժառանգաւորաց վարժարանը բարեկարգուեցաւ, ապարան մը բացուեցաւ և թղթաշինութեան գործարան մը հիմնուեցաւ:

Ղուկաս Կարեցի կաթողիկոսը (1780—1799), որ Սիմէոնի յաջորդեց, ջանադիր եղաւ իր նախորդին ձեռնարկները լրացնելու և զանոնք առաջ տանելու: Վեց եւ պիտկոպոսներէ բաղկացած միայուն ժողով մը կազմեց Մայր Աթոռոյ մէջ, իր կաթողիկոսի խորհրդակից, եկեղեցական գործերու միօրինակ և կանոնական ընթացք տալու նպատակով: Զարգարեց նոյնպէս Մայր Տաճարի ներքին մասերը գեղեցիկ քանդակներով:

ԺԹ. դարու առաջին քառորդին, 1828ին, Նրեան և իմիսմինք ուսական տիրապետութեան ներքեւ մտան: Նոր հովանաւոր տէրութեան բարեհաճ ուշադրութիւնը դէպի հայեր և աւելի նպաստաւոր պայմաններու ստեղծումը, նոր գործունէութեան հեռապատկերներ պիտի բանային իմիսմինք և հայ եկեղեցիով հասկնալի հայութեան առջև: Եթէ հայերը չունեցան ուսն կառավարութենէն իրենց խոստացուած ինքնուրոյն իշխանութիւնը, ռուսացան դէթ զարգանալու աւելի նպաստաւոր պայմաններ:

Մտաւորական ինչպէս նաեւ ընկերային կեանքի մէջ ինքնաբերաբար կատարուած հոլովոյթով, նոյն արդիւնքները փոխադարձաբար ուրիշ արդիւնքներու պատճառ կը գառնան, ընդարձակելով ուսման և զարգացման ռապարեղները: Այդ բընական ընթացքին համեմատ ԺԹ. դարը հայուն եկեղեցային ու մտաւոր կեանքին մէջ զգալի արդիւնքներ տուաւ: Բազմապատկուեցան վարժարանները, բազմացաւ թիւը եւրոպական բարձրագոյն համալսարաններու մէջ իրենց ուսումը առած երիտասարդներու, և հայ կեանքը, դէպի բարձրագոյն քաղաքակրթութիւն արեգդիմող ճամբուն վրայ կանգնեց իր կրթարանները և հանրային հաստատութիւնները:

Ու հոս անգամ մը եւս պէտք է կրկնել թէ քաղաքակրթութեան և յառաջդիմութեան

թեան այն մեծ շարժումը, որ բովանդակ հայութեան վրայ տեսնուեցաւ, արդիւնք է մեծաւ մասամբ հայ եկեղեցիին և անոր սկզբնաւորած գործունէութեան և ազդեցութեան:

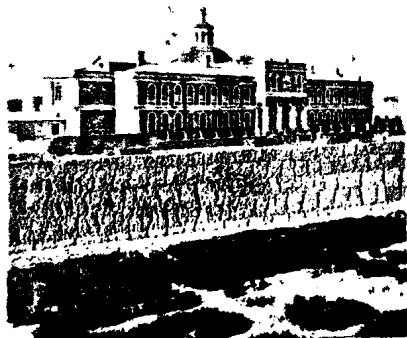
Ըսինք թէ ԺԹ. դարը էջմիածինն ու Երեւանը կ'ազատագրէր պարսիկ լուծէն և կը գնէր առասկաւ հովանաւորութեան ներքեւ: Այդ շրջանը պիտի ըլլար հայոց արդի պատմութեան ամէնէն պայծառ և թեզմաւոր շրջաններէն: Իրական վերածնութեան՝ քաղաքական իրաճիւղ խմորման՝ կրթական և ընկերային ձգտումներու ձեռնարկման և այս ամենուն պատճառն ու միանգամայն հետեանքը հանդիսացած Ժողովրդավարական միտումներու մշակման այն շարժումները, որոնցմով պահ մը միաժամանակ ողեւորուեցան հայութեան քնաշխարհիկ ու տարաշխարհիկ հատուածներն ու խաւերը հաւասարապէս:

Անշուշտ առսական տիրապետութիւնը երաշխաւորած չէր մեր եկեղեցիի և ազգի ամբողջական ազատ ինքնուրոյնութիւնը, ընդհանրապէս Պալմաճէնիան կաթողիկոսական վարչութիւնն ու իրաւունքները պետութեան հետ յարաբերութեան գնելու իր ձեռին ու ոգիին ներքեւ՝ շատ բան պիտի փոխէր մեր ներքին ազատութենէն, սակայն ի հեճուիտ այս իրողութեան, առասկաւ տիրապետութիւնը կողկասի մէջ համեմատութեան իսկ կարելի չէ գնել պարսկականին:

Հակառակ Ռուսոյի հայոց ըրած անկախութեան խոտառումներու գրծումին, առասկայոց մէջ, ներսէս Աշտարակեցիի կաթողիկոսացումը նորէն մարմին էր տուած ազգայնական յոյսերուն: Ի վերջոյ ԺԹ. դարը ազգայնական եւ ռամկավար սկզբունքներու մրցութեան դար է: Այս մեծ շարժման աւիթները ողողած էին ներսպան և եկած նաեւ դարձուելու այն երկիրներու խուլ պատերուն՝ որոնց հակադասութիւնն էր եղած միշտ արեւմտեւորին նայելու: Ամէն ինչ ժողովուրդի համար, դաստաբարգային առանձնաշնորհաւորութիւնները պէտք էր ոչնչանալին, որպէսզի տեսողութիւնը ազատ և զիտակեց հանրութիւն, հաստատ իրաւունքներու, և միակ բարեբար ազգակը այդ իրականացման, լուսաւորութիւն: Աւ Հայ եկեղեցին իբրեւ Մայր որդեգրեով իր օջիւն

մէջ պիտի գգուէր ազգին կրթութեան և լուսաւորութեան զգացումը: Ներսիսեան վարժարանը, Գեորգեան նմարանը, այդ մտածումէն մարմին պիտի առնէին: Նոյն իսկ Լազարեան նմարանը այդ մեծ տոմարի փափաքներուն և ջանքերուն պտուղ ըլլալով հայեւր՝ չի գաղբրը ըլլալով ծնի շունչն տաքցած ազգային ձեռնարկ, երբ կշռել փորձենք մանաւանդ Արզուման եղբայրու կատարած գերը այդ մեծ ձեռնարկի ծրագրումին և գոյաւարման մէջ:

Ինչ որ ալ ըսեն ազատամէտ գրիչները, պղտիկցիւնի փորձելու եկեղեցւոյ գերը նոյնիսկ ժողովրդավար այս գարուն, Լու-

Գեորգեան նմարանը

սաւորի Աթուր իբրեւ խորհրդանշան մը, որուն մէջ՝ բովանդակ հայութիւնը ձգտած է տեսնել միշտ իր մտքի, հոգիի և ազգային ինքնութեան հանդիսաւորագոյն արտայայտութիւնը, գրգիլը եղած է մեր մտքին և ձոյլ պահպանակ ու առանգարանը անոր արդիւնքներուն:

Էջմիածնայ գործէթին տակ և զոյգ նաւ մարաններէն շրջանաւարտ եղողներն էին որ յետոյ պիտի ըլլային ազգային սրբազան զգայարաններ մշակները, Արտիմանէն նազարեան և մինչև այսօրուան մեր օրերու գործիչները, մինչև այսօրուան մեր երկու մեծ և սրբազան Աթոռներու Հայր

բապեանները։ Անոնք էին որ մեր մամուլը գրին իրեն իսկական հուներն, հաստատ հմտութեան և հայրենասիրութեան, ժողովրդավար սկզբունքներու, ինչպէս նաեւ յառաջանայեաց զազափարներու բոլորափոյթ աշխատանքով մը մեր նոր հոգեբանութիւնը կերտեցին։

Արիւնեւայտ դատաքննութիւն, բանասիրական դպրոց, պատմական ուսումնարան մէջ վերանորոգ մեթոտներ, Արարտես թերթը, հոգեոր սպասարկուներու երամբ, գրւելի, խօսքի, մտքի և գործի մարդեր, բոլորը էջմիածնի նուիրական միջնորդէն պոսթկացին՝ զանգուածներուն մինչեւ հոգեյապաւար ողորկու չափ լոյսով, Զերբուսութեամբ և հաւատքով, ժիւ, դարուն՝ Հայութիւնը ուրիշ կեցրին մը չունի այս վերադարձնումի գերը այնքան շքեղութեամբ իրագործող։

Մշակոյթը պիտի ժողովրդականանար, այդ կը պահանջէր դարու ոգին։ Ժողովուրդը իբր արգասիք հողի, միջավայրի, պատմական անցեալի և ցեղային որոնմանատու կոթիւններու, մշակոյթին ալ այլեւս պիտի դադրէր վերացական ըլլալէ և պիտի դառնար ժողովրդային։ Էջմիածինը իբր և Աթուռը Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ, այն Հաստառութիւնը եղաւ՝ որ պիտի ունէր ժողովրդային մէջ պահեց և հոգեմարտեց հայ ազգային ինքնութեան՝ զազափարը, ընելով ինչ որ հարկաւոր է և հնարաւոր որպէսզի չդորուի ազգին հոգեւոր և ապագային հաժար անշարժ անհասկանալի ալիք սկզբունքը։ Վասնզի մեր մէջ ժողովուրդը ինքն է եկեղեցին։

Ուրիշ կարեւոր պարագայ մը հայուն շուտ ենթարկուող բնաւորութիւնն է, անինքնուրոյն և փոքր ժողովուրդներու ճակատագիրը, որոնք ստիպուած են միշտ սովորել, աշակերտել, առաջնորդուիլ, չը կրնալով սեփական հուն սեղծել ջաղաքակրթութեան դաշտին մէջ։ Եկեղեցին իբրեւ մեր ցեղային բնութեայեցած իտէալներու և ձգտումներու աւանդաբանը, պիտի գիտակալէ այդ ազգեցութիւնները, մեղմելով զանոնք իրենց օտարորէն բնաթնկներուն մէջ և ներծնելով զանոնք այն ազիւրով որ մեր/ազգին քննելով միայն Վասնզի մեր Եկեղեցին մեր ամէնէն հզօր բնազդն է, մեր ցեղային ինքնութիւնը։ Այն վայրկեանին որ քանդուի, եղծուի այդ ձեռք, հո-

գեբանական հետեականութեամբ մը՝ այդ բնազդը իր սնունդը պիտի փնտռէ զինք ձեւաւորող հողի տնկարազատ կերպարանքներու ներքեւ, ու պիտի այլասերի։

Մենք օտարացած ենք մեր ազգային արժէքներէն, ինչպէս մեր այլապաշտուածութեամբ, այնպէս ալ մեր այլակեցրոն ձրգառումներով, երբ մեզի պակասած է մեր եկեղեցւոյ սեռն ու սերունդին, սուրբ ոգին ու նա թէ ինչ ըրած է և տակաւին պարտի ընել էջմիածինը։ Հայուն բարոյական հւստառչիւրդ ուժերուն մէջ առաջին գիծին վրայ կը կանգնի — պէտք է ընդունիլ — Հայ Եկեղեցին։

Մշակոյթը ամէն բանէ առաջ և վեր՝ հոգեկան շէնքն է ժողովուրդներուն, որ բարձրորէն իմաստալից է իր հոգեւոր և բարոյական նշանակութեամբ մանաւանդ։ Դիտելի է և արժանի նկատողութեան որ մեր մէջ քաղաքական կեանքի գրոթիւնը իր ամէնէն յաջող և ամէնէն նուազ օրերուն՝ միշտ անբաժան մնաց կրօնական իշխանութիւնէ։ Հայրապետական Աթոռը կը փոխադրուէր հոն՝ ուր կը կազմուէր պետական ոտաւանը։ Այս երեւոյթը բաւական չէ բացատրել միայն վարչական շարժառիթներով, այլ այն զազափարական ոգին մէջ որ մեր զգացողութեան մարտնչելն է դարձած այլեւս, մեր երկու հեանքերը՝ կրօնական և քաղաքական, թիզանելով և համաձուլուելով իրարու այնպիսի հիւսառածքով մը, որ վերացումներու մէջ միայն կարելի պիտի ըլլար զանոնք բաժնել իրարմէ։ Հայ Եկեղեցին հայուն իտեալը, ոգին և մշակոյթն է միանգամայն։

Հիմա սակայն, որ նոր հորիզոնի մը վրայ բացուած է վարագոյրը, երբ հայութեան ինքնութեան պահպանումին հոգն ու գործը բուն տիրոջ, ազգային կառավարութեան է յանձնուած, տարակոյս չկայ թէ ազգային եկեղեցին մեկուսացած է այլեւս ազգային վերակացումներ իր դարաւոր հարկաբերել պաշտօնէն, քաղաքական գործօն մ'ըլլալէ։

Սակայն Հայ Եկեղեցին կայ և պիտի մնայ։ անկապ պէտք է կարունակէ իր գոյութիւնը, այսուհետ և շատարեւել համար իր բուն պաշտօնը, կրօնական առաքելութեան՝ հոգեւոր դաստիարակութեան իր գործը այն ժողովուրդին մէջ, որ իրենք և

դած է միշտ, և որուն պիտի ըլլայ ինքը շարունակ, Վասնզի, քրիստոնէութեան այն ձևը, որուն մէջ հայութիւնը կրցած է պահել իր ցեղային դրոշմը և բարացուցական ինքնատպութիւնը Հայ Եկեղեցին է գերազանցապէս:

. Հայաստանի արդի կառավարութիւնը, որ հայրենի վերաշինութեան եւ ժողովրդի ընկերային մակարդակի բարձրացման եւ բարգաւաճման գործին մէջ այնքան փոյթ է բարձր գիտակցութիւն ցոյց տուաւ, չէր կրնար անտեսել Հայ Եկեղեցին, ու մանաւնդ այս վերջի մեծ պատերազմէն վերջ, բովանդակ խորհրդային վարակարգը ըմբռնել կը թուէր ժողովուրդի մը կեանքին սկզբունքը և իր ուժին մեծութեան զաղտնիքը նկատականը չէ և չի կրնար ըլլալ, եւ իրմէն ժամանակաւորապէս հերքուած այս մեծ ճշմարտութիւնը վերստին ընդունելու ճամբուն մէջ է:

Մեր խորին համոզումն է թէ, Հայ Հայրենիքի վերականգնումը չի կրնար ամբողջական ըլլալ, եթէ իրեն հետ չբերէ նաեւ Հայ Եկեղեցւոյ վերականգնումը: Անկուրուստ կարենալ պահելու համար հայ ազգին ցեղային ինքնութիւնը, ինչ որ խորհրդային Հանրապետութեան մտասեւեռաւ ձգտումներէն մին է, անհրաժեշտութիւն մըն է Հայ Եկեղեցիի պահպանութիւնը:

Հայ Եկեղեցւոյ սկզբունքային այս ընդունելութենէն վերջ, ապահով ենք որ ան պիտի չուշանայ վերագտնել իր դարաւոր խորհուրդին ամբողջ շքեղութիւնը, դառնալու համար Հայոց Հայրենիքին ոչ միայն հրայքը, պատմական անոր կերպարանքին բիրիդաբոլմը, այլ և պիտի անդրադարձէ համազգային համաքրիստոնեայ հոգեղէն իրականութեան նոր խաղճները, նոր բիւրեղացումները:

ՆԵՂԵՆԷ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

ԷԶՄԻԱՄԵՒ ԲԱՂԱԲԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՆՈՒԹԻՒՆԸ (1441-1941)

ՄԱՅՐ ԱՌՈՒՌՈՅ ՓՈՆԱԿՐՈՒԹԵԱՆ
500 ԱՄԵԱՆ ԵՌԱՆԵԱՆԻՆ ԱՌՈՒՌՈՎ

Կրօնքը իր ծագման մէջ չէ եղած միայն մարգոց հողինբրուն հետ կապ ունեցող եւրոյթ մը: Վաղեմի մարդկութեան մտքին մէջ ընկերային և քաղաքական կեանքի ամբողջութիւնն էր անիկա, ու Մովսէսէն սկսեալ բոլոր լուսաւորներն ու ժողովուրդները կրօնքը ըմբռնած են իր այդ իմաստով: Գրիստոնէութիւնը որքան ալ բիրեղացուցած ըլլայ այդ ըմբռնումը և զայն կեդրոնացուցած հոգեւոր կեանքի գործունէութեան շուրջ, հայ ժողովուրդին համար ան պիտի դառնար հոգեւորին հետ ընկերային կեանքի ամբողջութիւն մը, և կրօնքին պաշտօնեաները՝ ընկերային ու քաղաքական գործիչներ: Հոգեւոր կամ կրօնական պետը միշտ կ'ընկերակցէ քաղաքական պետին, պահելու համար իր իշխանութիւնն ու ազդեցութիւնը ժողովուրդին վրայ. և փոխադարձաբար: Այս պայմաններու տակ հոգեւորական դասը ստիպուած էր վերցնելու քաղաքական գործունէութեան բաժին մը մեր ազգային կեանքէն ներս, և այդ՝ յոգուտ ժողովուրդին: Եղան շրջաններ մեր պատմութեան մէջ երբ Եկեղեցին դարձաւ աւելի ազդեցիկ քան աշխարհիկ իշխանութիւնը, և սակայն չունեցաւ ուժ միտում հաստատելու կղերապետական դրոշմին մը: Որուն օրինակը կուտար Հոռոմէական Եկեղեցին: Ընդհակառակն, հայոց բոլոր վանքերու ու եկեղեցիներու հողերը և ըստացութիւնները եղած են պարզապէս իբր հասոյթի աղբիւրներ, զարոցներ պահելու, աղքատներ հոգալու, ներքին կարօտութիւններ դարմանելու և պահելու Եկեղեցւոյ զիրքը ի նպաստ հայ ժողովուրդի և անոր պետականութեան: Հաւատարիմ իր դերին՝ Ռուբինեանց իշխանութեան անկումէն ետք մանաւանդ, Եկեղեցին դարբերով իր ծոցին մէջ պահեց ու սնոյց հայ ազգային

ինքնութեան քաղաքարը, անմահ զոհողութիւններու գինով: Ոչ ոք կրնայ ուրանալ թէ հայոց պատմութիւնը պատմութիւն է նոյն ատեն եկեղեցւոյ հայրապետներուն ու պաշտօնեաներուն, որոնք նեաուեցան միշտ քաղաքական գործունէութեան գալտերը, և ներկայացան օտարներուն իրենք քաղաքական ներկայացուցիչները իրենց ժողովուրդի ձգտումներուն: Իր եկեղեցւոյ մէջ գտած է հայը ոչ միայն միութեան կապը, այլ նաև փրկութեան տապալներ, ուր անաղար պահուեցան զինք անցեալին կապող աւանդութիւններն ու սովորութիւնները և աճեցան ապագային պատրաստող ազգականները, մշակոյթն ու լեզուն: Այս մեծ իրողութեան կը պարտի՝ աշխարհի չորս ծագերուն ցրուած հայութիւնը, իր զգացումներուն և ձգտումներուն նոյնութիւնը, և ԺԹ. դարու կէսէն ետք, երբ աշխարհիկ միտքը հայուն սկսեալ փորձը ազատ շարժումներու, չկրցաւ անտեսել եկեղեցիին քաղաքական դերը զոր ան կատարեց գերագոյն զոհողութիւններով: Ահա թէ ինչու կրօնական խնդիրները մեր մէջ նկատուած են մեծ չափով ազգային կենսական խնդիրներ, և այսօր, Մայր Աթոռոյ դարձաւ էջմիշտի փոխադրութեան և հաստատման 500ամիս ԅոբելեանը, նոյնքան խանդավառ ուրախութեամբ կը դիմաւորուի ամենուն կողմէ անխորի, և ոչինչ կը խնայուի յիշատակի այս տօնի փառաւորութիւն համար:

* * *

Եկեղեցական՝ մեր պատմութեան մէջ, էջմիշտի Աթոռի կողքին ստեղծուած այլ Աթոռներու, տրամաբանական արդիւնքներն են քաղաքական պահանջներու: Մեր ազգային կեանքին մէջ կազմակերպուած էին մէկէ աւելի իշխանութիւններ կամ թագաւորութիւններ, համաձայն ժամանակի աւանտկան դրութեան և ոգւոյն, մանաւանդ Բիւզանդական կայսրութեան և արաբ խալիֆայութեանց հակոտնեայ ազդեցութիւններու տակ: Ու կաթողիկոսներ հաստատեցին իրենց Աթոռները հոն ուր կեդրոնացած էր քաղաքական իշխանութիւնը ազգին:

1441-ին՝ երբ վերանորոգուեցաւ էջ-

միածնի Մայր Աթոռը, վերջ գտած էր աւատական թագաւորութիւնը կիլիկիոյ, և ասպարէզը բաց էր ձորապետներու և բռնակալ յեղուզակներու շահատակութեանց, Երեւանի նահանգը՝ որքան ալ շարունակէր մնալ պարսիկ խաներու բռնապետութեանց տակ, արեւելեան վարդապետներու համար կը ներկայանար հայ հոգիներն ու սիրտերը իրեն ձգող պատմական յարմարագոյն վայրը, ուր կրնար վերահաստատուիլ թափառական Աթոռը, և ուժաւորուիլ պատմութեան ու աւանդութեան իր ստանալիք անունըովը, հեռու կրօնական օտար ազդեցութիւններէ որոնք տակաւ կը սպառնային եղծել նկարագիրը հայ հաւատքին ու եկե-

Ս. Հռիփսիմեի Տաճարը

ղեցիին, իրենց լայն անդրադարձը ցուցնելով նաև ազգային մեր կեանքին և ցեղային առաքելութեանց ըստ աղծանիքներուն վրայ: «Արթարմայութեան խմորը» որուն վրայ կը ծանրանայ այնքան Մեծօփեցին, քաղաքական հարկադրանքներու արդիւնքը եղող կարեւորագոյն պատճառներէն մին էր Աթոռի փոխադրութեան, վասնզի կիլիկեան թագաւորութեան քաղաքական ստիպումներուն ներքե, կաթողիկոսութիւնը մօտեցած էր Հոռովմին և հաստատուած էին այնպիսի յարաբերութիւններ՝ որոնք վնասակար կը դառնային Հայ. եկեղեցւոյ: Արեւելեան վարդապետներ չէին կրնար անտարբեր մնալ ու չի խլրտիլ:

Հաւանական է ենթադրել թէ Կիրիկիոյ վերջին կաթողիկոսներն իսկ կը մտածէին Աթոռի աւելի ապահով վայր մը փոխադրութեան մասին, քանի որ Կիրիկիոյ ժողովուրդի կարեւոր մասը գաղթած էր և իսլամական բռնութեանց տակ ձգմուած, մայրաքաղաքը ալլաւ աթոռանիստ կեդրոն մը ըլլալու ոչ մէկ արժանիք կը ներկայացնէր։ Այս մտահոգութիւններով է որ Դրիգոր Տաթեւացին և Որոտնեցին, անցած գլուխը արեւելեան վարդապետներու, գործեցին և թղթակցութիւններ իսկ հաստատեցին Կոստանդին (1372—74) և Կարապետ (1384—1404) կաթողիկոսներու հետ, փրկելու համար Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութիւնը և դնելու գայն աւելի հայեցի միջավայրի մը մէջ։

Պատմական իրողութիւն է որ Կիրիկիոյ թագաւորներու վերջին լատինամեքէ գէմքերը, իրենց պետական հաշիւներու և նշանակաւորութեան ճնշման տակ նուաճեցին Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ կաթողիկոսները և հակառակ կրօնական օրէնքներու և եկեղեցական սկզբունքներու, զահագուրկ ըրին բոլոր ալն հայրապետները՝ որոնք հաւատարիմ իրենց գիրքին ու կողմին, չուզեցին ենթարկել Հայ եկեղեցւոյ շահերն ու իրենց հօտին հաւատքը այդ հաշիւներուն։ Բայց հայ թագաւորները որքան յաջողեցան իրենց ծրագիրներուն մէջ՝ մօտենալով Հռովմին, նոյնքան ձախողեցան քաղաքականապէս, զայրացնելով իսլամ Եգիպտոսը, որ պիտի ըլլար վերջին հարուածը տուողն ու խախտողը Կիրիկիոյ հայկական թագաւորութեան։ Արեւելեան վարդապետներ իւրաքանչիւր թագաւորներէն և յաջորդեցան վերակինդանացնել իշխմանին հայրապետական Մայր Աթոռը, ստեղծելով այն նատուրալ խանդավառութիւն ազգին բոլոր հատուածներուն մէջ։

ԺՄ. դարու Կիրիկիոյ բոլոր կաթողիկոսները գիտէին անշուշտ թէ հայութեան զանգուածը կ'աղբէր Կիրիկիայէն լատինացի, պատմական բնիկ իր հայրենիքին մէջ, և ողջակիզում մըն էր իրենց պաշտօնավարութիւնը Կիրիկիոյ հայ թագաւորութեան կործանելու շրջանին վրայ։ Ահա թէ ինչո՞ւ Մուսաբէգեան կաթողիկոս և թէ չուզեց փոխադրուիլ իշխմանին՝ ընդառաջելով արեւելեաններու հրաւերին, հակառակութիւն ալ ցոյց չտուաւ, և որքան ալ պահպն

մեզ պատմական տուեալներու յիշատակութիւններ և արձանագրութիւններ, կը տարուինք մտածել երկուստեք լռելեայն համաձայնութեան մը մասին, որուն փաստ է նաև իշխմանի առաջին կաթողիկոս Կիրակոս Վերապեցիի անգրանիկ կոնդակի մէջ եղած սա հատուածը «Արսա քաթողիկոսունմն, եպս.մն, վրդգ., բնյք., ցարկաւագունմն եւ կրօնաւորք եւ ամենայն հաւատացեալ ի Քր., ելիցին օրհնեալ, եւ կապեալմն արձակեալ, եւ բանադրեալմն ազատեալ ի կապանաց մեղաց»։

Աթոռի փոխադրութեամբ, նոր և բարեշուք շրջան մը բացուած կ'երեւէր Հայ եկեղեցւոյ առջև, կը դադրէին Կիրիկիոյ մէջ տիրել սկսող զիջողամիտ ձգտումները։ Աղթամարի Աթոռը իր հպատակութիւնը կը յայտնէր ու կը միանար Մայր Աթոռին, կարող և նախանձախնդիր անձեր կ'անցնէին գործի գլուխ, և կրնար բարեգուշակ գործունէութիւն մը ապահովուիլ եկեղեցւոյ ապագային համար, եթէ փառասիրութիւններ և քաղաքական վերիվայրուածներ չխանգարէին անկախուած խաղաղ աշխատանքը։

Դրիգոր Ջալալեգեանցն (1443) մինչև Մովսէս Փ. Տաթեւացի (1629) կը հանդիպինք իշխմանի Աթոռին վրայ բազմած երեսունէն աւելի կաթողիկոսներու և աթոռակիցներու որոնք ներքին և արտաքին խռովութեանց և շփոթութեանց պատճառաւ չկրցան արգիւնաւոր գործ մը ընել։

Աթոռի փոխադրութենէն երկու տարւոյն հետքեր Պոլիս կը գրաւուէր Օսմանցիներէն և կը հռչակուէր իսլամական կայսրութեան մայրաքաղաք կը ստեղծուէր Կ. Պոլսոյ հայ պատրիարքութիւնը՝ համաձայն հաւասար իրաւունքներով յունական պատրիարքարանի։ Հայոց պատրիարքին կը տրուէր թրքահայոց գերագոյն պետի հանդամանք և իր իրաւասութեան տակ կը գրուէին հայ ժողովուրդի կրօնական թէ քաղաքական բոլոր գործերը։ Պատրիարքական ալիք իշխմանութիւնը ետգահատէ կը կազմակերպուի ու վարչական իր գործունէութիւնը կը տաւածուի Օսմանեան կայսրութեան բոլոր գաւառներուն վրայ։ Իշխմանին չի խրախուրդուէր իր բարոյական ազդեցութեան և պիտի գործէ իբրեւ հայրապետական ա-

թոռի ներկայացուցիչ և օժանդակ թրքահայ հատուածին մէջ:

Անկման այս շրջանէն կրնանք հրախտագիտութեամբ յիշատակել Միքայէլ Սեբաստացի կաթողիկոսը (1542—1570) որ մէկ կողմէն աշխատեցաւ եկեղեցւոյ միասնականութեան ու զօրացման, ու միւս կողմէ հղաւ սկզբնապատճառը հայ տպագրութեան, գնեւով հիմը վերջին երկու դարերու ազգային մեր վերազարթնման:

Անոր յաջորդը Փլիպպոս Աղբակեցի (1633—1655) շարունակեց իր նախորդին գործը, կարգադրեց Կ. Պոլսոյ և Երուսաղէմի խառնակ խնդիրները, վերացուց հակառակութիւնը Սոսյ Աթոռին՝ զայն կանոնական հաղորդակցութեան մէջ գնեւով էջմիածնի հետ: Աշխատեցաւ բարեփոխել նաեւ Մայր Աթոռի եւ մտական վիճակը, այդ նպատակաւ ջրանցքներ բանալով և էջմիածնի ընդարձակ հողերը ոռոգելի դարձնելով: Փլիպպոս զգաց նաեւ այն վտանգը որ կը սպառնար Լեհաստանի հայ գաղութին՝ Նիւկոլ Թորոսովիչի լատինական հալածմանը և աշխատանքներուն հետեանքով, և կըրցաւ առաջին անգամ անոր ժամանակի մը համար: Իր յաջորդը, Յակոբ Գ. Ջուղայեցի (1655—1680), ոչ միայն նոյն մտահոգութիւններով շարունակեց գործը, այլ նաեւ ազգային եկեղեցւոյ համար կարելի բարեկարգութեան ծրագիր մը շինելու նախապատրաստութեամբ, խորհրդակցական հաւաքով ընկը կազմէր 1678-ին, որուն կը մասնակցէին վեց եկեղեցականներ և վեց աշխարհականներ: Այս խորհրդակցութեան պատճառն ու արդիւնքը ո՛րքան ալ թազուն մնացած ըլլայ, գոռար չէ գուշակել եկեղեցական խնդիրներու՝ զուգահեռ անոր թագուն նպատակը քաղաքական հետապնդումներու, քանի որ վեց աշխարհականները Ղարաբաղի խրխտ լեռներու դաւակներ էին, որոնք հետագուտ էին քաղաքական ազատ դիրքի մը, գլխաւորութեամբ ծերունի Պոսշ իշխանի, որուն որդին՝ Իսրայէլ Օրի, մին էր այդ խորհրդակցութեան ամանակցողներէն: Այս տողովէն ետք, աւելարդ հայրապետը պատուիրակութեան մը գլուխը անցած, Կ. Պոլսոյ պատրիարքութեան և Երուսաղէմի եղիազար հակաթու կաթողիկոսի յարուցած խնդիրներու կարգադրութեան պատրուակով

կ'անցնէր նախ Տփլիս, կը տեսակցէր վրաց իշխաններու հետ, ապա կ'անցնէր Սեբաստիա և Կ. Պոլսոյ Պոլսոյ մէջ պատուիրակութեան թաղուն ծրագիրը կը յայտնէր միայն Երեմիա Ձէլէպիին, և խորհրդակցական նախապատրաստական աշխատանքներէն ետք, Երուսաղէմի եղիազարն ալ կը հրաւիրէր միասնալու իրեն, ըսելով զի խոհուրդ արաբեալ գտուի էլս հմարիս յօգուս ազգին:

Ջուղայեցիի ծրագիրն էր օժտել հայութիւնը արտաքին հովանաւորութեամբ և ներքին բարեկարգութեամբ: Արտաքին հովանաւորութեան հարցը պիտի ձախողէր, վանդի եւրոպական պետութեանց առաջին պայմանը կ'ըլլար Հայ եկեղեցւոյ ենթարկումը պապականութեան, մինչ հայրապետը չէր մտածեր հրեք ջնջել Հայ եկեղեցւոյ ինքնութիւնը, զոհել անոր ազատութիւնը, ուրանալ անոր լայնախոհ սկզբունքները և զայն ստրկացնել Հռոմի եկեղեցւոյն: Եթէ չարդիւնաւորուեցաւ իր ծրագրեալ աշխատանքը, այդ ալ կրնանք վերագրել իր քաղաքական հետեանքութեան, վանդի հղաւ շատ աշխուրջ և գիտցաւ կշռել զիջողութեանց չափը, ստնակոխ չընելով իր եկեղեցւոյն և ազգին ինքնութիւնը:

Ջուղայեցիէն մինչև Մակոբ Շամսիեցի (1759—1763) ունեցանք տասըմէկ կաթողիկոսներ որոնց աշխատանքը հղաւ լոկ պահպանել Մայր Աթոռոյ դիրքը ու պատուր բռնակալութեանց առաջ:

Շամսիեցիի յաջորդը՝ Սիմէոն Ա. Երեւանեցի (1763—1780), կը դառնայ իր դարու ամենէն գործունէայ, օգտակար և գիւտնազէտ հայրապետներէն մին: Պարսպապատել կոտակ էջմիածնի վանքը, առաջին անգամ համար աւագակութեանց, և կը պատրաստէ Մայր Աթոռոյ ստացութեանց օրինաւոր՝ արձանագրութիւններն ու թղթաթաղանթները, պաշտպանելու համար սեպական իրաւունքները Օշականը կ'ազատէ Մուղանու կոչուած տաճիկներէն, Աշտաբակը, Եղուարդն ու Աղաւնատունն ալ կ'առնէ տաճիկներու ձեռքէն: Որդի Վիրապի հողերը կ'ազատէ Բայաւ կոչուած տաճիկներէն, և Նոյնիսի արգիլել կուտայ տաճական գիւղերու հաստատումը հայականներու մօտիկ: Այս բոլոր յաջողութիւնները՝

ին պատճառ իր ժողովուրդին և Մայր Աթոռին, առ ձեռք կը բերէր շնորհիւ քաղաքական այն նուրբ գիւտնաշխատութեան, որով կըրցած էր բարեկամական սիրտ յարաբերութիւններ մշակել Հիւսէյն Ալիի նման բռնակալներու հետ: Վրաց Հերակլ Թապաւորի և Հիւսէյն Ալի խանի, և իր աներ՝ Սիւլէյման քիւրդ պէյլի միջև ծագած անհամաձայնութիւններուն, Սիւլէյն կաթողիկոս մէկէ աւելի անդամներ յանձն կ'առնէր բանազնացի զինք կատարել և իր ազգուն միջնորդութեամբ առաջըք կ'առնէր բաղխումներուն որոնք շատ սուղ պիտի արժէին իր ժողովուրդին: Այդ յաջողութիւններով Սիւլէյն կազմած էր բարձր գիրք և համբաւ քաղաքական շրջանակներու մէջ, և ամէն կողմէ իր միջնորդութիւնը կը փնտռուէր, մինչև անգամ Օսմանցոց կողմէ, գետնորդի կացութենէ դուրս ելլելու համար: Բայց չէր բաւեր պատահական բռնակալներու, խաներու և աւատապետներու հետ մշակուած ժամանակաւոր բարեկամութիւններով կենդեցումներու և աւատառութեանց օժանդակ վերջնականապէս անելի: Սիւլէյն կաթողիկոս կը փնտռէր տալուր պաշտպան մը, բարեկամ զօրաւոր պետութիւն մը որ երաշխաւորէր Հայաստանի քրիստոնէայ տարրի բարբորութիւնն ու սպառնութիւնը ապագայի համար: Ու ան իր աչքերը դարձուց Ռուսական կայսրութեան: Ռուսահայերը քսան տարիներ առաջ, զրիթէ բաժնուած էին էջմիածնէն և իրրեւ սուղնորդական վիճակ ենթարկուած Աղուանից կաթողիկոսութեան: Քաղաքական յարաբերութեանց իբր նախապտտաստական աշխատանք, Սիւլէյն կաթողիկոս մասնաւոր պատուիրակութիւն մը կը յղէ Պետերբուրգ, Եկատերինէ Բ. կայսրուհին և գահաժառանգ Պողոսի ուղղուած 1766 Օգոստ. 1 թուակիր յանձնարարական պաշտօնագրով: Գրեթէ կը յղէ նաեւ տեւտրական զիրքեր գրաւած զանազան ազգայիններու, ինչպէս նաեւ Աստորիանի ռուս մետրապոլիտին: Սիւլէյնի ջանքերը յաջողութեամբ կը պսակուին: Հայրապետը կասկած չունէր արդէն, քաջատեղեակ ըլլալով ռուսական քաղաքականութեան, որ կ'ուզէր ընդարձակել իր ազդեցութեան գոտիները, և հայաշատ կեդրոնի մը հայրապետին առաջարկին ընդունելութիւնը կրնար նպաստել իր քաղաքական ձգտումներուն

ընդլայնումին: Եկատերինէ Բ. կայսրուհին հայրապետի ներկայացուցիչը կը վերագրէր իր թանկագին նուէրներով, պատիւներով և 1768 Յուլիս 30 թուակիր հրովարտականով կը հրամայէր իր իշխանութեան տակ ապրող հայերը ճանչնալ Ամենապատեօքի Ամեն Պատրիարքին եւ Յորա պատրիարքական Աթոռի յաջողներին իրաւասութեան ներքոյ, և առանց էջմիածնի գիտութեան և գրաւոր վկայութեան, ունէ հոգեւորական պաշտօնեայ չընդունել ռուսական տէրութեան սահմաններէն ներս, իսկ Ռուսիայէ դուրս գտնուող հայերն ալ պիտի նկատուին կայսրութեան պաշտպանութեան արժանի տարր մը: Սիւլէյն կաթողիկոսով սկսուած բարեկամական սոյն յարաբերութիւնները զրին ըսկիզբը քաղաքական նոր ձգտումներու և շարունակներու, որոնք ժամանակի ընթացքին պիտի աճէին և պատմական Հայաստանի կարեւոր մէկ մասը պիտի գնէին ռուսական կայսրութեան հովանաւորութեան տակ:

Ռուսական մերձեցման գաղափարը գիւտը չէր Սիւլէյն կաթողիկոսի: Պարսկական լուծի և խաներու բռնակալութեանց ճշմարտի տակ, հայեր այցուած էին այդ գաղափարէն, և ծանօթ է միւր Իսրայէլ Օրիի և Մինաս վարդապետի ճիգերը այդ ուղղութեամբ: Բայց բաւական ժամանակ է որ ձգտումները թուլցած և այդ ուղղութեամբ աշխատանքները զգալիաւ էին: Սիւլէյն կաթողիկոսի ճիգերով այդ լքուած ու մոռցուած գաղափարն է որ կենդանութիւն առաւ և կրցաւ օտքի կենալ:

Հայ Եկեղեցւոյ պաշտամունքներուն մէջ կայսերական մաղթանքի ներմուծումը ցոյց կուտայ Սիւլէյնի ժամանակակիցներու գաղափարական յուզումն ու հոգեբանական բորբոքումը, երբ շնորհիւ ռուսական կայսրութեան, զապուցեան պարսիկներու հալածանքներէն խնայուած ժամանակները վայելց պահ մը ապահովութեան բարիքները: Ռուսական սոյն պաշտպանութիւնը հայերու կամակցութեամբ ու գործակցութեամբ պիտի վերածուի տիրապետութեան, ու տիրապետութիւնը պիտի ծանրանայ աստիճանական սեղմումներով. բայց պետական այդ դժուարութիւններն ու քննադատելի քայլառումները չունեցան տեւական արդիւնք, քանի որ ազատութեան և հասարակութեան սկզբունքները թափանցած

էին գործնական կեանքի և պաշտօնական շրջանակներու գործունէութենէն ներս, և հայութիւնը կրցաւ ապրիլ աւելի ազատ և աւելի հանգիստ գրութեան մը մէջ։ Մեր օրերու պատմական զէպքերը լատագոյն փաստեր և վկայութիւններ են, Սիմէոն կաթողիկոսի զիւանագիտութեան և քաղաքական հասունութեան։

Սիմէոնի յաջորդը՝ Ղուկաս Ա. Կարնեցի (1780 - 1794), կը շարունակէ իր նախորդին գործը և անոր նման միջնորդութիւններ և անգաղափար աշխատանքներ կը թափէ արգիւնելու պարսիկ խաներու քաղաքական օրպէսդի չարիքը հեռու պահուի իր ժողովուրդէն։ Ձի կասեցնելու ռուսական մերձեցման համար սկսուած աշխատանքները, սակայն քաղաքական իր զիրքի լուրջութիւնը բարեխառնած խոհմութեամբ ուղարկական հեռատեսութեամբ, կ'աշխատի չխրտչեցնել նոյն ատեն օսմանան կայսրութիւնը, երբ անդին Յովսէփ Արզութեան հայկական իւրեւ ռուսաց իրաւաստանի, կը վարէ շատ յանդուպ քաղաքականութիւն մը, մշտեկեղ հայ պետականութեան վերականգնութեան պաշարը միջնորդութեամբ ռուսական կայսրութեան։ Յովսէփ Արզութեան, երիտասարդական իր անդուպ խանդավառութեան մէջ կը յաջողէր իր գաղափարներուն և ըզգացումներուն հազորդ դարձնել Ռուսիոյ մէջ համարաւի և պնդականութեան պատիւին բարձրացած լազարեան տան անդամները, որոնց հետ կ'աշխատէր ըմբռնացնել թրքահայ տարրը իր պետութեան զէմ։ Ղուկաս կաթողիկոս տարածամ զբաղեցնող այդպիսի շարժումներ, կ'աշխատի մեղմացնել ու բարեխառնել խանդն ու եռանդը Արզութեանի։ Բայց գոհունակ սերունդ կը դիտէ այն գաղթականութիւնը որ սկսած էր պարսկական և օսմանեան շքրաններէն զէպի Ռուսաստան, որոնք կ'երթային չէնցնել գիւղերով ու քաղաքներով, կովկասեան լեռներու հիւսիսակողմը։

Ռուսաստանի երիտասարդ առաջնորդը՝ Արզութեան եպոս., ոչ միայն իր շուրջ կը բոլորէր գլխաւոր ազգայինները, այլ նաեւ կը շահէր անձնական բարեկամութիւնը Պատեմկինի, որով յարաբերութեան կը մտնէր արքունիքին հետ և կը գտնար հարմար օժանդակը արքունիքի զիւանագէտներուն։

1780ական թուականներուն կը բացուին լուրջ բանակցութիւններ հայոց և ռուսաց միջև։ Ռուսաց միջնորդն էր հուշակաւոր Աղեքսանդր Սուլփօթի, իսկ Հայոց ներկայացուցիչներն էին Արզութեան և Յովհ. Լազարեան։ Նոյն թուականներուն ռուսեր կ'արշաւէին Կասպից ծովագերեայ կողմերը և կովկասեան գաւառները գրաւելու համար պարսիկներէն, և ռուսաց զօրավարը Իվան Գորիչ անձամբ կուգար Արզութեանին, այդ կողմերու մասին տեղեկութիւններ քաղելու։ Յաջորդ օր Սուլփօթի ալ կը տեսնուէր Արզութեանի հետ և յոյսեր կուտար հայկական իշխանութեան մը վերականգնութեան, Արզութեան՝ խանդավառ այս բոլորով, կը համարձակի նոյնիսկ թախանածի Պատեմկինին, նորոգել ի մեզ զմասնաւոր սեւերսիւն ի մեծն Հայաստան ի հաղակն Սեւան, և կը յաւելու թէ Հայ միջնորդներ միտքը կրնայ դիւրաւ պատրաստել այդ ուղղութեամբ և ունենալ անոնցմէ 60,000 պատերազմիկներ։

Անապարուած սոյն ձեռնարկներն ու խորհրդակցութիւնները լաւ արդիւնք մը չուրին և արգարացուցին Ղուկաս կաթողիկոսի զգուշաւոր քաղաքականութիւնը։ Պատեմկինի պահանջով և Արզութեանի խնդրանքով, Ղուկաս գլխաւորապէս մը զըրկած էր ռուսաց պետութեան, բայց իրեւ հեռատես քաղաքագէտ, կը մնար հեռու արկածախնդրական ձեռնարկներէ, քանի որ ինք ունէր դիրք մը գոր պէտք չէ վտանգէր յօգուտ հանրային շահին։ Մատարաի հայազգիներէն Շամիր Սուլթանուեան նամակով հայրապետի ուղարկութիւնը կը հրաւիրէր վասն ազատութեան ազատարիս մերոյ եւ ազգիս հոգ ցանիլ և կը մեղադրէր զայն ըսելով. կ'երեւի թէ հանձն ընդ ծառայութիւն ալլազգեաց եւ ոչ սիրէի ազատութիւնը։ Ղուկաս իր պատասխանին մէջ կ'ըսէր թէ երբ ձուկերը ուղկանէն և թռչուններն ալ վարմէն ազատի կ'ուզեն, միքի յիմա՞ր իցեմք որ ի ցառապանաց զերծանիլ չկամիցիմք, ու կ'աւելցնէր թէ տակաւին ժամանակը չէ հասած ու դժուար և վտանգաւոր է այդ կարգի ձեռնարկի մը յաջողութիւնը. այդ շարժումներուն տակաւին կանխահաս ըլլալուն իրր փաստ կը յիշէ Արցախեցիներու և Գանձասարի մելիքներու ազատագրական փորձերուն ձախողութեամբը։ Ղուկասի քա-

ղաքականութիւնը գոհունակութեամբ գիտւում Է ժամանակի ազգայիններէն, որոնք չեն քաշուած գրիւռ նաեւ թէ յոյժ բարձր էր, որ դուք ոչ ցուցիմ առ նոսա զմեան համակամութեան, եւ անվճար պահեցիմ զսուրբ Գանդ: Ակնարկութիւնը Արդութեանի և իր գաղափարակցներու մասին է, որոնք 1789-ին, մինչև անգամ ծրագրիներ կը փոխանակէին Պոտեմկինի հետ, ու կը ճշդէին ապագայ հայկական թագաւորութեան կամ իշխանութեան փոխարարութեան ցոյցները: Դուկաս կաթողիկոս իբր խոհական քաղաքագէտ, կը սպասէր իրաց վերջնական ձև ստանալուն, որպէսզի կարենար ընդգրկել քաղաքական այն ուղղութիւնը որ Արդութեանինն էր: Ըսինք թէ ան փառքայ հայկական հովանաւորութեան, բայց չէր ուզեր հրապարակել իր փափաքը մինչև որ ռուսական կայսրութիւնը վճռական և վերջնական արգիւնքներու հասնէր: 1796-ին ռուսական բանակը Զապով զօրավարի հրամանատարութեամբ և Արդութեանի ընկերակցութեամբ Գ'արաւէր զարծեալ պարսկական երկիրներ և կը հասնէր Գանձակ: Գրիստոնեաներ հազիւ ոգևորուած, կաթուածահար կը մեռնի Կատարինէ Բ. Կայսրուհին, և իր որդւոյն Պօղոս Ա. ի հրամանով բանակը կը ստիպուի քաշուիլ, երկիրը բոլորով ի ձեռս նոյն առաջին աւերակայ: Դուկաս կը հետեւէր այս բոլորին: Երբ կ'իմանայ թէ ռուսաց քաշուելէն ետք Մահմատ խանի հրոսակները դարձեալ կ'արշաւէին Հայաստան, իբրեւ այլ խոբախորհուրդ եւ զգուշաւոր, վարդապետներ կը զրկէ նուէրներով հանդիպէ, որպէսզի ժողովուրդին և Մայր Աթոռին չի մնասեր ապահով խոստում մը ստանան անկէ: Բայց երկիրը այնքան անկերպարան վիճակ էր ստացած և բռնակալները դաւերով և սպանութիւններով այնչափ արագ կը յաջորդէին իրարու, որ խառնական հայրապետի ճիւղերը չէին արդիւնաւորուիր լստ անկկայութեան և երկրի բնակչութիւնը կը մատուցէր զրկանքներու և զուգուշանքու: Դուկաս իր մահէն քիչ առաջ, 1799-ին կը յայտարարէր, թէ եւ իմն յաւեր դիմէ և թէ երկրիս բնակիչքն ի նկուրբանց բնաւ պակասութիւն չունին: Ժողովուրդին և իր կրած առաւապանքները պատճառ եղան որ հայրապետը անապարէր

և գրաւոր առաջտրկով խնդրէր ռուսերէն պաշտպանութիւն և հովանաւորութիւն, որուն Պօղոս կայսրը կը պատասխանէր անմիջապէս լաւ ընդունելութիւն ցոյց տալով Դուկասի առաջարկներուն: Յետ այնու երկար չապրեցաւ Դուկաս, և իր մահով կը բացուէր ընտրողական պայքար հայրապետական Աթոռին շուրջ, ընդմէջ Յովսէփ Արդութեանի, Դաւիթ Դորդանեանի և Դաւիթի Սուրմառեցիի: Էլմիածնի միաբանները՝ վաճկ կասկածելի պատճառաց ոմանց, չէին համարձակած նախ՝ Արդութեանը անցընել կաթողիկոսութեան թեմածուներու ցանկին մէջ, բայց վերջը, տեղի տալով Տիգրիսի հայոց խնդրանքներուն, վրաց թագաւորի կամքին և ռուսական ներկայաւցուցիչին առաջարկին, զայն ևս կ'անցնէին թեմածուներու շարքին և իրեն ալ կը գրէին, ընդարձակ բացատրութիւններ տալով այն արգելքին մասին որով կը մնար ցանկէն դուրս: Բացատրական այդ գիրերը կարծէք կը թելադրէին Արդութեանին՝ կրթաբարի, նկատի առնելով ժամանակի փառու կացութիւնը, և կը յիշեցնէին թէ ինչպէս Արդութեան ռուսական բանակին հետ Սոմանեանց գէմ գտնուեցաւ Բանտեր, Իսմայիլ, Եաշ և Սիւնով, և Պարսից գէմ՝ Զապովի բանակին հետ, Դարբանտ, Եամախ և Դեմեշա և այլն: և կ'աւելցնէին թէ աղցն մեր լոս մեծի մասին և այժմ ընդ գաւառական տէրութեան Սոմանցուց, եւ օտարախոս մասն Հայաստան աւսխարհի ընդ խիստ իշխանութեամբ Պարսից. ուստի կ'ըսեն, եթէ չունին կասկած վնասի առ ամենաւաճիւ անձն քո, եւ առ սուրբ օրնս, եւ առ ազգ մեր, հրամայեցաւ եկեղեցիս ի Սուրբ Արծաւ ի կաթողիկոսութիւն, բայց կը յաւելուն, եթէ երկիրքս ի պատճառաց լիաւատակելոց, թէ վնասի լինիցի ճեղգափառ անձիպ, եւ Սրբոյ Արծաւոյս, եւ ազգի մերում, եւ չկամիցիս զալ, առ այն ոչ կարեմք ձեզ լինել մեկաղիքս: Սոյն մէջբերումները ըբինք ցոյց տալու համար թէ էլմիածնի միաբանութիւնն աւելցնողիկոսական ընտրութեան համաժողովը օրքան աշխատած և մնալ խոսնութեան և հեռադատութեան իր ուղղութեան մէջ և հակառակ այն քուսալութեան որ ձկսած էր լայնօրէն տարածուիլ բոլորին մէջ, կրցած է նկատի առնել օրուայ պահանջները ազգին, և ընդհանրա-

րին շահը վեր դասել ոչ միայն կիրքերէ և փառասիրութիւններէ, այլ նոյնիսկ անձնական բարձր արժանիքներէ և կարողութիւններէ: Էջմիածնի միաբանութեան քաղաքական սա աշխարհայեացքը կը բղխէր այն գիտակցութենէն թէ հայրապետը զլուսին է ազգին, ոչ միայն կրօնական՝ այլ նաև քաղաքական իմացումով, և թէ ըստ այնմ պէտք է կշիռքի դրուին բոլոր այն գործունէութիւնները որ մեծ աղերս ունին ազգին որքան կրօնական, նոյնքան և քաղաքական կեանքին հետ: Հակառակ այս խոհմ նախատեսութիւններուն, Արղութեան կը յաջորդի ազգել՝ նոյնիսկ պոստհայերու վրայ, որոնք պետական շրջանակներու մէջ եւս տրամադրութիւնները ի նպաստ անոր պատրաստելէ ետք, իրենց քուէները կը կեդրոնացնեն Արղութեանի վրայ: Ընտրական գործողութեանց լրումէն և պաշտօնագրերու ստացումէն ետք, Յովսէփ կը պատնաստուի զինուորական շքախումբով դասուել էջմիածին: Միաբանութիւնը և համայն ժողովուրդը կը սպասէին անոր ժամանումին, քաղելու յուսացուած և ուսական կառավարութիւնէն խոստացուած այն բարիքները, որոնց մարմնացեալ ներկայացուցիչը կը նկատուէր այլևս Արղութեան: Ընտրելու կաթողիկոս «սակայն վերահաս հիւանդութեամբ մը կը արսկուի մնալ Տբփղիս, ուր և կը վախճանի հազիւ տաս օրեր ապրելէ ետք: Դժուար է մեզ համար, ենթադրել արդիւնքներ, զորոս պիտի կրնար քաղել ազգը Յովսէփ Արղութեանէ, երբ իրը կաթողիկոս բազմէր էջմիածնի Աթոռին վրայ, բայց երբ նկատուի ունենաւ իր ուղղութիւնը և քաղաքական աշխարհի մէջ տարած աշխատանքներն ու յաղթանակները, չենք վարանիր եզրակացնել թէ ան պիտի ստեղծէր միջոցներ առնուազն փութացնելու ուսական կայսրութեան հովանաւորութիւնը Հայաստանի վրայ, փրկելու զայն պարսիկ խաներու և թուրք բռնակալներու իշխանութենէն:

Պարսկական իշխանութեանց և ուսական կայսրութեան միջև քաղաքական միջնորդի նշանակութիւն ստացած էր նաև մեր կաթողիկոսներէն Դանիէլ Ա. Սուրբ-մառեցի (1807–1808), որ իր վարական կարողութիւններով թէ՛ պարսիկ և թէ՛ ուսական հետ կը ցաւ մշակել արթուն և շրջա-

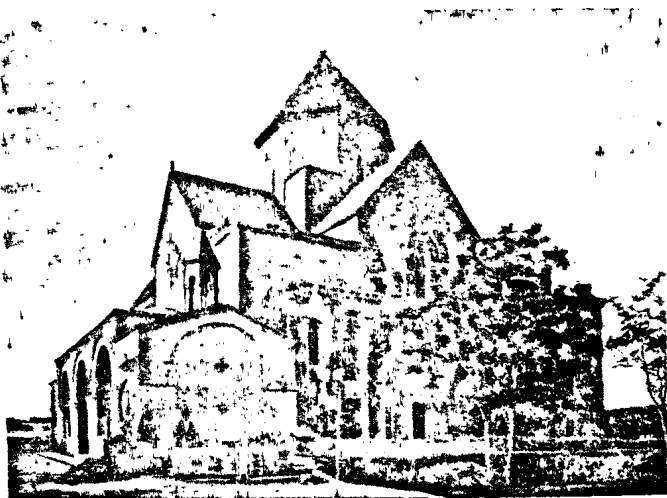
հայեաց յարաբերութիւններ: Դանիէլ, զինանագիտական թղթակցութիւններ ալ վարած է Գաղիյ կայսր Նաբոլէոնի և Գերմանիոյ կայսր Փրանկիսկոս Բ. ի հետ:

Դանիէլի մահէն ետք, անոր յաջորդ կ'ընտրուէր Յփրեմ Ա. Ջորաֆեցի (1810–1831), որ Ռուսաստանի առաջնորդ էր և ուստասէր քաղաքականութեան հետեւող մը: Ընտրութենէն անմիջապէս ետք աշխատանքներ կը տարուին փութացնելու ստացումը ուսական կայսրութեան հաւանութեան, ինչ որ ցոյց կուտայ ուստաց հանդէպ եղած մեծ վստահութիւնն ու ակնկալութիւնները: Ռուսները արդէն տիրացած էին կովկասեան կարգ մը գաւառներու և էջմիածնի շրջանի ուսական հովանաւորութեան տակ անցնիլը կը նկատուէր շատ մօտալուտ: Յփրեմ, էջմիածին գալէ առաջ այցելութիւններ կուտայ Ռուսիոյ պետական շրջանակներուն և կայսր, որ մեծ պատիւներով կ'ընդունէր զայն, և լիարեւրան խոստումներ կ'ընէ կաթողիկոսական աթոռին հայոց պաշտպանութեան համար: Պատմական գաղտնիք չէ քակայն որ ուսական կայսրութիւնն ալ պէտք ունէր հայերուն բարեկամութեան իր ապագայ դիտումներուն ի հաշիւ: Յփրեմ կաթողիկոսով կը դադար Օսմանեան կայսրութենէն հաստատութեան հրովարտակ առնելու սովորութիւնը: Իր կենդանութեան իսկ, էջմիածին և Երեւան կը գառնան ուսական երկր, կը փոխուին պետական յարաբերութիւնները և էջմիածին չի կրնար այլևս ուղղակի յարաբերութիւն մշակել տաճկահայոց հետ: Կ. Պոլսոյ պատրիարքին կը փոխանցուի բոլոր իրաւունքները (բացի միւսոն օրհնել և եպիսկոպոս ձեռնադրելէ), որ կը գտնուի հայրապետական իշխանութեան անմիջական գործադիրը կամ լիազօր ներկայացուցիչը ամբողջ Թուրքիոյ վիճակներուն մէջ: Նփրեմի կաթողիկոսութեան շրջանին, Ռուսիոյ առաջնորդն էր Ներսէս Աշտարակեցի, որ Արղութեանի նման խանգավառ էր ուսական խոստումներէն, և 1826-ին երբ պարսկական զուեղեր արշաւանք կազմակերպեցին ուսերու դէմ, Աղեքսանդր Ա. կայսր մահուամբ ստեղծուած քաղաքային շփոթութիւններէն օգտուելով, Ներսէս կը ցրուէր պատերազմաշունչ շրջաբերականներ ուսական գա-

գուժնի հրու մէջ, սա կարգի յորդորներով. — Դիմադրեցեք բեմամուն եւ սորա՝ արքան- եակներին, կամ ռուսաց զօրքերի հետ միա- սին եւ կամ թե ուրիշ կեցւոյ, որ աւելի յարմար կը լինի ներկայ աւազակօրէն յաւ- ձակմանց միջոցին, իսկ թե հարկ լինի մի՛ խնայեք ձեռք արեանց վերջին կարթիլը: Ներսէս Աշտարակեցի, գրի ու խօսքի միացուցած էր նաեւ գործը, ու անցած գլուխը հայ կամաւոր գունդերու, կը զիմագրէր պար- սիկ գունդերուն և ֆլանսներ կուտար անոնց մինչև որ հասնէին ռուսական բանակները:

Կ'ուզէ իր ազգին համար, այլ կը խնդրէ միայն որ վերջ տրուի թուրքերու ձեռքէն հայ ազգաբնակչութեանց քաշած նեղու- թեանց և կեղեքումներուն: Մանուշար- եանցի այդ խնդրանքին ի գոհացումն, կ'ըլ- լան մասնակի կարգադրութիւններ, և եր- մուով 1826 Հոկտ. 1-ի պաշտօնագրով յանձն կ'ատուէր անոր խնդիրքը կատարել լիով:

Մանուշարեանց և Աշտարակեցի եպիս- կոպոսներու կատարած բոլոր գործերը՝ ըլ- լան անոնք կրօնական, քաղաքական թէ գիւղատնտեսական, զսպանակաւորուած էին

Ս. Գալիանի վանքը

Ներսէսի նման, նոյն ուղղութեամբ կը գործէր նաեւ Գրիգոր Մանուշարեանց եւ պիսկոպոս, որ իբր գնդապետ հեծելազույգի մը, քանիցս ռուսական պատերազմներու մասնակցած էր իբր յառաջապահ և պար- զեատրուած Ս. Գէորգի գիւղատնտեսական աս- պետութեան, Ս. Վլատիմիրի և Ս. Աննայի շքանշաններով: Առաջադուրեւ շրջաննե- րուն Մանուշարեանց կը քաշուէր Նորբերդի Ս. Նշան վանքի վանահայրութեան իր գոր- ծին: Կովկասի ռուս կառավարիչը երմու- լով, ականատես ըլլալով Մանուշարեանցի սիրազօրութիւններէն ոմանց, երբ կը հարցնէ եպիսկոպոսին թէ ինչով կրնայ վարձատրուի զայն, Մանուշարեանց ոչինչ

միայն ու միայն հայ ժողովուրդի քաղա- քական ազատութեան երազէն: Այդ երազը կրնար մարմնաւորուիլ միայն Ռուսիայով, և Հայ Եկեղեցւոյ պաշտօնեաները՝ իբր հայ ժողովուրդի ճակատագրին ղեկավարները, Ռուսիոյ կը դարձնէին իրենց աչքերը և այս վերջինը կ'աշխատէր աւելի ամրացնել այդ կապը: Ներսէս Աշտարակեցի, Նիկողայոս կայսեր կը ներկայացուէր իբրեւ մի անձնա- ւորութիւն որ կարող է շատ օգտակար լինել Ռուսաց բանակին: 1827 թուականի հրովար- տակով, կայսերական երախտագրութիւն կը յայտնուէր հայոց ընթացքին մասին և վստահութիւն կը տրուէր երազներու ի- րականացման: Աշտարակեցի, իբր գործ-

նական միտք, կ'աշխատէր կազմակերպել հայկական զօրագունք մը, որպէսզի Հայերը զգալապէս Ռուսաց Նիզակակից և աշակից ճանչցունէին և յաղթանակներու օգուտներուն մասնակցելու իրաւունք ունենային։ Այդ ծրագիրը կը յաջողի և հայկական և ռուսական բանակները կ'արշաւեն պարսկական նահանգներ և կը զբաւեն ի միջի այլոց Էլմիածինը, Աշտարակը, Նրեւանը, Սարտարապատը և այլն։ Ռուսերը Թուրքմէնէյի գաշինագորով կը համաձայնին զուր և իւրիկ պարսկական հողերէն, բացի Նրեւանի և Նախիջևանի գաւառներէն, ուրոնք պիտի մնային ռուսերուն հովանաւորութեան տակ։ Հայերը կը խանդավառուին։ Էլմիածին մէջ Ներսէսի կարգադրութեամբ կը կազմուի ժամանակաւոր կառավարութիւն մը։ Ներսէս կը վարձատրուի Աղեքսանդր Նեպի բարձրագոյն կարգի շքանշանով, նոր առնուած երկիրները կը կոչուին Հայկական Նահանգ և Հայաստանի անունը կ'անցնի կայսեր տիրոջնորու ցանկին մէջ։ Ներսէս Աշտարակեցիք անշքան կը խանդավառուի որ սա միամիտ տղերքն իսկ կը զբէ իր շրջաբերականներուն մէջ։ Յայտնի է Ձեզ նաեւ Ռուսիոյ Օգոստափառ քերութեան նպատակը։ Յա իր հօգ թաղուկը տարածեց մեր հայրենեաց վրայ ոչ այնքան իր սեփական օգիս համար որքան մեր անդորոնորան բարօրութեան համար։

1828-ին ռուսերը պատերազմ կը յայտարարէին Օսմանցոյ դէմ։ Կարին, Կարս, Պայազլիտ և այլ գաւառներ կ'իյնան ռուսերուն։ Յիշուած գաւառներու հայերը, սոյն տիրապետութիւնը տեական կարծելով, կը կազմակերպեն ամենուրեք հակառակական ցոյցեր։ Ռուսերը երբ դաշինք կը կնքեն նոյն տարին, պայման կը դնեն նաև տասնըութ ամիսներու ընթացքին թոյլտարել այն թրքահպատակները որոնք կ'ուզեն Ռուսիա գաղթել։ այդ պայմանը պարզապէս հայոց համար էր դրուած։ 1830-ի արևմտեան աւերի քան 100.000 հայեր կ'արևմտեան, Դերձանէն, Թորդումէն, Բասենէն, ինուսէն, Ալաշկերտէն Պայազլիտէն և ալ տեղերէն գաղթեցին ռուսական երկիրները։ Այս գաղթականութիւններու կազմակերպիչները եղան դարձեալ յիշեալ գաւառներու առաջնորդները, որոնցմէ նշանաւորներն են Կարինոյ Կարապետ և Կարսի Ստե-

փան Եպիսկոպոսները։ Ռուսական կռուավարութիւնը ամէն զիւրութիւն տուաւ զաղթողներուն և անոնք կրցան հանգստաւտ ապագայ մը պատրաստել իրենց համար։ Այս գաղթականութեանց կազմակերպումին թեւադրիչն էր նոյնինքն Ն. Աշտարակեցին, որ 1827 Հոկտ. 6-ին ստացուած Հայկական նահանգի ժամանակաւոր կառավարութեան վարչութեան անդամ էր Կրասնովոքի զօրավարի և Բօթօսի գնդապետին հետ։ Շատ չի մնար սակայն այս պաշտօնին մէջ, վասն զի ռուսական քաղաքականութիւնը կը փոխուի Աշտարակեցիի նկատմամբ։ Պատկերիչ էր զիւրանագիտական հաշիւներով։ Պատկերիչ մեծ խոստումներ ըրած էր Աշտարակեցիին, ու նոյն ատեն գիտէր թէ Աշտարակեցի քաղաքական մեծ կարողութիւններով օժտուած և Էլմիածին մէջ համակրութիւններ ստեղծած մէկն էր և կրնար Եփրատի յաջորդել իրեւ կաթողիկոս։ Ու Պատկերիչ անծանօթ էր նոյն ատեն կաթողիկոսի քաղաքական նշանակութիւնը իր ժողովուրդի աչքին։ Աշտարակեցիի նման գործունեայ, ընդունակ և ճարպիկ մէկը կրնար պարսկական և տաճկական ազդեցութիւններով զօրանալ ի հարկին և դժուարութիւններ հանել ռուսական քաղաքականութեան համար։ որով յարմար էր որ Աշտարակեցի մնար Էլմիածին հեռու, և քանի որ Եփրատի ձորերով անցնող ղաթապետներու կը հրաժարէր իր պաշտօնէն, անոր տեղ Ռուսիոյ ճնշումով կ'ընտրուէր Կարբեցին, որուն արժանիքներն էին թուրքութիւնը, Աշտարակեցիի հակառակորդ ըլլալը և Պատկերիչի կոյր գործիք դարձած ըլլալը։ Այսպէս, Աշտարակեցի կը մնար Ռուսիա, հակառակ եփրատի կողմէ կաթողիկոսանալու համար հրաւիրուած ըլլալուն, և Կարբեցիի ընտրութիւնը կը վաւերացուէր Ռուսիոյ կայսրէն։ Ռուսական քաղաքականութիւնը իր դիմակը սկսեւ էր վար առնել, և ի տես այդ իրականութեան, կը ցնդէին երազները Աշտարակեցիի նման գործիչներու, որոնք կը յուսային Ռուսիոյ ձեռնտուութեամբ վերականգնել հայկական պետականութիւնը։ Կարբեցիի օրով 1836-ին էլմիածին կ'օժտուի կանոնադրութեամբ մը, Պոլսէնիս անտեսուած և վաւերացուած կայսեր կողմէ։ Կանոնադրութեան տուալին գաղափարը ծագած էր Կ. Պոլսէն, իսկ առաջին ձեռն

նարկը նշած էր Գաթիկէ կաթողիկոսի կողմէ 1806-ին:

Արդեւ, Ռուսերը տիրանալէ ետք հայ-կապան հողերու մէջ մասին, հայութիւնը ճանշան իրրեւ կրօնական համայնքի և այդ ուղղութեամբ ձեռնարկեցին անոր իրաւունքներն ու ազատութիւնները: Հայ եկեղեցին զարեւոյտ իրաւաւորէր հայ ժողովուրդին, անոր հայրապետը՝ Գերագոյն ներքին կայսրութիւնը իր հօտին, և Պոլսէն հայոյ՝ յանուն Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, հայ ժողովուրդին կը տրուէր Եկեղեցական կրթութեան ինքնավարութիւն, զպրոցներ բանալու իրաւունքներ, որոնց վարչութիւնը պիտի ըլլար հողեւոր իշխանութեան կողմէ: Եւ Եկեղեցական ազատ ներքին իր գործերուն մէջ՝ ինքնագործունէութեան սալային տնտեսութեան քով կը կաշկանդուէր ազգային իրաւունքներ ձեռք ձգելու եւ պետականութիւն ստեղծելու իրաւունքը: Հայ եկեղեցին իր հաւատացեալներով, իր պաշտօններով և իր պետով, օրէնքի ճամբով կը կանչուէր ուրիշն իրօնական իր դերէն զատ գործելու իր քաղաքական միաւոր, մինչեւ որ հասունանար հայ քաղաքական միացը, և փոխուէր տիրոջին վարչական դրութիւնը:

Կարեցիկին կը յաջորդէր Աշտարակեցին, որ 1843-ի իր ընտրութենէն մինչեւ օծումը (1846) երբ կը շրջէր Բնասարպետ, Պետերբուրգ, Մոսկուա, Վրէննա, Նոր Նախիչևան և այլ կարեւոր քաղաքներ, և կը տեսակցէր պետական բարձրաստիճան պաշտօնէից եւ ազգայիններու հետ, և իր օծումէն մինչև մահը 1857, երբ կը գործէր իր կաթողիկոս ամենայն հայոց, ըսինքն թէ թոթուած էր իրմէ հայ պետականութիւն մը կազմակերպելու երաշխիւ: Եւ իրրեւ իրատես և իրապաշտ կաթողիկոս, կ'աշխատէր բարեկամել ու բարձրացնել էջմիածնի բարոյական ու օնտեսականը և ապա ուստի կրթական հաստատութեանց որոնց մէջ միայն պիտի պատրաստուէր ազգային գիտակցութեամբ արթնուն ապագայ հայ սերունդը, մշակուած քաղաքական հայ միտքը իրականացնելու համար այն՝ ինչ որ Բախողեցաւ իր սերունդին: Սոյն հետևորդութեամբ քաղաքական ունեցաւ նոյնիսկ կազմելու հայկական գրամատուէն մը ռուսմէն ժողովուրդին թեքել օնկոսով փոխա-

ռուքիւն օտաւ: Բայց չի յաջողեցաւ և ետ կեցաւ իր մտքէն, վասնոր ոչ ոք կրցաւ թափանծել այդ քաղաքական թափուն մտքին և ապագային անկէ քաղելի օգուտներուն:

Աշտարակեցիի յաջորդները Մատթէոս Բ. Կ. Պոլսեցի և Գէորգ Գ. Կ. Պոլսեցի, հետեւելով Աշտարակեցիի քաղաքականութեան, շարունակեցին իրենց ուղղորդութիւնը կեդրոնացնել կրթական գործին: Մատթէոս ծխական զպրոցներու համար ծխական հոգաբարձուներ կազմեց, առաւելաբար աշխարհականներէ, այդ կերպով ժողովուրդին տալով իր զպրոցը հոգալու իրաւունքը, ինչ որ սկիզբը եղաւ ուստաւ հայերու ազգային կեանքի վերածնունդին: Իսկ Գէորգ Գ. Կ. Պոլսեցի կրթական գործը աւելի տարածելու եւ հիմնաւորելու համար, մասնաւոր ուսումնական փոխանորդներ կը զրկեր նոյնիսկ ամէնէն յետին գիւղեր, եկեղեցւոյ կողքին կազմակերպելու կրթական հաստատութիւններ և զբարոցներ կրթական գործին տրուած այսլ քան կարեւորութեան միտք բանին կ'ըմբռնուի սակայն ուղեւորական պետութեան կողմէ, որ 1873-ի կայսերական հրամանագրով կրթական նախարարութեան անխիջական հսկողութեան և հակակշիռն կ'ուղէ ենթարկել ըստ զպրոցները անխորհրդ: Սոյն կրամատակարար ուղին և գործադրութեան պարագային առաջ գալիք անբաշխաւ արդիւնքները շուտով ըմբռնեց Գէորգ կաթողիկոս, և պարտաւարտաւոր դիմում նազերով անմիջապէս առաջին առաւ վրտանգին, հիմնուելով Պոլսէն իր կարգ մը յօգուտներուն վրայ: Յետ այնու, ուսումնական գործը ամբողջական համար կը կազմակերպէր մատենադարանը, տպարանը և կը հիմնէր Արարաց իբր պաշտօնաթիւթ էլիմանդին: Կը բանար նաեւ էլիմանդի Գէորգեան ճեմարանը: Գէորգ կաթողիկոսի օրով սկստած ուսսթրքական պատերազմ կը վերջանար ինչպստ ուսերուն, և մէկ ուկէս ամիս տեղը բանակցութիւններէ վերջ 1878 փետրուար 18-ին կը կնքուէր Սան Սթեֆանոյի դաշնագիրը: Բանակցութեան առաջ շրջանին, Պոլսոյ պատրիարքը ներօգտ վարժապետեան կը խորհի օգուտի առիթն և իր Ժողովուրդի կեանքի բարւոյեման համար ալ դիմումներ կը սկսի, որպէսզի կարենայ դաշնագրին մէջ գտնէ յիշատակու-

թիւն մը մտցնել իր ժողովուրդի կացութեան բարւոքման համար: Այս աշխատանքներու արդիւնքը կ'ըլլայ Սան-Սթէֆանոյի գաշնագրի 16-րդ յօդուածը, որով Բարձրագոյն Դուռը կը խոստանայ առանց ակելի յապալման, ճեղական պահանջներուն հարկաւոր ըսած բաւոնումներն ու բարեկարգութիւնները հայոց բնակած գաւառներուն մէջ գործադրել եւ երաւեստութիւն ապահովութիւնը բխողներու չեղեզմանով: Այս յօդուածով Հայաստան կը հանչուէր իբր ժողովուրդի մը երկիրը:

Հայկական հարցի կերպարանը այլապէս չէր օտարոտի պարագաներ ներմուծեցին անոր, մինչև որ կրցան 16-րդ այդ յօդուածը շրջել Պերիին Վեհաժողովին մէջ և վերածել 61-րդ, ուր Վարժապետեանի կողմէ կը զրկուէր հայ պատուիրակութիւն մը զԵւթարուութեամբ Խրիմեան Հայրիկի:

Ներսէս չղաղրեցուց իր գիմումները գաշնագրի գործադրութեան հսկող պետութեանց մօտ, բայց արդիւնքը եղաւ միայն քննիչներու անհետանալ տեղեկագիրներ և թղթակցութիւններ: Ինչ ալ հղած ըլլայ

Շողակաթի Տաճարը

Հայկական հարցը մէջտեղ կը գրուէր և այս յաջողութիւնը ձեռք կը բերուէր Ներսէս պատրիարքի ճիգերով: Վարժապետեանի նպատակը առևտրական հովանաւորութիւն և պաշտպանութիւն մը ապահովել էր Օսմանեան կայսրութեան միացած հայաբնակ արեւելեան կուսակալութեանց վրայ, ինչ որ նորութիւն մը պիտի չըլլար Օսմանեան պետութեան հետ: Եթէ Հայկական հարցը ձախողեցաւ, պատճառը օտար պետութեանց շահերու բաղխումներն էին, որոնք

կշիռը արդիւնքին (որուն քննական վերլուծումը ընել դուրս է մեր նպատակէն), Ներսէս Վարժապետեան և Խրիմեան Հայրիկ ցոյց տուին աշխարհը նայողութեան պայծառ հոգին, որով պիտի փայլին միշտ մեր պատմութեան էջերէն: Մինչ Պոլիս կը հետապնդէր Հայկական հարցը, Էմինոնէն կ'աշխատէր դուրս հիմնուել վրայ դնել կրթական գործը միութեան մէջ: Գէորգ կաթողիկոսի մահէն (1882) երկու տարի վերջ

սակայն, ռուսական պետութիւնը կը հրամայէր փակել բոլոր հայ դպրոցները: 1885-ի Մայիսին կ'ընտրուէր Մակար կաթողիկոս, և կը վաւերացուէր Աղեքսանդր Փ. ձաբին կողմէ: Նորընտիր հայրապետի առաջին գործը կ'ըլլայ պահանջել վերաբացումը հայ դպրոցներու: Ռուսական կառավարութիւնը նկատի առնելով կաթողիկոսի կարգ մը քաղաքական հանգամանքները, և անոր համար տեղի կուտայ անոր խնդրանքին, արգելելով սակայն դասաւանդութիւնը Հայոց պատմութեան և Աշխարհագրութեան ռեպուբլիկայի դասակարգի մէջ յրափանցեմ սովետային յոյսեր Հայոց Պետութեան, որովհետեւ անցատկուսելի է որ այդ առարկաներու դասաւանդութիւնը կ'ըլլայ միտումաւոր եւ ժողովուրդի մօտէն վեր կ'արմատաւորուի Հայաստանի ինքնուրոյնութեան եւ անցեալի իր քե ծաղկած դրութեան պայծառ փառքերու վերլիսումը: Կրթական այս վէճը երկար կը տևէ ընդմէջ էջմիածնի և կառավարութեան: Մեր մտաւորականներն ու ազգային գործիչները որոնք օրէնքի խստութեամբ կաշկանդուած և անգործութեան էին դատապարտուած, կ'ուզէին եկեղեցական օրէնքներով և աւանդութիւններով փրկել ազգին լուսաւորութեան գործը և ի դերեւ հանել ուսուցման դժոխսին ծրագիրը որ ունէր պետութիւնը: Դպրոցի անունով բացուած այս պայքարը սահմանափակ վէճ մը չէր: Հայ հոգեւորականութեան թիկունքին կանգնած էր հայ ժողովուրդը իր ապրելու ձգտումովը պրկի, որ կը ստակար ռուսացման գործիք պետութեան ու սոցիալականներէն: Կը ծանրանայր կրթական այս հարցին վրայ, վանգի հայկական դպրոցներու դէմ բացուած հալածանքը, ընդհանրապէս հայ լեզուի և ինքնուրոյնութեան դէմ մղուած պայքարի ճակատագրական ճակատներու վրայ կը կոխկըտուէին բարեգործական ու կրթական այլ ընկերութիւններն ու կազմակերպութիւնները, կը ճնշուէին մամուլն ու խղճի ազատութիւնը: Եւ եթէ էջմիածին՝ հայ հոգեւորականութիւնը, գլուխ անցաւ այդ գործին, որովհետեւ զգաց թէ հալածանքն ազգութեան դէմ էր, և քաղաքական այդ

պայքարին մէջ պէտք էր նետուեր, պրկի ու կորովի պահելու համար դիմադրական ուժը իր հօտին:

Մակարէն ետք Խրիմեան Հայրիկ եւ յաջորդներ՝ մինչեւ մեր օրերու պետական կեանքի ստեղծումը, ինքնապաշտպանութեան և ազգային գոյութեան պահպանման պայքարին մէջ ամուր կառուցեան հայ լեզուով կարելի հայկական մշակոյթին, և ժԸ. դարէն արդէն համոզուած էր հայ ժողովուրդը թէ հայրենի կրթութեամբ միայն կարելի պիտի ըլլար յառաջդիմել, առանց կորսնցնելու իր ինքնութիւնը: Այդ լեզուն և մշակոյթը պիտի զարգանար դպրոցով, և դպրոցներ պահելու համար անհրաժեշտ էր ապաստանիլ սրբազան այն յարկին՝ եկեղեցիին, որուն հովանոյն տակ ծաղկելու կարելիութիւնը ունէր հայ մշակոյթն ու հայ հոգին, կառավարական աչքերէ հեռու: Ժողովրդային կազմակերպութիւններ, իրենց ամբողջ եռանդն ու նիւթական կարողութիւնները տրամադրեցին եկեղեցիին, և դարձան անոր ուղղութեան բոլորանուէր օժանդակներ: Հոս ալ կը տեսնենք ահա որ եկեղեցին կը վերցնէ քաղաքական լուրջ դեր մը ևս, ի խնդիր հասարակական զարգացման: Եւ երբ Կար. Սեդեան կը գրէր թէ արտաքին Հայաստանցի եկեղեցւոյ չի հայութիւն, կամ Ս. Մանգինեան կը յայտարարէր թէ Հայութիւնը եւ Լուսաւորչի դաւանութիւնը մեծ մի եմ համարում, որովհետեւ զա մեր ազգային յանգրութիւնն է, անոնք շատ լաւ ըմբռնած էին թէ Ազգային եկեղեցիի գաղափարին մէջ նոյնացած է հայ ժողովուրդի կրօնական և քաղաքական ազատութեան ձգտումները, և էջմիածին իր խորհրդանիշը այդ գաղափարին՝ սիրուած և պաշտամունքի առարկայ դարձած է հանուր հայութեան կողմէ, 'ի. դարու սկիզբէն ի վեր: Լուսաւորչի տեսիլքը, տեսիլքն էր հայ հոգիին, որ գարեբու ահ ու տարսափներուն, խաւարին ու փոթորիկներուն առաջ կրցաւ վառ պահել իր կանթեղը՝ Լուսաւորչի կանթեղը, Արագածի կայսարին: Եւ երբ քաղաքական հարկադրանքներու տակ հայութիւնը կը ցրուէր աշխարհի չորս հովերուն, գաղթականի ցուպ մը միայն ի ձեռին, կը տանէր իր հետ շող մը այդ կանթեղի լոյսէն, և անով առաջնորդուած կը հաւաքուէր իր եկեղեցիին

ՀԱՅ ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԵՍ

ԷԶՄԻԱԾԻՆ

Եղաւ ատեն մը, կանխող դարու կէսերուն, երբ սկսող մեր նոր գրականութեանց (Պոլիս և Թիֆլիս) զարգացման պրոցեսը լուրջ վտանգին տակն էր, մեր բանասիրութեան կողմէ ստորագրուելու վնասեփկը, Մոսկուան, մանաւանդ Վիեննայ, այդ կերթանքին մէջ հառաչ առած մեծ մարդոց հմայքովը, ԺԹ՝ դարու մեր զարթոնքին բոլոր խանդն ու աւելը կը թուէին ըլլալ իւրացուցած։ Լեզու, — հասկցէք ճաճանչաւոր գրաբարը Վիեննայի արբանքներուն — պատմութիւն՝ — հասկցէք ինչպէս զործուանելութիւնը — տիրական ծրագիրներ, փառասիրութիւններ էին, մեր միտքին սպասը ամբողջութեամբ կլանելու ճակատագրով մը։

Չեմ նկատեր առիթը յարմար, այդ խանդը, հանգանակները, արդիւնքը վերլուծելու և կշռի զարնելու։ Ատոր համար կան աւելի հանգամանաւոր, պատրաստուած մարդեր, խմբակցութիւններ։ Իմ նպատակն է հայ բանասիրութեան յղացքին մէջ զգալի տարբերացում մը յանձնել ընթերցողին ուշադրութեան։ Էմիլ Զոլայի, իր Ներսիսեանով, որ Թիֆլիս հաստատուելու փաստը պարտաւոր է վաւերացնել հայոց կաթողիկոսին որբազան հայրենասիրութեամբը,

չորսը, կը վերագտնէր իր ազգային միութիւնը՝ կրօնական հօտի կերպարանքին տակ և ըստ կարիւրելոյն ազատ օտար ազգեցութիւններէ, կը սպասէր յոյսով, դարձեալ գտնելու աղբիւրը այդ շողին, որ պիտի չուանար, և որ իրականութիւն մըն է այսօր բոլորիս համար։ Մայր Աթոռի փոխադրութեան յիշատակի այս տօնը, տօնն է հայ հոգիին, որ այնքան յուզիչ զուգագիւպութեամբ, կը տօնուի ներգաղթի խանգաղուածութեան ընդմէջէն։

ԹԱԿՈՐ ՎՐԻՒ. ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ

Լազարեանց նեմարամով որուն թելադրել ողին դարձեալ կը գտնենք Մայր Աթոռոյ գահակներուն խորագոյն ապրումներուն յարգարէ, բայց մանաւանդ իր Գեորգեանով, այս անգամ Ս. Աթոռին իսկ սրբազան վիճակայրէն ներս, մեր բանասիրութեան վրայ ունեցած է առաջաւոր, թերեւս փառաւոր կնիք։ Քիչ մը անդին, ես կը բանամ այս մտածումին հետեւնքները։

Ստոյգ է որ, մօտ երկուքուկէս դար, ծագումով այնքան համեստ, բայց կեանքովը այնքան օգտաւատ, յառաջատու, երբեք մեծ ալ առաջադրութեանց ըստասարկու գործունէութեամբ մը, հայ բանասիրութիւնը ոչ միայն կը կանխէ մեր իմացական զարթոնքին հարազատ միւս կերթանքները, ըսել կ'ուզեմ՝ մեր նոր զոյգ գրականութիւնները, այլեւ իր հմայքին, հուրքին կը քաշէ մեր միտքին կարելի ուստեբը, ինչպէս ազգին անմար հետաքրքրութիւնը — հոգեղէն կեանքէ — կ'ազդանէ մեր խորհուրդին, ազգային զգայարանքին — ատեն մը եկեղեցի, դպրոց — ամէնէն մատչելի, շօշափելի հոսմունքը, դառնալով առարկայ ծանր, սրտագին գուրգուրանքի։ Իր բանուորներուն բոլորանուէր, սրտառու ճիգը, հաւատքը ուրիշ գեղեցկութիւն։ Ազգին խղճմտանքին մէջ իրաւափառ իր տեղը, հարիւր մը տարի առաջ, յուզիչ է որքան խանդավառող։ Անիկա նպաստաւորուած է ոչ միայն մեր միտքին լաւագոյն բխումները խորհրդանշող անձնաւորութիւններէ, այլև կը վայելէ անվերապահ համակրանքը ազգին ուրիշ մեծ գաւազներուն, իմացականքն դուրս մարգերէ — չվաճառական, զօրավար, պետական պաշտօնեայ, մեծարժէ եպիսկոպոսներ ու կաթողիկոսներ, — որոնք ամիրաներու, իշխաններու, փաթեամ առաքականներու կողմէ ընդունուած բարերարելու ընթացիկ եղանակը, վանքեր, դպրոցներ, եկեղեցիներ ոտքի նետելու, փոխակերպած են սա աւելի որակեալ կրթանքին, հայ բանասիրութեան պաշտպանումին, քաջալերանքին։

Ըսի թէ մեր բանասիրութիւնը կը կանխէր մեր նոր գրականութիւնները, թերեւս նմանելու համար բոլոր ժողովուրդներու մօտ գիտուած զարգացման եղանակին։ Վերանունը։ Humanisme. Ընթերցողը ազատ է բանալու այս տարազները։ Ես կ'անցնեմ

ԺԹ. դարու կէսին, արեւմտեան մշակոյթին մէջ բանասիրութիւնէն ներս մարմին առած ուրիշ ապրումներու։ Ատոնցմէ մէկն է կրթանքին, նեղ իր փառասիրութիւններէն, փափաքը՝ կեանքի հարազատ կրթանք մը ըլլալու, հմտութեան հետ ու մէջ, բայց մանաւանդ ամկէ անկիւն։ Ըսե՛լ կ'ուզեմ գի՛ւտը՝ կեանքի ուրիշ գրութիւններու որոնք ժամանակին խորը թաղուած, կը կարօտին մեծ ճիշդութեամբ, սպարով խնամքներու որպէսզի մեզի բերեն իրենց ապշեցուցիչ կենդանութիւնը։ Գերման հմտութիւնէն վերջ ֆրանսական ու ամերիկեան կենսապաշտ հետաքրքրութիւնը, հազէն, քարէն, աւերակներէն արտա-

Ա. Էշվիամանի Տանարը՝ գիտուած
Ներսիսեան լիճէն

հանելի բարախուն իրականութեան առջն ու տաղանալը։ Ամերիկացիք գտան քանի մը քաղաքակրթութիւն, այդ ճամբով։ Ներսիս, ինծի, հանգիստօրէն, մտածել հայ մշակոյթի գիւտին, նոյն ճամբով ուր տիրական գործիք, ազգակ ըլլալին ո՛չ միայն թուղթն ու մագաղաթը, այլև ուրիշ ուժեր, հազէն, տեղէն, կենդանի մարմինէն (որ քարի փշրանքին կամ ներկի մը թելին հաւասար վկայութիւն է միշտ ժողովուրդէ մը, երբեք երեսին իր դարերը աղացած) ունենալին նոյնքան կշիռ։ Այսպէս արժեւորուած, բանասիրութիւնը ամէնէն թանկագին հարստութեանց բանալի մը կը հանդիսանայ, երբ անոր աշխատանքները մը-

տածեն վկայութիւնները կենսաւորող ուրիշ ալ ջանքերու։ Մի՛տքը, վերարտադրութեան ամբողջութենէն անդին, երբ կը կերպարանէ փշրանքներուն ներսը օր մը թըրթռացող յոյզերուն ալ մատուցումը։ Հնճական ու սեղծագործական, հաւասարապէս։ Մեր բանասիրութիւնը այս դարուն է որ մտածած է սա կտրելիութեան։

* * *

Որբապզծութիւն չեմ ընէր եթէ հայ բանասիրական ընդարձակ շարժումին իրական սկիզբ յայտարարեմ ԺԸ. դարու մուտքը։ Ասիկա չի նշանակեր ուրանալ մեր կրօնական հաստատութեանց դերը, Ամբաստանի դպրոցն ալ ներս աւանելով հաստատումէն։ Բայց թեթև ուշադրութիւն մը պիտի պարզէ որ Մեծ Աերաստացին — ինչպէս սիրիկի է ըսել — կանխողները իրեն միտք, ինչպէս գործօնութիւն, կը պատկանին ուրիշ հազարանութեան մը։ Ասիկա ժամանակին մէջ նորացումը չէ, քանի որ այդ նորումը մինք իրապէս կը գտնենք ԺԹ. դարու կէսերուն։ Այս մտածումը պատճառ, որպէսզի սրբազրօրի վտրիւմը, որուն համեմատ հայ գրական վաստակը մարդիկ կը բաժնեն հինի եւ նորի, հինը հասցնելու համար մինչեւ ԺԳ. դար որմէ ասպին կը յորջորջէին նորը։ Կամայական այս բաժանումը զուրկ է որ եւ է հիմքէ, բացի լեզուական քանի մը ալլալու մենք որոնք սակայն հաստատելի իրողութիւններ են հին օրականաւ շրջաններուն ալ ներսը, զանօնք իւրարու հակադրելու չափ սուր, յատկանշական։ Ե. զարու լեզուն եւ Մագիստրոսի գրաբարը իրարու անքան օտար են որքան չեն Սրանոս աղբարի եւ Ներսիսեանի աշխարհաբարները։

ԺԸ. դարուն էջմիածին, Պոլիս, այսինքն կաթողիկոսութիւն եւ պատրիարքութիւն, կ'ապրին բոլորովին տարբեր ապրումներ։ Տաքնալին, անորակելի եթէ ոչ անկարելի՝ մեր օրերու հասկացողութեան մէջ, 1700ին գլած անցած է մեր եկեղեցին՝ յուզող կրօնական ուրիշ խռովներ։ 1700ին անիկա հազիւ թէ կրօնական է, ինչպէս այդ կրօնականն էին բացառիկ կարեւորութեամբ մեր պատմութեան ընթացքին մեր եկեղեցական նախնայնութիւնը

վտանգող օտար օսնձգութիւնները, սկսեւ լով հինգերորդ դարէն մինչև ունեթրոնները։

Կաշառքը, որուն քանակը կը վճռէ աթոռներուն իրաւունքը, իրատեսները, ամենէն առաջ, չըջանի մը ուր մերձաւոր Ասիան կը հնձէր կեդրոնական կառավարութեանց դէմ մըրտառ բռնակալներու գարշապարին տակ, Յունաստանէն վերջ որ կը պատկանէր թուրքերուն, Միսիթար, երբ կը հաստատուի քրիստոնէայ, ազատ երկրի մը մէջ (Վենետիկի հասարակագետութիւնը, միջնադարեան ու նոր ժամանակներու բուրձը չուրովը, արեւութիւններու շքանոր) կը գիտակցի՝ իր քայլին ծանր նշանակութեան թէ կը գործէ Վերածնունդի կրօնական վանահայրէ մը ապաստիւ, բնական հոգեբանութեամբ մը։ Ո՛ր տեղեկութիւնները անբաւական են այդ մասին։ Ինչ որ ստոյգ է, տարիկ ճակատագիրն է անոր հիմնաւորած հաստատութեան ու անձովը երաշխաւորուած կրօնական, կրթական, մատենագրական աշխատանքներուն։ Ու, աւա՛ղ, դարձեալ աւելի քան ստոյգ է որ այդ օրերուն Պալիսը ոչ միայն կիզրոն է Օսմ. կայսրութեան զանազան անկիւնները ցրել նետուած հաշ գաղթականութեան, այլև աւազանը, վառարանը մեր պատմութեան հզօրագոյն փրկներուն, ատորնութիւններուն։ Քէօմարմի Ձէլէպիի Օրապիրը (1670 աւան օրերէն) ճաշակ մը կուտայ մեր կենցաղէն, այդ քաղաքին մէջ։ Պատրիարքական աթոռին ռեպրէսենտանտ շուրջ կը կրկնուին, գերութեան, ապաշնուցման բոլոր complexներով ուժաւոր, նորոգեալ, բայց փայտաքական հաւատարմութեամբ մը, մեր նախարարական հին տուններուն վերձնաբար քախտները, այնքան կառտադի, յե, անմարդկային։ Էջմիածինը, Հոն պատկերը աւելի ահաւոր է, քանի որ աթոռը արժէքի, վաւերի, խորհուրդի մէջ կը գերազանցէ այդ օրերու սփիւռքին միւս աթոռները։ Կառածէ դուրս է որ Մայր Աթոռին այնքան խորունկ խորհուրդը, ոչ մէկ չըջանի, այնքան զոհիկ մարդաց գրուհի եղած է նշաւակ որքան այդ օրերուն։ Այս պայմաններուն մէջ Պալիսը, Այրարատը կը հերքեն ամէն կարելիութիւն ոչ միայն իմացական կրթանքի, այլև հիմնովին կանգնուան... քանասիրութիւնը, Հետաքրքրական թերեւս բառին ալ ճակատա-

գիրը։ 1850ին Պոլսոյ պատրիարքական օրկանին Հայաստանին մէջ բանասիրականը կը ծածկէ այսօրուան գրականը։ 1851ին Հիսարեանի թերթը, Բանասէր, գրական հանգէս մըն է։ Այս մերձեցումը մի արհամարհէք։ Բանասիրութիւնը գրականութիւնն էր մեր ժողովն մէջ 1700ին, 1800ին, 1850ին, 1900ին։ Փոխուածը կը գտնենք աւելի անդին։

Ուրեմն, մօտ երկու հարիւր տարի, համեստով սկզբով ու յստակ առաջագրութիւններով սա շարժումը, որ մեզի համար

Ս. Ելմիածնի վեհաճառման ծաղկեայ դահլիճը

կը բանար մեր պատմութեան նոր ժամանակները — Սերոպականէն 2-3 դար յապաղումով մը —, պիտի մնայ հաւատարիմ իր անգործիկ մղումին, կատարելութեւ համար յառաջանալիքաց ու նոյնատես անցիւստայլ իր... վերելքը, հայոց աշխարհին զանազան մասերէն Վենետիկի խուժող պատանիներուն կենդանի ցօնողութեամբ, այնքան նման մեր դարեւոր մշակոյթի կշռոյթին, արքունիքներու տեղ մենաստաններու խաղաղութեան հետաճառու Երկու դար, Կարճ մի չափէք։ Մանաւանդ ձեր աշխարհը պարզուած առօրեայով մի կշռէք Յիսուս տարի կայ, Բազմավիպը կը ծառայէ մեր ժողովուրդին, այսինքն՝ անոր զանգուածին, իրմէ ուզուածը մատակարարելով։

Նուազ թիւով մը տարիներու վրայ Հանդէս Ամսօրեան կ'ընէ սպասը ուիշ կարիքներու: Մեր օրերուն երկու հաստատութեանց ներսը զգալի նուազումը պարտաւոր ենք չաճեցնել աւելի անդին քան իր իսկական իմաստը: Քսաներորդ դարուն կէսին մէջ ի զօրու են նոր, ուրիշ պայմաններ, ոչ այնքան գիւրբմունքի, որքան չեն 1700ի ազիտակի հանգամանքները: Բանալ այս պայմանները, կէս այդ դարու ընթացքին մեր միտքը ինչպէս սիրտը նոր կերպարանքներու առաջագրող, պիտի նշանակէր վեր-

Ս. Էջմիածնի վեհաբանին սպասման սրահը

լուծման սեղանին բերել ոչ թէ այդ կէս դարը: այլև մեր քսանէ աւելի դարերը, որոնց մէջէն քալող Արիանի թելը դարձեալ կ'անցնի մեր մշակոյթին ամէնէն շատ նըշխարները համախմբող մեր մատենադարաններէն ամէնէն սրբազան, օգտառաւ բաժիններէն, ձեռագիրներու փառքին հանգիտարան: Թողուածի մը հասակը — ինչպէս է ներկայ աշխատանքը — զիս կ'ընէ զգուշաւոր: 1750ին Մխիթարի աշակերտները ողողուած էին անշուշտ մեր անցեալով որմէ յառնող ապրումները կը պահէին որտառու պարզութիւն, բացութիւն, բուրն ալ օգտագործելի, անմիջական: Հարկը տարի վերջ, այդ աշկերանները դար-

ձեալ ողողուած էին, իրենց համար աւելի բարձրորակ համարուող ապրումներով, — վեցեցիկէտն գրաբարին փարթամ հրապոյրով տեսակաւորուած: 1950ին, իր մշակոյթին խորագոյն իմաստովը, թելագրանքներովը տազնապահար միտք մը, նոյնիսկ առանց մենաստանեան մասնացուտի (specialisation), պարտաւոր է ծանր գոհուութիւններու, ուսումնասիրութեան գաղտնի սահմանափակումին: Անոր, աւա՞ղ, արգիւնուած են լայն գոհունակութիւնները (suffisance) զինքը կանխող աշխատաւորներուն, ժԹ. դարու առաջին քառորդին, Վարդաանց պատերազմին պատմութիւնը հրատարակող վարդապետը, թող ըլլար նոյնիսկ Բագրատունին (որ ուրիշ թանկագին նշխար մը յանձնած է տպագրութեան, եղծ աղանդոց պիտակով մը գոհանալով որակել եզնիկի ձեռագիրը, չմտածելով տարբեր խրուովքներու, այդ գրքոյկին ամէն մէկ տողին ներսը բանուած, ուղունքուած, եթէ կը ներէք), իր պարտքը կատարած ըլլալու սրտապատար վայելքը պիտի բաւարարէր իր աշխատանքը արժեւորելու: 1950ին եզնիկը, իրր մատենագրական քեմա, հազար թէ դրուած կը համարուի: Ճրանասոցի քահանան գուռու կը բանայ ամբողջ նոր աշխարհի մը, ըսել կ'ուզեմ, մեր մատենագրութեան մէջ բնիկին և եկեղեցի, մերթին և արտաբնիկին վճռական հետազօտումին, ճանաչումին, ստուգումին: Այսինքն՝ դարն է որ կը բացուի հայեցիին օսոցնապին, որ զրեթէ անկշիռ, չըսելու համար անպոյ մանրամասնութիւն մըն է, նոյնիսկ մեծատաղանդ աշխատաւորներու իմացութեանն ներս: Օրինակ մը պիտի լուսաւորէր իմ տառապանքը: Տաշեանի Դասական հայերէն հատույց, համեմատական լեզուաբանութիւն չէ որ կ'առնեմ նկատի, երբ կը տառապիմ, այդ հսկայ հաջորդ ինքի չեկած բարեքին հաշուոյն, իրր թէ կովկասեան մի օրեւե ժողովուրդի նուիրուած սառն վերլուծած մը ըլլար յոյժ յարգածեմար վարդապետին ամբողջական փառասիրութիւնը, երբ 1900ին մարդիկ մշակոյթը կը դարձնէին կեանքին, ասոր վերաբարբուումին: Դրէք Ազոնց մը, այդ աշխատանքին ետին ու գուք հմտութեան յոխորտանքին փոխարէն պիտի գտնէք ժողովուրդը, պայ-

մանները, ազգականները որոնք հեղինակած էին այդ հորազատ հրաշքը, զատակամ հալեհեր: 1850 ին Վիեննացիք ուրիշ հայերը աշխարհը իրար անցուցին ոսկեզարեան լեզուին մէջ երակ մը գտած ըլլաւ փառասիրութեամբ, առանց մտածելու որ այդ երակը ինքնին ոչ մէկ տաճարայ կը լուսաւորէր, ինչպէս Ներսիսյանը, ինքրիմէջ առնուած, մեր 1900 ին ոչինչը կ'ապացուցանէ, բայց է նոյն ատեն շատ ապահով, չքեղ փառաբանութիւն մը, ոչ այդ Պոլիսէն, այլ հայ ժողովուրդէն, ասոր խորագոյն շնորհներէն մէկուն, լեզուի զգայաւորութիւն, զգայունութեան: Հետեւեցէք մտածումին ու զփոխարութեան մէջ պիտի չըլլաք համակուելու մեր լեզուին երկնազարամբ խռովող մէկ ու նոյն կիրքէն, նորին, անցեալին ինքնատիպին փոխէն, որ ինքզինքը իրագործելու համար երբեմն կ'անցնի անդին քան բանականութիւնը, ասոր արտօնութիւնն ու յարգանքը ու կը վերածուի չքեղ անխիստութեան մը լեզուին ոչ միայն արտաքին կառույցը սարսուղ, այլև անոր խորագոյն հիմունքներն իսկ վտանգող: Յիշեցէք Յուսեանի դպրոցը որուն վարպետները անշուշտ յիմարներ էին, բայց էին մարդեր, ուղղակի իրենց նպատակներուն ենթակայ, ինչպէս մեզի պատահած է հանդիպել, առանց նմաններուն, քիչ մը ամէն ժամ ու նաև մեր աշխարհուն տակ, Հինգերորդէն մինչև քսաներորդ դար, քանի քանի անգամներով մեր գրողները, մտաւոր մշակման վարպետները այդ մտայնութեան օրինակներ են ձգել մեր մատենագրութեան մէջ: Ու եթէ իրաւ է զառաւելումը, նոյնքան իրաւ է համախառն աշխատանքը, մեր օրերու բառով՝ դրական դպրոցը որ պարտքին տակն է լեզու մը ճարտու, իր գաղափարաբանութիւնը տարածելու համար: ԺԲ. ԺԲ. դարերուն մենք կը գտնենք այդ երևոյթին կրկնութիւնը, հինգերորդ դարուն մէջ իր սկիզբը ըրած: Ազգային ու եկեղեցական պատմութիւնները անուններ ապաստած են, բայց կը մնան անթափանց: Այսօր, արեւմտահայ գրականութեան գործիքը լայնօրէն ուսումնասիրուած մարդերէ կուգայ: Ս. դարու լեզուն: Բայց մանաւանդ որոնք՝ այդ՝ Վալիլի լայնատառները որոնք ճաշակին, պատմաստութեան, կրթութեան վերաբար միայն ունինք: Անոնք անշուշտ,

կերտողները այդ լեզուին, բայց ոչ Գարազանբու, Գաթրճեաններու փառաբանած երակը միայն, այլ նուաճուած գեղեցիկութեանը, չէնք ին, ամբողջական ամբարձումը ինչպէս, թարգմանութիւններուն ճակատագիրը փոխող: Մեր Աստուածաշունչը հայ է, ըսել եմ տեղ մը (թերևս ատիկա այդ Մատենանի ճակատագիրն է քանի որ անգլիացիք, գերմանները իրենց գրականութիւնները կը սկսին, այսինքն իրենց լեզուն գրական գործիքի մը կը վերածեն այդ Մատենանի թարգմանութեամբ) ու թարմութեան շաղկապը մշտապէս երկտասարդ: Այդ լեզուն է որ այդքան քիչ յղուած — ըսել կ'ուզեմ չըլլաք երկտասարդ, գրով չտարածուած — քանի որ ասոր համար անհրաժեշտ տեղուկութիւն չունէր արամեացիք — պիտի յաջողի սեւեռել Փաւստոսի (զըրուած հաւանաբար Դ. դարուն ու առաջ թարգմանիչներով փոխադրուած հայերէնի) անգլիացիքի կերպով հայ, հարապատ հոգեկանութիւնը, այնքան որ տասներկիւղ դարերու փոշին մարտնչէ մնացած փրկուանք մը բան մաշեցնելու: Այդ լեզուն է որով Եզնիկը այնքան զուսպ, հոգի բայց նոյն ատեն խնամուած փարթաւութեամբ մը ու շագրաւ կառույց մը կ'ըլլայ, այդքան վարբերէն, պահող իր հոգեզէն իմաստը, ինչպէս է արդէն նկարագիրը զինքը ձեռք ժողովուրդին, տոբերկով պարզութեան մէջ այնքան գողտր, սրտառու, խոր ապրումներ աղբերացնող: Ուրկէ՞ ճարեցին այդ մարդիկը սա գաշակութիւնը, քաղցրութիւնը, տաքութիւնը, պայծառութիւնը, նոյն ատեն ազնուականութիւնը, élégance որ արեան երեւոյթ, անոր թեւաւոր ձևին՝ բառերուն ու անոր մնայուն հոսանքին, նախադասութեան կազմին, հոգիին մէջ կը թրթռայ... երբ քսան տարի առաջ անոնք կը գրէին յոյներուն, պարսիկներուն, նոյն իսկ ասորիներուն տառերով: Կ'ըմբռնէք փառսին ահաւորութիւնը: Ու... հանգիստըն հարցնել. — ուրկէ՞ ճարեց Պետրոս Դուրեան իր բանաստեղծութեան սրբազան գործիքը, նոր աշխարհագրին առաջին զլուխ-գործոց քերթուածները նուաճելու չափ կատարել, երբ տասը տարի առաջ իր մէն մեր լեզուն վնասակարներուն նկարէն, պոռոտ գործարն է, կամ պոլսեցիներուն տանկեցուցած փողոցաբարբառը: Ասոնք

հարցեր անշուշտ, բանասէրի մը խղճմանալքը տանջող, բայց նոյն ատեն մեր մշակոյթին խորագոյն ճակատագիրը ընդգրկող։ Սփիւռքը տակաւ ինքզինքը կը թաղէ, կամ պիտի թաղէ։ Ու Խորհրդային Հայրենիքին մէջ նոր մշակոյթ մը կը սկսի։ Կը մտածէ՞ք թէ ուր կը տանի սօտար բառերու հեղեղը, երբ հինգերորդ դարուն (ուր դարու ձեւով հեղեղ է սօտար բառերու) իրաւ, պայծառ, քաղցր ոգին զայն չհնթարկէ իր խորհուրդին... Բանասիրութիւնը վանականի կամ աշտարակային խոկացողի մենաշնորհ մը չէ այլեւս։

1950ին, այդ կրթանքը կը սպասարկէ բոլորովին տարբեր, նոր տագնապններու, ամբողջ աշխարհի մէջ։ Անշուշտ որ քերականութիւնը գաղաթ է փառք մը ըլլալէ այսօր։ Իր լեզուն գրելու արարքը մարդուն ընտանոսական մէկ պաշտօնն է գրեթէ։ Բայց կոյ մեռելները կարգաւոր աւելի քան որ դժուար փաստաթղթի մը։ Ու բանասէրը ձեռագիրներու համեմատութիւն մասնագէտը չէ միայն։ Է տնիկա ձեռագիրի քննարկող կարգաւոր կարող խաղականութիւնը։ Ինչպէս որ արուեստի յաջողակ գործ մը հաղորատոր ազդակներու գոտի մը կը ներկայացնէ, անցիկէն կտակ ամէն փըշքանք, իր կարգին շատ ընդարձակ թելագրանքներով խտտութիւն մըն է, որ, երբ բացուի, ընդարձակութիւն, մեղ հաղորդ կ'ընէ ընդարձակ քաղաքակրթութեանց տրուած հրապոյրին ուր գիտնալը տառապանքի կը վերածուի, բայց թտփանցումը՝ հպարտութեան։ Մեր մօտ ոչ միայն չի կրնար այս օւղղութիւնը բացառութիւն կազմել, այլ պարտաւոր է տիրական խռովք մը ինչպէս, համագրաւել մեզի մեր գոթաբանութիւնները, զրկանքը գիտաւորելու մեզ աստիքն ընծայելով։ Այսքան դժար ապրեցանք, մեզ գերողներուն վրայ մեր կրօնական գերազանցութեան միութարանքին մէջ։ Դար մը իսկ որ տկարացող կրօնական ազդակին փոխարէն, կը մտածենք արուեստին պաշտպանութեանը ապաւինել, Ազգայինները կը մարշին անխուսափելի է ասիկա բայց կեանքը կը նորոգուի։ Մեր բանասիրութիւնը այդ կեանքին ամէնէն հեռու ըլլաններէն մեզի հասնող միութարանքն է։ Մեր պատմութիւնը նոր է կը ըրիպե՞նք, Խորհրդային Հայաստանի մէջ։ Թող գրուի անիկա առ

գուք պիտի սերէք զայն, մանաւանդ իր գոթաբանութեանը համար։ Ատենը եկած է որ մեր եկեղեցիին պատմութիւնը նորոգուի, ազատագրուելով կաթողիկոսարաններու գիւտն մը ըլլալէ, ու զանալ ինքզինքը, այնքան թիչ ծանօթ իր հարազատ կերպարանքով։ Մեր լեզուն արդէն իր հասակովը նուաճուած է։ Ու սրտագին յուզուածով կը հաստատեմ որ այդ փորձերը կը քայնէ կեանքին արահետովը։ Մեր մըշակութիւն իսկական տագնապնովը տառապող ու նոյն ատեն ամէն կանխակալ կարծիքի գէմ ինքզինքը ազատ ըրած միտքը, այլեւս արդիւնած է այն երանելի, բացարձակ ինքնաբաւութիւնն որով կը հպարտանային դար մը առաջ մեր քանասէրները(*), Այդ

(*) Ըսի թէ լուսիմ ժամանակ, սեղանի դնելու մեր բանասիրութեան մեթոտները, ծրարելը, ցահկուրդները, քանակա ընել կ'իշխանութիւններուն, իմ ազածը մեր բանասիրութեան մէջ արմատացած քանի մը ինքնաբաւութեանց պարագայն է։ Այսինքն կարծանումը պարտաւորին ուր տիրական է բառը, ասոր morphologie եւ զայն իր քառարար օգտագործելու վարժանքը։ Եթէ բառ ամէնէն հին փշրէն է գնալքին, միւս կողմէն վտանգեւած է ձայն յաւելուածներով կամ հոբուտներով։ Հին ընդգրի մը զիմաց բանաբանին աւագ պարտականութիւնը բարձրանալն է զգիւն, կեանքին որունցէ վայրութիւն է ամէն գիր, դարպացէք բառը մեր օրերու ապրումին ընդմէջէն առ իջէք վար, ետ, մեր գործերը, Գրիկ դրուտնէք որ շատ անգամ իբրեւմ տարբեր վիճակներ կը ձածկուին նոյն կաղապարին տակ։ Արտագուստեցէ օնական բառը, օրինակի համար, առ հետեւեցէք անով մեր ներքը արմնացած արձագանքը ներուն։ Հին իր առումով բառին ետին լման թաղաւած քաղաքակրթութիւն մը կը մատուցուի մեզ, քորին անտղմը հասարակութեանը հափառակ։ Կեանքին սպարը, անաւանք այս մարդին վրայ, վարժատիրէ է տարբեր։ Բացէք Փիկկոյի փափկամտմը, զուք օտնիք հայոց աղանակական դասակարգին լման մատուցութեանը։ Բացէք էլ մը Ատողիկէն, զուք պիտի գտնէք հայոց աշխարհին իմացական ուրիշ կերպարանները։ Եթէ Cité Antiquae ֆրանսացիներուն համար շահեկան դիրք մըն է, պատմաբան օտնի կամ կատայցին մէջ չէ սակայն։ Այս նկատողութիւնները մեր բանասիրութեան ընդհանուր աւանդութիւնները չեն յաւանդիլ Կապիզնը։ Անտք կը բաժան թելագրել շատ պարզ բառ մը, — բանասէրին որդացած գիւտն օգտագործումը կեանքին համար։ Ու որքան շատ են մեր իրերները, Որքան շատ սակայն տպուածին ետին մեզի անծանօթը, միշտ կեանքին համարմանով։ Եղիմանական քաղաքական կամ որդանքին բանաբաններու հաւանածը այդ

միտքը իրեն ալլած չի ներեր այդ խաղաղութիւնը, օրինակ, նոյն այդ Դասուկան հայերեկներն վերլուծումսին աշխատէս բազմ միտախտ հեղինակին մօտ: Այդ միտքը պարտաւոր է, այդ դասական շրջանէն մեզի հասած ամէն փշրանք շահագործել իրմէն դուրս ուրիշ աղբիւնքի մը, քարձրանալ, անոնցմէ, մեր հոգիին, իմացականութեան, ցեղային ցկարգութեան համգոյցին, կենցաղին՝ ամէնէն ամուր, կարողաուն համանուագին, որպէսզի մեր հըմտութիւնը, հմտանալը չըլլար ստերը յաւելում մը, մեզմէ դուրս կամ մեզի համար թեթեւ աղբիւնք տարբերէ: Գիտնալը աւելանալ է անշուշտ, բայց չէ ապրիլը: Ու մենք մեր անցեալը գիտնալու արարքը պարտաւոր ենք կենքի գիտնալը փոխակերպել: Այսպէս էր մեր հոգեխառնութիւնը, լման երկու դար, մեր բանասիրական տագնապնեռութեանցքին, քանի որ կեանքը այնքան գէշ էր դասաւորուած որ ներկային վրայ: Թող օրինակ գիտուէն մեր մեր պապութեան մէկ գեղեցկութիւնը գիտցաւ մեզի բերթը, անդունդի չափ սէ մեր անցեալէն: Անառնան մը ահա յաշողած է գործադրել այդ թափանցումը ու վերբերումը: Ու անիկա հըրաշք մը չէ: Գիշ անդին ես գուտտմ աւելի ընդլայնում:

Բանասիրութիւնը, այսպէս արժեւորուած, կը դադրի ըլլալ յիշողութեան, Զիւզին ապաստանած, ինքրին բաւող իմացական կրթանք մը: Ըսեմ անիկապէս որ ամօտ ինքզ դար (ԺՆ-ԺԲ) անիկա գործելէ վերջ գրքունակ մեթոտներով, ու վատնելէ վերջ Ժանը աշխատանք — կրնանք ասիկա կորստաւ մը համարելու տեղ, նախապատրաստութիւն մը ընդունել — գտած է կեանք

կեանքին որքան շատ: Արեւմեան ու արեւելեան մեր գրչութեան ու տարբերացումը — քանի որ եւրոպական թեւին վրայ կեանքը այնքան թիւ կը գտնենք — ակադեմական վեհախորհուրդին մը չի ձգտի սա տողերուն վրայ: Նախ հաստատուած անոր իրականութեան: Միւս կողմէն հաստատումը արեւմտեան գրչութիւն ուր կայ հաստատել հմտութեան: Ու հաստատումը, արեւելեան գրչութիւն ուր հմտութեան լոյ կենցիկը զարկը: Այս ցուցմունքներէն վերջ կարգաւ Տաւեանի Դասական հայերեկը հմտանալ է, առանց աղբիւն բարիքին, կարգաւ՝ Անառնանի Յասուկ տնտեսաց կամ Արեւմտական բառարանները, լեզուի, կը հասցնուի:

Քին մեթոտները, Հնարանութիւնը, Հին լեզուաբանութիւնը, Հին ստուգաբանութիւնը: Հին պատմութիւններու վերաբանումը: Որոնց տեղ նոր գէշեցումը, պեղգումներով՝ թափանցումը: Ու յարութիւնը շքեղ քաղաքակրթութեանց, ոչ միայն աւերակներէն, այլև գիրքէն, գոյնէն, գիծէն, քարերէն, մագաղաթէն: Վենետիկն ու Վիեննան՝ Արեւելականքը, մեր օրերէն կէզ դար առաւ կատարած էին անհրաժեշտ սրբագրութիւնը բանասիրական լոյսը: Բին մէջ:

Փակագիծ մը չեմ բանար, իմ կարծիքով, երբ կը լնանամ մերձեցումներ փորձել արեւմեան (Միթթարեան հայրեր և Եւրոպայ) և արեւելեան (Եվմիտնականներն ու Ռուսիա) որակուած աշխատելու եղանակներուն վրայ ու մէջէն, ոչ անշուշտ, Գիտութեան գալթակողն առաջ, այլ աւելի յստակութեամբ ըսելու համար բաներ, այսպէս իրաւ, բայց նոր, այսինքն տո ու ան կանխակալ զաղափարաբանութեան յօդուածագիրքէն դուրս Հիմա մարդիկ սովորութիւն են ըրած ասուցումը (assertion) առանձնացնել, անոնցմէ դատապարտութեան փոստեր ճարելու համար: Արեւմեան թեւ մեր բանասիրութեան տակաւին կառնած կը մնայ զոգրքի մեթոտին, ապահով, անվտանգ, մանաւանդ տառնորէն առարկայական: Վիեննացի Միթթարեանին համար մերձեցում, համեմատում, գէմբելում, աստղում, վաւերացում կը կազմեն զբաղանքին զրակաւ, մնայուն արժանիքը: Անոնք չեն տառապիր որ այդ ամէնուն հետ ու լոյ, չեն գտներ այն միւս օպրիկ բարիքը, որ կենցիկ հը, այդ նշաններուն մէջ ստեղծեալ, Աւելին: անոնք այդ զգացական մտածողութիւնը վտանգ մը իրեն կը դատապարտեն, պահելու համար: Եւրոպութիւնը, առարկայականութիւնը իրաւ գիտունին ու չեն զգար որ նշաններուն յուսանկարները կամ անունները առած են օգիւմը, դնելու ճամբար ուրիշ մը վրայ: Կարելի է սա գործողութիւնը մանրամասնել Միտ պիտի հասնիք մասնագիտական անգլագումարեան որ մէկ գիտող ինքզինքը կ'ազատէ ստերը գիտութեան: Կ'գիտի՞մք նոր հորիզոնին, նոր քաղաքակրթութեան (Աւելուշտ հայոց պատմութիւնը 1700էն մինչև 1900 աւելի յստակ կը գտնուայ: Բայց պարս

տաւոր ենք սրբազրիւ պատրանքը: Եթէ Սիսականը որով զգայնութեամբ տաք հատուածներ կը պարունակէ, նոյնը կը մնան սակայն Կրկիկոյ մասին մեր գիտցածին քանակն ու որակը: Փոխուածը: Գիշ մը աւելի բանաստեղծութիւն: Ու ըլլալու համար աւելի յստակ, կ'ստեղծուի Ալիշանի Յուսիկները և Աղոնցի Բագրատունեաց փառքը: Մէկէն միւսը փոխուածը: — Պատանին իսկ կը զգայ ատկէս: Ահա այս փոխուածն է որ մեր բանասիրութիւնը կը պարտի արեւելահայերուն, աւելի գիպող բառով մը՝ էջ-միածնականներուն, քանի որ ասիպուած ենք պիտակներ գործածել խումբեր զանազաներու համար: Ու, դարձեալ պատանին իսկ կ'անդադառնայ որ Աղոնցի կառուցումներուն մէջ մեզ համագրաւողը բառէն, թիւէն, առաջումէն, բանաստեղծութենէն առաջ, կենանք է, այսինքն ատոր զգայաբանքը, որ բանասիրականի մէջ, ինքնին գերեզմաններու, թուղթերու վրայ խուզարկու զբաղուծ, այնքան անհրաժեշտ կը դառնայ փոշիները տաքցնելու, մեռելը գունաւորելու արժանիքներով: Վենետիկը, Վիեննան, իրենց կատարածին համար պատապարտելու վճիռ մը երբեք չ'անցնիր իմ մտքէն: Ամէն հայ որ մեր արեւելին նոր կաթիլ մը կ'աւելցնէ, մեր մշակոյթին լուսութիւններէն քաղուած ցօղիկը մեր հոգիին, ամէն հայ որ մեր մշակոյթին նորակառոյց չէնքին ազիւս մը կը բերէ, արժանի է առնելու երախտիքի: Այս մասին տարակուսն իսկ, առ ու ան պատրուակներու ծնունդ, կը համարիմ սրբապծութիւն: Մինք ամէնէն բաց — միտք — ժողովուրդն ենք եղեր, մերժելու համար, այդ միտքն բացաւ տրել ձգտող ճիգերուն ճէկուզ ոչ-ուղղափառ ցուցմունքները: Այս գիշումով է որ կը հանդուրժեմ արմենիզմը, համաշխարհիկ տարողութեամբ արուեստի մը ստեղծիչները ըլլալու մեր միաժողովութիւնը ու մեր պշտիկ ժողովուրդին մեծ արագներէ, իրագործումներէ հնարաւորութեանց քննան: Կրնայ պատահիլ որ նման հրաշքներ բախտաւորեն մեզ: Բայց ապագային վրայ չահարկութիւն մը դժուար կը հաշտուի մեր միտքին միւս՝ ալ մէկ յատկութեան, — մեր գործնական բնազդներուն:

Տագնապը կը սկսի սակայն այն ատեն, երբ, օրինակի մը համար, 1950ին, բանա-

սէր մը, — իրա՛ւը որ նոյնքան հազուագէպ է, այսինքն մասնաւոր ընդունակութեանց կապուած յաղողուածք մըն է որքան վիպողը, քերթողը — իր աշխատանքը կը կազմակերպէ (աւելի հասկնալի ըլլալու համար օրինակի մը անունով կը խօսիմ) Սիսականին ետեւէն, մեթոտներուն վրայ: Այդ գիրքին տարողութիւնը չէ որ կ'ենթարկեմ նուազման: Իմ թելադրելու զածը Սիսականէն անդին կը նայի: Ալիշան, իր այդ գիրքին ինչպէս շքեղ իր գործին բոլոր մասերուն մէջ անշուշտ դատապարտելի չէ երբ կը շարունակէ գրելը կանխողները, իր հաստատութեան բոլոր անաւանքներուն չափովը խանգարուած իր բրածին, կը համախմբէ ցրիւ կտորուանքները մեր մշակոյթին, ու կ'ընէ այս դժուար, յղանցեցնող ու . . . ապերախտ ալ աշխատանքը սրբազան երկիւղածութեամբ պաշտամունքի հասնող պատկառանքով մը մեր անցեալին ամէն արտայայտութեանց դիմաց: Թող օրհնուի, միայն անթառամ նուիրական իր յիշատակը: Անոր ետեւէն Մանանդեան մը այդ անցեալին պիտի դառնայ հոն գրուած նշելու համար բաներ որոնք երանելի արքային անհաղորդ չէին անշուշտ, բայց որոնց վրայ լայնալ մը կերպով մը միջամտել պիտի նշանակէր մեր պատմութեան ընկալեալ գաղափարաբանութեան: Մանանդեան այդ պատմութիւնը չ'ենթարկեր անշուշտ աղաւաղման (զի՛ կան այդ սրբապիղծներն ալ) բայց կը ջանայ փաստերուն ետին կարգալ ծածկուած ալ ապրումներ, քանի զի շատ գառն փորձառութեամբ գիտենք որ գիրքին ճակատագրին է այդպէս ինքզինքը ծածկել, մասնաւոր բանութեան գարեբուն (Ապուլ Ալան ազաւ մտածումը յաղողած է պաշտպանել իսլամին ամէնէն զօրաւոր օրերուն): Աստուծ ալ կը գրուին հոս յստակութեամբ որպէսզի ճարտան բացուի տարբեր տաքապներուն: Սիսականին ետեւէն, Մանանդեանին հետ աշխատող մը, այսինքն ժամանակակից բանասէր մը, տուէք անոր ալ անուն մը, օրինակի համար Հ. Ն. Ակինեան կը զագրի լրջութենէ, այսինքն մեր մշակոյթին լրջութեամբ սպասարկելէ, երբ յանուն նորութեան, ինքնատիպ բան էր ըսելու փափաքին կ'ելլէ մեր հիշգրողները կ'ենթարկէ կամայական սրբազրութեանց որոնք անոնց գործը թափանցելու, ճանչ-

նալու, տարբալու ծեծիլու արարքներուն հաժար ոչ մէկ նպաստ չեն բերեր, ընդհակառակը կը մատնեն խանդի, ժամանակի աւելորդ կորուստ: Մանանդեանէն նոր աշխարհայեցողք մը կը շահի մեր բանասիրութիւնը: 451էն 560ին փոխադրուած Վարդանանց պատերազմ մը (Հ. Ակինեանի թգր) միշտ թուականի ճշտում մըն է, խորքին մէջ, ու այդ գիծով կը կապուի Վիննական աւանդութեան: 800 էջնոց իր աշխատասիրութեան մէջ, Հ. Ն. Ակինեան անտեղի ցուցադրումը կ'ընէ թուականագրութեան, պատմական վկայութիւններու տեղափոխումը արժեքներով, երբ մեր ուզածը այդ վկայութեանց արձակումն էր, ամբիթի վերածուիլը, կեանք հազիւ, ոչ թէ իր ըրածին նման դար մը վեր կամ վար տարուելու անօգուտ աշխատանքը: Կ'ըսեմ անօգուտ, վասնզի Նդիշէի հարցը, Նոյնիսկ ի հաշիւ Ակինեանի լուծուած պարագային, կը մնայ միշտ անլոյծ, քանի որ գիրքին ճակատագիրը պատմական ըլլալէ առաջ գրական է: Փարպեցին դպրքը փռեւած է իր պատմութիւն: Նդիշէ գիրքը ըրած է առիթ սեղանագործութեան. — բոլորովին տարբեր գործողութիւն մը, տարբոյն շահագրգռող այս անգամ մեր . . . գրականութիւնը: Նդիշէի հետ, մեր օրերու գրական տաղանայէր երբեք թուաբանական նկարագիր մը չի կրնար ունենալ: Մեր գիտնալ ուզածը այդ գիրքը այդպէս ոտքի նետող գրական հանձնարին կամ տառապանքին թափանցումն է ամէնէն առաջ: Մեր գիտնալ ուզածը, այդ գիրքին բովանդակութեան առաւել կամ նուազ վաւերագրական հարազատութեան չի սահմանափակուի, այլ կը տարածուի օրտառուչ միւս իրողութեան որ արուեստն է այս անգամ, այսինքն մըշակութիւն մը ամէնէն ազնուական բարիքը: Դար մըն է որ գիրքը բնութարկական է բանասիրական, պատմաբանասիրական մանրակրկիտ ուսումնասիրութեան մը: Բայց անկազմ կը մնայ գեթախտ հարցական մը մեր մշակութիւն ամէնէն խորունկ մէկ տաղանակին վրայ բացուած: Վէպ, թատրոն, բանաստեղծական ոգեկոչում, միշտ նոյն տաղանակէն, կը կրկնեն մեր բանասիրութեան վերկանքը, այդ կէտին վրայ: Ու դուք կը մտածէք մարդուն որ Սիլիեքին ետեւէն ձգատէր բարձրանալ Ե. դարու հոգեբանութեան

որմէ կերպարանքներ են այդ գիրքին հրաշալիքը լեզուն, բարբիթը, մեր դարերուն բոլորին վրայ ալ բացուած բռնիւմ, մեր նախաջպիրը այնքան հաւատարիմ դարձեալ մեր անցեալին ու ներկային: Ահա լուծուելիքը: Բանասէրը, այս աշխատանքին մէջ թերեւ աւելի պաշտպանուած է քան վիպողը, քերթողը, թատերագիրը, քանի որ իր գրողանքին իսկ հարկադրանքին տակ, պարտաւոր է մնալ որոշ ալ պարկեշտութեան մէջ: Վերպասան մը, ազատ իր նիւթին հետ վարուելու, կրնայ փորձուիլ օւղցնելու, լուսաւորելու փառասիրութենէն, ու Մամիկոնն ու Սինիին հակադրելու աժան բաժնէթիքը նիւթ դարձնել իր կառույցին: Բանասէրը պարտքեր ունի անկողնակալութեան, արդարադատութեան, մանաւանդ ինքզինքը պահելու իրականութեան կարելի հաւատարմութեան ծիրին: Այս նախապայմաններուն երբ աւելցնէք կեանքի, դայն ստեղծելու ուժն ու շնորհ, դուք մօտիկն էք արդար իրագործումին: Կեցէք այս արամագրութեամբ Նդիշէին հանդէպ, ու պիտի հասնէք ոգիին, մտայնութեան, արեան բարբիթին, մանաւանդ անպատմելի համապատկերին որ հայոց աշխարհն էր հինգերորդ դարու կէտին, քանակներուն տակը արքայից արքային ու միւր նախարարներին ունեց: Ասկէ անդին ձեզ կը ձգեմ մըտապատկերել այդ մարդոց ողբերգութիւնը... Նդիշէն աս է ամէնէն առաջ: Անտեսել այս սրբազան տուաման, ու իրեւ մաքսանեզ գիրքին ետին մատենադարան կամ պատմագիրական կեղծիք մը հետապնդել: Արեւելահայերը, անցեալ դարու վերջերէն իսկ, բանասիրական ստեղծ հետաքրքրութիւնը բարեխառնած, համեմատ են կեանքին սա բարիքով: Անոնց ջանքով լոյս տեսած մեր պատմագիրները կը նախարարուն ունի ժԺ. դարու պատմագիրական, հընտագիտական վերջին ցուցմունքներով, որոնք եթէ անբաւարար են 1860ին, կը ներկայացնեն ընդարձակ յառաջացում Վենետիկցիներուն չոր տպագրութիւններէն (1830): Անոնցն է գրեթէ նորութիւնը (էմին, Պատկանան, Շահնազարեան, աւելի վերջը արդի գլորցիւն իրոր աւագ աշխատաւորները) այդ պատմագիրներուն լոյս ընծայումը առիթ նկատելու որպէսզի գրուին առողջ, առնապէս պատմական հորիզոն, հասկացու

գուծված, պրոցես (տեղն է բառը) թելագործ ընծայականները: Բանասիրական-քննադատական կեցուածքին չերթար իմ նկատողութիւնը (առարկեչտանքը, մենատիրարար ունին Վիեննայցիներն), այլ անցեալը հասկնալու արարքին մէջ ներկայից անփոխարինելի անհրաժեշտութեան: Աս է ահա արեւելահայ բանասիրութեան տեսակարար հարգատ կշիռը: Ու դժուար չէ բացատրել սա արեւելումն ալ, իբրեւ պատճառ ու արդիւնք այդ աշխարհումին: Ուրիշ բան է լուսանկար մը, ուրիշ բան՝ անոր վաւերատիւ կենդանի նիւթը, մարդը: Սիւսանկարը հաւաքող մեղուական վարդապետն անդ, այս անգամ նոյնիսկ առանց Արիւնի հանձարին կարօտ մնալու, Լալալեանը, օրինակի մը համար, որուն մեծատարած գործէն խորշիկ մը, Սիւնիքը, կարճ իր ծաւալին մէջ կը համախմբէ իսկապէս թանկարժէ հարստութիւններ, այնքան մօտեւ կորուստին, բայց փրկուած պատուական գիտունին, Փուլքորիստին պարկեշտ ու սրտազեղ ջանքովը: Ու Սրուանձանեցի գործին հանդէպ Արիւնի հիացումը աժան courtoisie մը չէ բարեբախտաբար, այլ արեւելահայ մեթոտին բարիքին խուլ թափանցումը:

Իր կարգին, արեւելահայ մեթոտը, այսինքն էլ միաձնական պարզին մէջ կազմարուած իմացականութեանց վրայ պատուաստուած իսկական գիտուն մեթոտը երկիրքէն ինչու շնորհ մը չէ. այլ՝ հայրենիքին, կենդանի օղակմանին, էլի խօսուող բարբառին, էլի գործող հոգեբանութեան բարիքը: Արեւելահայերը աշխատած են այն հողերուն վրայ, որոնց մենագրութիւնը, տեղագրութիւնը կը հետապնդէին, կարկին ի ձեռին, բայց ոտքերով ալ աշխատանքը զաշտպանելով: Անոնք խուզարկութիւն են գործադրած այն աւերակներուն ներսը որոնց խորը պատաստանած են հարազատ խորհուրդը մեր պատմութեան: Անոնք գործած են այն նկարագրներուն հետ — մարդ, լեզու, աւանդութիւն, անգիր մասունքը մեր մշակութիւնի ամէնէն տարրական կողմերուն — որոնց վերլուծումը, արտահանումը, ճշգրտումը կը հետապնդէին: Ահա քանի մը տիրական ազդակները անոնց յաջողութեան: Արդիւնք՝ գիւտն եր հայ ժողովուր-

դին, այս անգամ տարողական, կենդանի, իրաւ, մեր օրերուն համար ինչպէս կանխող գարեբուն ներսը: Արդիւնք ոչ միայն չքեղ անուններ (Թորամանեան, Կոմիտաս, Արեղեան, Աճառեան, Մանանդեան, յիշուել համար քանի մը նմոյշ) այլ մանաւանդ գիւտը հայ ճարտարագիտութեան, երաժշտութեան, Փուլքորին, բարբառին, պատմութեան: Ու դարձեալ դիտել կուտամ որ չեմ մասնաւորեց, առանձնաւորեց, արեւմտեան դպրոցը գրկելու նեղմտութեամբ մը: Բանասիրութիւնը անհուշ է, եթէ կը ներուի այս փոխաբերութիւնը: Այսպէս ընդարձակուած, անկէ ներս գիտելիքին եւ բոլոր արդիւնքները մշակողի մը, մշակուողի մը համախմբութեան մը: Ու չեմ ուզեր որ հաւարի տրուին սա շատ պարզ նկատողութիւնները: Կը դիմեմ ամէնէն քաղաքակիրթ ազգերու պատմութեան: Թող առաւելողներն հանկուտ որ Ֆրանսացիք 1850ին միայն գտան իրենց իրաւ պատմութիւնը, այնքան հազար տարի զայն ապրելէ վերջ: Ու այդ գիւտը ըրին գրագէտէ մը կարագետուած, այսինքն intuitionով: Այդ առաջնորդն էր մեծ երեւակայունութեան տէր Շաթոպրիանը: Օկիւսթէ Թիէռի, որ անդրանիկ բանուորը պիտի ըլլար այդ գիւտարար փաղանգին, կը պատմէ թէ ինչպէս Շաթոպրիանի Ֆրանցիսկը կարգաւէ վերջ տեսաւ իրական Ֆրանսան, մշտովի: Յետոյ, անոր հետ ու ետեւէն Միշլէն որ ողջնկցուց Միշլէն դարը: Բայց իմ գործը օտարներով զբաղել չէ հոս: Ըսի այսքանը, ցոյց տալու համար թէ մեր ժողովուրդին գիւտին մէջ գրողին, զգացողին, երեւակայողին բաժինը չենք կրնար անպատեճ տրհամարել: Միայն հաւաքել, գնել, դասաւորել, — թանգարանային աշխատանք մըն է: Միայն երեւակայի՝ աժան գրականութիւն: Երկուքը իրարմով բարեխառնել: Ըլլալ խոր, մեծ գիտական: Ու ըլլալ նոգն ատեն զօրաւոր, լայն զգայնութեան մարդ մը: Ահա Ադոնցը, ահա Մանանդեանը, ահա Պարեգին կաթողիկոսը: Ասոնք շատերու մէջէն այդ դպրոցը կազմող գիտուններուն, կը խրտացնեն իրենց գործին ներսը, աշխատանքի մեթոտներուն վրայ մեր բանասիրութեան երկու թեւերուն ալ առաքինութիւնները:

Քանի մը խօսք, արեւելահայ բանասիրութիւնը իր մեթոտներուն մէջ լուսաւորելի աշխատող։ Մօտեցայ հոգիին, հայրենիքին ծանր պաշտպանութեան։ Արեւելահայ բողոքականութեան մէջ ապրեալ իր միջոցով, անպայման իր արդիւնքը պիտի ունենար ուրիշ ճակատագրի։ Գիտենք սակայն Վանքի պարզուկ եպիսկոպոսին մեծի ձգած ժառանգէն, այսօր այլապէս թանկ, քանի որ աղէտ մը ընդամէնէ մեր հողերէն ոչ միայն մեր ժողովուրդին կէսը, այլեւ կը շարունակէ քանդել մեր մշակութիւնը բոլոր նշխարները, հետքերը այդ հայրենիքէն, երբ անուր հալածանքը կը սաստկացնէ մեր աւերակներն ալ ջարդելու...։ Որուանձտեանց մեծ գրադէտ մը չէ, անշուշտ, բայց իր 40—50 էջեանց մէկ գրքովը, օրինակ ձնոց Նորոցը, Գրոց Բոցը, այսօր կը հակակշռէ տպագրական Լէվիաթանները, Սիսուանի ու Սիսականը, Այրարացի ու Լաւապատը, քանի որ Արեւելի հակայական կառույցներուն նախատարբերը կը մնան հոն, ուրիշ առնուած էին, այսինքն՝ մեր գիւտեմարտուն մէջ՝ անկորուստ։ Խորհրդային Հայաստանի լուսաւորութեան նախարարութիւնը, վտանգին գիտակից, Սասնայ Մուրը հաւաքեց, իր գոյ բոլոր փոփոխակներով ու կորուստէ՝ ազատեց մեր ոգիին սրտայայտ հարստութիւններէն մէկը։ Մանան, Թորոս Աղլարը, ժանաւանդ ձամով Լոստովը գրական իրենց ծանրածանր մեղքերը կը գնեն, կ'առաւելուն ալ արդարութեամբ, իրենց ներքը ազատուած իրաւ տարրին անհուն արժէքովը։ Հայրենիքին պաշտպանութիւնը, զոր Վիեննացիները լաւ կ'ընեն ճշտ արժանաւորն արժեքորիւ և ոչ թէ կամաւոր, տրտում վկայութեամբ մը վերածել փոշիներու վկայութեան մը։ Հարիւր տարի, Վիեննա նստող հայ բանասէր մը, Նոյնիսկ բախտով մըն ալ ծնած խելք բերելու հետը (Վիեննայի Միխայիլեանները որքան չքեղութեամբ փաստող տուած են այդ խելքին), անբաւական պիտի ըլլայ սակայն հայ հոգին ամբողջական ընդգրկումով մը առնելու, իր առջին զիջումով լուսանկար աւերակներէն կամ ոսկեզիր փշրանքներէն, ինչպէս այդ ընդգրկումը կ'ընէ, առանց տառապանքի, քաղցր բնականութեամբ մը սարկաւազը որ այդ հողերէն ծնած, անոնցմէ ծորած ապ-

րուաններով իր հոգին կազմելէ վերջ պիտի ըլլանայ, երբ արագ արագ փոխառող երեսնէ մեր հայրենիքին վերջին նշխարներն ալ նուազին, անհետանան մեր պապերուն Անշուշտ, ընթերցող բարի կ'ըլլայ հողը, իր կարգին պահելու իր հարապատ իմաստին մէջ։ Բանասիրութիւնը, Նոյնիսկ իբր հաւաքում, միշտ պիտի չափի զգայաբանական վկայութիւններով։ Իմացական Նոյն յարգով (բառին տուէք ոսկերչական նշանակութիւն) երկու միտքեր, Նոյն նիւթէն պիտի հանեն տարբեր արդիւնք երբ անոնցմէ մէկը պաշտպանուած է զգայաբանքներով։

Կուգամ երկրորդ բայց այնքան կարեւոր ուրիշ ազդակի մը, այլապէս հակառակադրական դերով մը՝ արեւելահայ բանասիրութեան հետապնդած արեւելումի վրայ։ Ասիկա ռուսական կայսրութեան ազգագրական հսկայ ձեռնարկն է, անցեալ դարու սկիզբներէն ողջունեալուած, բայց 1850ին իր բովանդակ նկարագրել իրագործած։ Այսպիսի մէկ վեցերորդ ներկայացնող հսկայ կայսրութիւնը միայն քաղաքական կառույց մը չէ, երբ մօտէն կ'իյնայ վերլուծման։ Շատեր, անոր հարազատ տարրութիւնը չ'իմացնեն, ռուսական ծաւալումին վերջին կերպարանքներուն (Թիւրքմենի երկրորդ կէսերուն) քաղաքական թշուարներէն ազդուելով՝ կայսրութիւնը կազմող հարիւրէ աւելի ժողովուրդին ռուսաւորութիւնը ռուսերը վստահեցան հաստատ գիտուններու փաղանգի մը, — յարեման արեւմուտքի քրիստոնեայ միաբանութիւններու և միսիոնարներու փառաբանութեան, բայց տարբերութեամբ մը։ Այս տարբերութիւնը այդ ժողովուրդներուն նոր աստուածներ առաջարկելով չէր գոյանար։ Անիկա ձեռնող էր անխառն գիտութեան կիրքի մը։ Ռուս արեւելեան լեզուներու հաստատութեան այս ընդարձակ ծրագրին մէկ մասն էր ազդագրութիւնը, որ այդ պաշտպանութեամբ կը դառնար հարազատ գիտութիւն մը։ Այլ էնի զարդիւր անոր ետին մատնանշելու քաղաքական արժեքներ, որոնց համեմատ արեւմուտքը երէկ, այսինքն կանխող դարուն կը դատուէր ուլաական քաղաքականութիւնը, այսօր՝ ուրիշ ընկերային վարդապետութիւններ։ Աւելի արդար պիտի չ'ըլլային

արդեօք մարգերը եթէ երբեք սիրէին շարժումը արժեքորիչ այնպէս, ինչպէս է որ շահեկալ, ինչպէս որ կ'ընեն անկլո-սաքսոնները իրենց հնդկականութեամբ (indianism), գերմանները՝ արեւելապաշտեմով (drang nach aosten), լատինները՝ իրենց արիւթիկեան հաղափաղանութեամբ ու բուրգովի չոր աւերիկացիները՝ իրենց մեքս-արեւելեան հեռաքրքրութիւններով դրոնց ներքը քարիւղէն առաջ գիւտը կար մեռած քաղաքականութիւններուն։ Ազատ էք այդ ձեռնարկներուն ետին միտումը, գտնել, գտած ըլլալով փառաւորութիւն՝ ճարտարութեամբ, շուկայ, մարտապաշտպան խորթակներ։ Ազատ էք մտածել աւելի անխառն մտահոգութիւններու։ Կովկասը մէկ գաւառն էր ռուս կայսրութեան ու խառնարանը իրարմէ խայտաղղէն լեզուներու, ցեղային խմբաւորութիւններու։ Զայն ազգապարկան կանոնաւոր մեթոտներով ռուսականութիւնը ոչ միայն ծառայել էր ռուսական հայրենիքին համաձուլման իտէպալին, այլ և անխառն գիտութեան։

Ան այս գլխաւոր ազգակները կը գործեն արեւելահայ բանասիրութեան ներքին կազմին մէջ։ Արդիւնքը։ Ձեռք գտնար ետ։

Ուրիշ։

— Առանց վախի կրնամ տալ անունն ալ էլլիթա՞նիին որ մօտ դար մը, մեր ճակատագրին, չըսելու համար սեւ բախտէն, մնաց ճնշումին տակը տասներեքերորդ դարուն իր գահակալներէն, ոմանց սխարագործութեանց ու 1900ին ալ ուրիշ մեծարժէ մարդոց երազներուն փախողանքին։ Աշտալ բակեցիէն մինչեւ Խրիմեան Մարը Աթոռը բաշտաւորութեանց անշուշտ գորակոր անհատականութեանց քարիւղով, բաժնի՝ հաւկալչեւում միջակայնեանց չարիքը։ Բայց ազգը կ'անդիտանար էականը, այսինքն ժամանակին դերը մեր վրայ։ Էլլիթա՞նի, անուղղակի թէ փղղպակ, այդ ժամանակին մնաց ենթակայ։ Ազգը շարունակեց իր կաթողիկոսները ապրիլ իրր քերութեան թագաւորներ, անոնցմէ պատկերով իր զգալի տութեանց պայտասնը։ Էլլիթա՞նի շարունակեց իր նուիրակութեանց առաքումը, ներքին կազմակերպումը, ժամանակին հետ քայլելու հարկադրութեամբ։ Եւ ունեցանք տաճարեկան պատկերը իրարու կանաչ գալթով

ցած գործունէութիւններու։ 1850ին, արեւելահայերը օրակարգ ըրած էին «Հայկիմ, Արամին մոռանա՞նք եղբայրք», իրենց առաջամարտիկ մտաւորականներու բերանով ու Պոլո՞ճեկիան՝ արեւմտահայերու իմաստուններուն ջաղացին համար սքանչելի ցորեն որպէսզի հաւարի տալինք մեր եկեղեցւոյ անկախութեան հասցուած առաջին կանոնադրութիւնը, առանց մտածելու որ 1870ին նոյն իմաստունները Ազգային Սահմանադրութիւն անունին տակ կը կրկնէին նոյն փորձը։ Տեղը շատ քիչ ինձի, հրեւիքները իրենց արմիւրք վերելածունին իսկ տալնելու։ Էլլիթա՞նի, ցեղային ողջմտութեան ցուցմունքով մը ինքզինքը յարմարեցուց նոր պայմաններուն։ Անիկա արեւելահայութեան հարազատ խորհրդավայրը մնաց։ Անիկա թանգարանեց ցրիւ մեր ձեռագիրները, գարոցներով, ծիսական կազմակերպութիւններով, օրինաւորից 1840ին այնքան արագ փտանգութեամբ ցեղային մեր ինքնութիւնը, ասիկա ազատելով հինին կապանքներէն, բայց նորին համար պայման յայտարարելով մեք՝ լեզուն, մեր եկեղեցին։

Շատ, շատ բան է ըսուած, փոխաբերաբար՝ աւ քանաւորեցձորէն, Էլլիթա՞նիին խորհուրդը բուսակներու ձգտումով։ Ստորը ան է որ բառը, դարերու ճիւղաձիւղ, է նոյն ատեն ազգային մշակութիւնը բարձրագոյն խորհրդատախտակ մը։ Մեր եկեղեցական նուիրակութեան ուրիշ Աթոռներէն անիկա կը տարբերի ճիշտ այն համամտութեամբ, ինչպէս մեր երկրին ֆիզիք նկարագրին մէջ Այրարատի դաշտը կը տարբերի միւս մեծ միութիւններէն։ Վասպուրական, Կիլիկիա, Կարին անշուշտ մեզի կը թելադրեն խորունկ ապրումներ։ Բայց անոնցմէ ոչ մէկը կրնայ հակակշիւէլ խորագոյն յուզումը որուն լսարեւը կը մնան ծածկուած յայտ գերի լեռան սրբազան ալեքերուն խորը։ Իմ նըպաստակը, ըսի, բանալը չէ այդ հրաշապատում միթք, այլ ըսել, այս առիթով լցարդ որքան գործնական խօսքեր։ Հոն էր որ հայ հարազատ բանասիրութիւնը բախտը կրնար ունենալ հարազատութիւն ծաղկելու։ Եթէ այդ փառքը մենք կը գտնենք, ժամանակի մը համար Վիեննա, Վենետիկ, ատիկա կը ջառնանք հասկնալ իր մեր նախածնունդութեան ոգիին մէկ գրաւականը։ Իմաստնացած ենք բաւական, ընդունելու համար որ քանասիր-

բուժիչները միայն անցնելով չի կրնար ապրիլ, թէ անիկա իր գերը կրկնապէս կ'օգտաւորէ, երբ պաշտպանուի կենդանի տարրով ալ: Ահա թէ ուր կ'ուզէի գալ: Այդ կենդանի տարրը մեր ժողովուրդն է, անոր հողը:

Աւելին: Էլ միածին միայն կայան մը չէ, Նոյեան տապանին խորհուրդովն իսկ պաշտպանուած: Է անիկա մանաւանդ կայանը, ուր կը քաշուին, անդիմադրելի մղուածով մը, մեր ժողովուրդին գերագոյն խտուածիւնները: Մեր կաթողիկոսները իրենց տկարութիւնները եթէ պարտական են իրենց ժամանակներուն, իրենց առաքելութիւնները կը գնեն ցեղային անմահ պահեստէն: Դրէք խելք, ձիւնուածիւն: Ստեղծագործութիւն: Դործծողութիւն, մեր կաթողիկոսներուն անուններուն ետին իրեւ մոգական լապտերները: Սխալի մէջ չէք: Ուրիշնեցէ միայն իրաւունքուն: Այն առնի պիտի գտնէք որ տկարամիտներուն, ապարժաններուն հետ քաղաքաւորութեան շատ է թիւը հնարամիտներուն, մարդով ազգին սրտագին հիացումը վատկողներուն: Կ'աւելցնեմ մոգական ուրիշ լամպ մը, կամքը, որ վերը թելադրուած ուժերէն ոչ միայն չէ ստորագրաւ, այլ և թերեւս կը գերազանցէ զանոնք: Առանց այս վերջին բառով թեւադրուած իրականութեան, միւս շնորհները կրնան չարագոյնաւորուիլ: Ու կ'ըսեմ աւելին: Կամքով է որ մշակոյթները կը հասունանան ու կ'աւարտեն իրենց ճակատագիրը: Այդ կամքին յայտնաբերման, արժեքումն ինչ մեծ վառարան խուսաւորչի Աթոռը, իր մեծ գահակալներուն (պգտիկները մուսցէք, ամէն, ամէն տեղ) սիրովը, ջանքովը, ազգային ուղադրալի մեծ իրենց երազներովը սպառազէն: Ներեցէք ինծի որ յիշեմ, այսինքն չմոռնամ թէ այս յօդուածը նիւթ ունի հայ բանասիրութիւնը ու . . . Էլ միածինը: Այս տողերը մրտադր արեւմտահայ մըն է, այսինքն վերջապէս մէկը արեւմտահայ այն նորոգեալ մտաւորականութենէն որ, Էլ միածինը արժեւորելու առնի կամաւ կը լռէր անոր այս ցինամիէն, ծանրախալու համար Սիւնոգին, Պոլսոյնիային, համալսարանական վարդապետներու տապահաւատ հետաքրքրութիւններուն, ասոնց ետին տեսնելով . . . Կործանումը Հայաստանեայց եկեղեցիին: Այս ստորագրաւ

հատման մէջ զիս չի շահագորգոր մայր Աթոռին բաժնիք, այլ անարգարութեան զօրաւոր զգացումը որ կարծես պայման մըն է մեր սեպհական անգործութիւնը արգարացնելու: 1880ին, Պոլս — արեւմտահայութեան կեդրոնը — մե'ր ըսածը, — Հպարտաւան մեր գրաբարով, թերթերով, հանդէսներով, Ազգային Սահմանադրութեամբ ու իր տարեգրաւները տօնող մեծ ատենաբանութիւններով: Բազմալիկ, Մասիս, Ներկագուն, Իզմիրի քաղաքագործութիւն: Ահա, աւելի լաւ արհամարհել արտօնուելու համար Էլ միածինի պաշտօնաթերթը, Արարաւը:

Կը կեցնեմ հոս, գէպքերու, իրողութեանց սա կարաւանը, փնտռելու համար անուններ, այս անգամ իրաւ, այս անգամ մշակոյթի մէջ իրենց հաստատ, հպարտ, անփոխարինելի դերովը: Ու իմ գտածը փաղանք է վարժապետներու, խմբագիրներու, երեսփոխաններու: Գրողները չեմ ընէր անհանգիստ, քանի որ արեւմտահայ մշակոյթին մէջ (այս բառը սրբապղծութիւն մը չէ, անիկա աստիճանաւոր է ընդհանրաւարու, քանի որ իրեն ետին կը հաստատ տեմ ծանր ապրումներ մեր ժողովուրդին մէկ հատուածին) այնքան անկշիւ է մնացած անոնց գերը: Ուրիշ, Պատրիարք վրէ: Ուրիշ, Սրուանձտեանցը: Կը լռեմ Վիեննան, իր Գրաքաղաքովը, Վիեննայի, իր Ալիշանով, մէկուն մէջ խոնարհելով միայն վարժապետին առկէւ, միւսին մօտ հաւաքողին մեծութիւնը պրտագին արժեւորութեամբ: Բայց մշակոյթ մը: Յիշեցի Այստեալն, Գաթիքի, Տաշիւնը: Ատենը յարմար չէ այդ փառքերը վերլուծելու: Նորաժողովը. որ միայն անկարող Վիեննայի միջոցը քաւելու, Գրաքաղաքին նման: Շատ պարզ են իմ խօսքերը: Մեծութիւնները հայրենիք ունին բայց լաւ է զրգաւոր չունենան: Վիեննայի, Վիեննան, Պոլսը եւ սիրալոյս պիտի առաջնորդէի ոչ թէ Էլ միածինը, այլ Հայաստան, այս բառին ետին ընդունելով այդ երեք անուններէն անդին, վեր իրականութիւնը:

Ու կը հրաւիրեմ որ անցնէք անդին, գաւառային հոգեբանութիւնէն, կենալու համար պատկառանքով: Հոն են քոյոր մեծավաստակ բանուորները մեր բանասիրութեան, սկսելով Էմինէն մինչեւ Միքայիլ:

Պատկանեանքն մինչև Ծառնազարեան... Ես չեմ սիրած զառածել յատուկ անուններուն միաթիւղքն ու փառքով Բայց կը կանչեմ ձեր ուշադրութիւնը սա տողերուն ետեւէն, միշտ հայրենիքին ուր արդար միծնութիւններու փաղանգ մը չեմ օգտաւ գործեր Վենետիկը, Վիեննան կործանելու Վերերը ես անցողակի ջանք ըրի այս մեծութիւնները վերածելու իրենց իրական իմաստին, զանոնք լուսաւորող քանի մը ազգականերով։ Այստեան մը Վիեննայէն չէ ելած, ոչ ալ Ալիւան մը Ս. Ղազարու մեծ նաստանին պատերէն։ Անոնք զաւակներն են այս ժողովուրդին ու կը կրկնեն բախտը այս ժողովուրդին։ Կ'ուզեմ որ իմ այսքան պարզ տողերուն ետին չլսատակերտէք աս ու ան յաւակնութիւնները։ Իր երկիրն ու ժողովուրդը արհամարհող մարդու այնքան աժան, զիւրին խեցեվճիւրը, մանաւանդ անցեալը, ուրիշները չհանդուրժելու շոյնքան զիւրազին քղամիզները, խրաւրիակներ հազուեցնելու նման չգիշէք իմ վրայ։ Գրեք եմ այս իմ տագնապէն տանըհինգ տարի առաջ Բալուեանի Ջուլաբընդին մէջ, չորս տարի առաջ Սիոնի մէջ, Զեկալին առիթով։ Պիտի գրեմ, որքան որ ուժ կենայ մտններուս, մինչև որ մարդիկ, Վիեննականները մանաւանդ, համոզուին թէ հմտութիւնը, ինք իր մէջ արժէք, պարտաւոր է մնալ զգաստ, իրեն հիմնովին օտար միւս կրթանքին հանդէպ որ կենցիկն զգայաւորմէն է —, ամէն արուեստի սրբազան քարտիւհիւթը, առանց որու ինքթը զանգուած է, թանձր, կոշտ ու անձեւ, ինչպէս են կաւը, ներկը, քարը, գիրը, իրենք իրենց մէջ առնուած, բայց կախարդութեան շունչին մէջ ստեղծագործին, մէկէն փոխակերպուող ամէնէն անփոխարինելի գեղեցկութիւններուն։ Ունինք լման պատմութիւն մը, մշակոյթ մը, շքեղ ու սխրագին, լոյսին, մեր զաւակներուն սիրոյն, հիացման առաջնորդելու ե ոչ թէ այդ պատմութեանէն թուականի մը տեղափոխութիւնը հազար էլ չատախօսութեան հանդէսի վերածելու։ Պարտաւոր էք հասկնալ այս տագնապը, զուք բոլորդ, Սփիւռքի թէ Հայաստանի մէջ, որ թիւ ու անուն կը հալածէք ու կենքքը կը մերժէք։ Ու առան է որ ձեզ հրաւիրեմ արդար հպարտութեան, առանց ազգուելու ծանր փա-

ռասիրութիւններէ. ինչպէս բարձրէն, անտարբերութենէ (զիտեմ Եւրոպա harmonie ուսած արուեստագէտներ որոնք կ'արհամարհէին... կոմիտասը, ... սէնֆոնի գրած չըլլալուն համար) միւս, այս անգամ իրաւ, այս անգամ հարազատ փաղանգին, հայ բանասիրութեան բանուորներէն, որոնք եւ թէ Վենետիկի երկուքուկէս դարը, Վիեննայի մէկ դարը չունին իրենց ետին, ունին իրենց արդար կէս դարը։ Այսօրուան, այսինքն Ռորհդային Հայաստանին մէջ առանց արգասաւորումը, պսակաւոր տարածումը ոչ անցնողէք իրենց իմաստէն անդին, (շուքերն ալ մեծնալով կը մեռնին), ոչ ալ նկատելէք ստիթ արհամարհելու Ափիւռքը որ առնուաղն իր տառապանքովը պիտի շարժէր սիրտը բոլոր բառի ասպետներուն։

Պատահականութիւն չէ որ հայ բանասիրութեան ներկայ սպայակոյտը իրեն բաւականազէն ունենայ Ներսէսի համալսարանը։ Ամէն համալսարան մշակոյթի մը վառարանն է, ուզէ կամ չուզէ։ Ու Երեւանը եթէ ուստան քաղաքն է մեր նիւթական կեանքին, է շոյն ատեն արձակուած (ընդարձակուած), աշխարհայացացած էլ միածինը մեր հոգեղէնի վրայ։ Աստեղ ալ յըստուկ խօսքեր են, ըստած քառորդ դարէ ի վեր, Հայաստանի համալսարանին գիտական, պատմական, բանասիրական շքեղ աշխատանքին ու աւելի քան շքեղ արդիւններու հասցէին իմ բերանով։

Պիտի չգիտեմ մեծ բառերու այդ գիտուններու փաղանգէն իմ ներքը արթնցող զգացումները, զգայութիւնները, մանաւանդ արդար հպարտութիւնը պատկերելու։ Կրնաք իմ այս հոգեխառնութիւնը բացատրել կարօտովը մէկուն որ իր չունեցածին համար կը տառապի։ Ազատ էք ձեր ուշաճ մտածելու։ Քառորդ դարը կ'անցնի պատմութիւնը մեր համալսարանին համարձուին։ Այս քառորդ դարուն, բանգէտներ գուցէ չարաչարեմ պիտի փորձէին էլ միածին իմացական դերին աղօտանքը խորանարդել։ Պապենական մեր ողջմտութիւնը կը խնդրեմ այս իմաստներուն ու կ'անցնիմ ըսելիքներուս։ Կաւ իմացէք, այսօրուան շքեղ հունձքը — այսինքն բերքի քառորդ դարը — ունի իր պատրաստութեան միւս քառորդ դարը, այս անգամ ԱՄԲՈՂԱՌԻԹԱՄԲ ԳՐԻԹԻ ԷՋՄԻՍՊԻՆՈՎ

ՊԱՅՄԱՆԱՒՈՐ: Էջմիածինը, սա տողին վրայ, ուրիշ բան չէ եթէ ոչ Էմինեն մինչեւ Աճառեան սրտագին աշխատանքի, ի մասնուհի կէս դարը:

Ուրեմն:

Հոն են, անմահ այդ փաղանգին — մեռելիք ոչ իսկ փղուր մը բան կը հինցնէ անոնց արժէքէն — իբր համարուելի միաւորներ: Ազոնցը որ միխթարեաններուն ընդդէմ խոստ մը չհղաւ միայն (Ազոնցի գրական դատումները ազատ էք ընդունելու կամ մերժելու, քանի որ ընկերացողի տպաւորութիւնները կը մնան տպաւորութիւն և ոչ թէ հաստատ իմացում: Ու Ազոնց որ յառաջանայեաց գրական հասկացողութեամբ մուտք էր գրած հայ գրականութենէն ներս, իր Բանբեր հանդէսին մէջ (1905 Մոսկուա) չմնաց իր երիտասարդութեան ասորժակներուն հաւատարիմ, ու անցաւ իր աննման ստեղծագործութեանց, այս անգամ . . . Ն. Ակինեանի կալուածէն ներս, նորոգելով մէկ անգամէն հայ պատմութեան զգայարանքը), այլ այն իրաւ, սրտոն, խորահաս, թափանցող իմացականութիւնը որ գիտէ մաքաթին ետին վառել ՄՈԳԱԿԱՆ ԼԱՄՊԸ կ'ընէ՞ր, առանց որու բոլոր իրերը հող են ու փոքրութիւն: Ազոնց արեւելքին ամբողջ մտայլ կենդանութիւնը յաղագծէ գետնի վրայ արեւմուտքին պայծառ կաղապարներուն ներսը, ըլլալով պատմարան անունին արժանաւոր անգրանիկ բանուորը մեր մշակոյթին, Մանանդեան առաջ, մեր Միլին գտար կանչելով մեր օրերուն լոյսին: Իր գործը եւրոպական հասկացողութեամբ, գիտական որքան կենդանի, միտքի և սրտի ներդաշնակ յուշարձան մըն է:

Անառեանը, միշտ գործօն, միա միանալէ մատենագարան մը լեցնող հսկան, իսկապէս անսպառ ու անհուն, որուն տարողութիւնը իր մասնագիտութեան մէջ կը յորդի հայ բանասիրութեան սահմաններէն, տարածուելու համար միջազգային գիտութեան մեծ արիւսագլուխն: Անա մարդը, որ բառերը փշրեց, անոնց ներսը թրթռացող ուժը առնելու և գործածելու համար մեր մշակոյթին հասկացողութեան ու անուններէն, արձանագրութիւններէն, բառարաններէն բարձրացաւ մեր սեպհական փառքին զմայլագին իմացումին ինչպէս

մեր ողբերգութեան իմաստին: (Իր կալուածէն դուրս իր դատումները տպաւորութիւններ են):

Մանանդեանը, թերեւ նոր ժամանակներու առաջին պատմագիրը որ կը տարբերի Ազոնցէն պատմական զգայարանքին առաւելալ ուժգնութեամբ մը, ըսել կ'ուզեմ այն կորովով որ դպրոցները, խուզարկութեան մեթոդները, գործիքները, աշխատանքին հանգանակները կը կազմակերպէ, զգաստ, չոր, կենսքը զգալով բայց զայն ապելու վայելքէն առնել, մը տածելով անցեալը ճեմելու, այնպէս մը որ ներկան օգտուի անոր նուաճումներէն, ինքզինքը հաւաքէ, ինքզինքը լարէ աւելի վճռական արդիւններու հետաճում: Անոր գործը կանչուած է խորունկ յեղաշրջում առաջ բերելու, մեր ժողովուրդը ըմբռնելու, մեր իսկական իրականութիւնը կշիռու արարքները պատմագրելով պատմական մեծ հոգեւորութեան, հակահոսանք ստեղծելու նոյնքան աճան սոփեւորութեան, կրթանքներ ասոնք որոնք մեր պատմութիւնը կ'աղօտեն Ալիշանի մը կամ Գարագաշի մը խանգաղութեան կամ սկեպտիկականութեան ետին: Գիտութիւն, իրմով, պատմութիւնը. բայց մեր կացած իր անունապաշտութեան, թուականամոլութեան: Եղելութիւնները անշուշտ տարիք մը ունեցան ու անունով մը անցան մեր տարեգրութեանց. բայց էին ատենցմէ առաջ, իրենք իրենցմով պայմանաւոր խորհուրդ, տառամ, մտածում ու արուեստ, ինչպէս մարդկային լայն կամ նեղ ստեղծում: Մանանդեան կը բանայ ճամբան, Ազոնցին հետ կամ ետեւէն, հայոց պատմութիւն անունով պիտակուած մեծ անանթէն ներս կատարելու այնքան անհրաժեշտ թափանցումը, Հիմա որ անցեալը արհամարհելը դադրած է նորոյթէ, Մանանդեան սկիզբը կ'ընէ այդ անցեալը մեզի սիրելի ընելու իսկապէս զօճար, զմշակական արարելութեան: Միխթարեանները և մինչև այս դարու սկիզբը Էջմիածնականները այդ պատմութեան շուրջը իրենց կատարած անգրանիկ աշխատանքներով: Ես կշիռի չունիմ ժամանակ: Հայոց պատմութիւնը պարտաւոր ենք հասկնալ: Ու ըմբռնելով՝ որ հասկնալու համար պարտաւոր ենք ճեմել:

Աբեղեանը որ եթէ չէ յաջողած ամբողջական գիւտը իրագործել հարազատ հայ գրականութեան, բայց պատկաւոր է այդ կրթանքին մեծագոյն բարձրէն մէկուն վարկովն ու երախտագիրտութեամբը: Անկախ այդ գիւտին առաջնորդող ճամբան, մեթոտները, գործիքները մաքրագործեց յայսամաւորքէն (որուն վերածուած էր այդ աշխատանքը Զարպէ հանելւանի, Ալիշանի երկասիրութեանց մէջ), հմտութեան տակ խեղդուած, տափակ ցուցակագրութեանէն Վիեննացիներուն, ու, փորձեց կարող սիրտը մեր ժողովուրդին, մեր գրաւոր ստեղծագործութեանց իմացուն մին մէջ օգտագործելով մինչև իր օրը հասածը, բայց գիրի մէջ չսեռուած ապրումներուն նպաստը, ծանր բայց թրթռուն հմտութեան ու լուսաւոր մտածողութեան ու արդար զգայնութեան քանի մը պատիկ բարիքներովը կենսորոշելով առնուազն սորազան պատմութեան վերածուած հայոց գրականութեան հարազատ նկարագիրը ազատագրելով սուտէն ու փուտէն, կեղծէն ու շփացուածէն: Իրմով անգարծ կը կործանի յոռի շրջանակը հայոց գրականութեան պատմութիւնը օգակող: Իրմով նըշ մարտիկ են քաղցը, արդար հեռանկարները որոնք իրենց նուազագոյն իրաւութեամբը, պիտի չէզօքացնեն չարիքը մեր անգիրտութեամբը բարդուած մեր միտքին թեւերուն: Հայոց գրականութեան կրթանքը գիտական կրթանք մը չէ անշուշտ: Բայց չէ նոյն տոնն հրապարակին մէջ կաղապարի ինկած հասարակարանութեանց հանդէսը: Բանասիրութիւնը, բնագիրներով պաշտպանուած, կանչուած է գտնելու փոխարին ու քննել: Աբեղեան այս իմացունմին անգրանիկ բանւորն է:

Կոմիսարը, որուն մասին որ եւ է գընահատանք իր անկատարութեամբը, անբաւականութեամբը տառապանքի կը փոխուի իմ մէջ, այնքան մարդը, այդ անունին ետին բացառիկ, ու գործը, այդ անունով մեր պարուամին անցած, կը զանցեն ծանօթ չափերը:

Թորմամեանը, իր կարգին ուրիշ հսկայ մը որ մեր մշակոյթին ամէնէն կատարելատիպ, ամէնէն սրտաբաւ ու հարազատ մէկ սեռէն, մեր ճարտարապետութենէն, ոչ միայն հայ կարելի ճարտարապետութեան մը սկզբունքները վերբերեց. այլեւ մեր աւե-

րականորեն յուշիչ սուգը փոխակերպեց մեծատարած հիացման, Իրմով մեր պրուեստը ճամբայ առու դէպի միջազգային ծանր գեղեցկութեանց հանդէսը:

Գարեգին Յովսէփեանցը, որուն գարաններուն, սեզաններուն խորշներուն խորը կը պատկին մեր մշակոյթին ուրիշ գեղեցկութիւնները, լոյսին գալու հերթէն տառապելով:

Ահա իրաւ, մեծ, արգար տնուններ ու փառքեր, որոնց իրագործումները եւ ճառագայթումը ալլապէս կը դառնան սիրազինները դուրին պայմաններուն ծոցը զիրենք ծնող ժողովուրդին: Ու անմիջապէս: Այս մարգիկը չինկան երկինքէն: Արեւմտեան մեծ մշակոյթները: Տարեք քարին կտորը իտալիա, դրեք հազարով դարով, սպասելով որ անկէ ծնի տրածներ: Ու հանգիստօրէն, չափազանցութիւն արդեօք ըսել թէ այս մեծ մարգիկը ծնան էլ միամտի արգանդէն: — Արտաքին ու արագ դատաստան մը թեւեւ հաստատէր տարակոյսը, քանի որ ըստ այդ անուններուն փառքը իր աւելը առեր էր դուրսէն: Բայց իմ յօդուածին հիմնական առաջնագրութիւնը ազգայնութիւններու աւելի կամ նուազ խնդրական հարցը վերլուծելը չի կազմիր, ըսի անգամ մը: Իմ նպատակն է բանասիրութիւնը ազատագրել իր շատ յաւակնոտ ինքնագոհութիւններէն, մասնաւորաբար Ֆիլիք, Բիւրի, աւուսիք, բառի մը բանութիւններէն, անոր ետին պայման առնել միշտ իմացակամութիւնը, բայց երբեք առանձին, այլ համապատիւ միւս կարողութեան, եռեակայնութեան որ, առանձինն եթէ երբեմն կը զառածէ տշխատաւորը, բայց պաշտպանութեանը մէջ միտքին ու հմտութեան, կ'ըլլայ սրբազան անփոխարինելի խմորը, մշակոյթները կենագործող, իմ նպատակը՝ ծանրանալ կարեւորութեան վրայ ուրիշ ազգականներու, հնդ, ժողովուրդ, բարեք, փոշի կամ քաղող, որոնցմէ կուգան, կրնան գալ զամենայն տուրք բարիք եւ ամենայն պարգեք կատարելաք, քիչիկ կը ընդլայնելով սրբազան սա տարազին ծիրը, երկինքը փոխադրելով մեր հասողութեան: Եւրոպան, այսինքն աւելի կազմակերպուած, մասնաւորեալ աշխատարանները որոնց ներսը մշակոյթները կը վերլուծուին, կը վերբաղա-

Սպիսկոպոսական արձուեգորգ

դրուին: Անշուշտ: Բայց սա ալ երբեք ուսնձին, ինքը իրեն համար: Հիմա չեմ բացուիր անկէ գալիք չարիքին որ, մեզմէ ստորգնահատումով մը, կը գառնայ աղէտ երբ մեր արեան ծնունդ մեր ուժերը կը վազեն օտարին երակներուն մէջ . . .

Ահա, մեծատարած սա նիւթէն, քանի մը ցուցմունք, հին բառով մը՝ նշմարանք:

Որդերգային Հայաստանը այս չքեղ փողանդին վրայ ուղղակի, արտաքին իր պաշտպանութիւնը տարածելով, անոր բոլոր տարածադրելի ուժականութիւնը արժեքեղու հզօր ցանկութեամբ, կը լրացնէ զերը զոր փառասիրած էր էջմիածինը, իր անբաւարար միջոցներով, ազգային արեան, փշրանքներուն, իսկութեան առա-

զանումին դարաւոր իր սպասը, անցնող դարուն աշխարհ սրտագին վերաշինելով: Աւելաւ իմացէք, սա տողերուն վրայ էջմիածինը ոչ յուսուի՞ք է, ոչ ալ խորհրդանշան: Անոր քահականներուն խելքովը, զիմումներովը, բոլորանուէր ու սրտագիր ջանքերովը ոտքի նետուած հաստատութիւններուն մէջն էր որ այդ հսկանները առին առաջին շողերը իրենց տաղանդներուն, հանձնարներուն: Հոն վառող պլպլուն ոգիէն կուգան մեծ ուղեղները որոնք հայ բանասիրութիւնը կը տարածեն աշխարհին եթէ ոչ հիացման, գէթ արդար ճանչման, մեր արժէքներէն:

Յորհրդային Հայրենիքէն գուրս մեր բանասիրութիւնը մթին, տրտուած ճնշումին տակն է Սփիւռքին, այս տարալին ետին ընդունելով Հայրենիքէն հեռու սպրիւռ դատապարտուած ծիաւսբօրան, իբր՝ մարմին ու հոգի, առանց կրօնքի կամ մշակոյթի խտրութեան, ու մեր իմացական կրթանքներէն թերեւս միակն է որ ամէնէն աւելի կը կրէ չարաշուք հետեանքը այդ տարտըղնումի ստամային: Մեր գրականութիւնը, միշտ Սփիւռքի մէջ, գէշ ազգէ կերպ մը գտած է ինքզինքը քաշքշելու: Մեր վէպը, յաջող կամ միջակ, ստեղծուած կամ եղջերուաքաղ, Ք'ապրիլ Կ. Զարեանէն մինչեւ... Լեւոն Մեսրոպ: Մեր բանաստեղծութիւնը կ'առաւելու նոյնիսկ գէթ իրրեք քանակ, երբ բաղդատուի նախասփիւռքին: Մեր հրապարակագրութեան ոսկեզգար, մեր կիրքերուն վրայ շահարկելու առաքելութիւնը վերածելով անորակելի տրտմութեանց հանդէսի մը: Մեր բանասիրութիւնը: Անոր վիճակուած է աւագ տառապանքը սա նահանջին: Քառորդ դար առաջ, նգիպատին առաջնորդը, Գահիրէ, վաճառատունէ վաճառատուն կը թափառէր Համդէս Ամսօրեայի հրատարակութիւնը կարելի ընծայող . . . բաժանորդներ մուրալով: Ասիկա՞ նիւթական եւրոնը: Հայ բանասիրական կրթանքին մեծ վառարաններէն երկուքը, վենետիկն ու Վիեննան, կը տառապին ոչ միայն այդ երկիրները զարնող գծախտութիւնները, այլ և կը մասնեն աւերիչ կնիքը ներսէն տաղանապին, արգիւնք՝ մեծ, տիրական միտքերու պակասին: Դարձեաւ կը յիշեցնեմ որ իմ ծրագրէն գուրս է համազգային երախ-

տիքի արժանացած սա զոյգ հաստատութեանց միջոցներով իրագործուած բանասիրական արդիւնքը զարինը կշիռի, որքան ալ պէտքը ըլլայ զգալի, որպէսզի որբազրուին կարգ մը պատրանքները, մենասիրութիւններ, ու բանասիրութիւնը, հոն մշակուած, բարձրանայ իր իսկական ներկարագրին: Նի՞ք պատուական ու հսկայ գլուխներու տեղ (կյանեան, Ճաշեան) այսօր պարզամիտ բանահաւաքներ, կենսագրողներ, յիշատակութեան և առաքման առպետներ կը հաւատան թէ նոյն վանքերէն ներս կ'ապրեցնեն աւանդութիւնը մեծ Սեբաստացիին, իրողութիւն է որ նոյնքան հսկայ ու պատուական ուրիշ գլուխներ, այս անգամ հողին ու վանքերուն նիւթէն ու բարոյական հարստութեամբ զըրահաւոր, մեր բանասիրութիւնը, Յորհրդային Հայաստանի մէջ վերածած են շքեղ գեղեցկութեան տարրին արդիւնքներու, սկսելով հաւաքաւ հայ բանասիրութիւնը, զայն ընելով կրթանք մը որուն բանուորները իրենց միտքին հետ — իբր աշխատանքի գլխաւոր գործիք — նոյն յարգանքին մէջ պահելին իրենց սիրտը, այսինքն հոգի intuitionը, ասով թափանցելու համար դարձելով լուծ նշաններուն խորհուրդին, երբ տրտմօրէն ստոյգ է որ հայ բանասիրութեան հանդէպ ութսունական թուականներու կենդանի հետաքրքրութիւնը, եւրոպական մեծ ուստաններու մէջ, այսօր անցընելու վրայ է թուլցման շրջան մը, հաւանաբար կրկնելով, անուշըպկի, ոգեղէնին գէժ մարդի միջպզային անընկալութիւնը: Հայ բանասիրութեան տարածքէն ներս օտարազգի մեծ գէժքերուն տակաւ ցանցառումը ու նորերուն չհասնիլը կերպով մը կը հակադրուին Յորհրդային Հայաստանի բանասիրութեան ոչ միայն երէց անդամներուն զբական գործունէութեամբը, այլ և նոր ծնող ուրիշ սերունդի մը կորովագին աշխատանքներովը: Էջմիածնի մեծ գահականներուն ստուերները, իրենց գերեզմաններէն արժան է որ հպարտանային իրենց սերմերուն սա հունձքին զիմաց:

Թ. ՕՇԱԿԱՆ

ԵԿԵՂԵՅԵՐԳՈՏՄԱԿԱՆ

ԷԶՄԻԱԾԻՆ ԵՒ ՊՈԼԻՍ

(1441-1941)

(Շարունակութիւնն նախորդ թիւէն եւ վերջ)

Յաջորդ կաթողիկոսի ընտրութեան համար հաւաքուեցաւ Էջմիածնի միտրանութիւնը եւ առաջին թեկնածուն որոշեց Երուսաղէմի պատրիարք Գրիգոր Շըզթա-յակիրը, իսկ անոր մերժելու պարագային Պոլսոյ նուիրակ Պետրոս Հոռոկլայեցին կամ Զմիւռնիոյ նուիրակ Ղազար Զահկեցին։ Մայր Աթոռի կողմէ երկու պատուիրակներ եկան Պոլիս մասնաւոր նամակներ բերելով հետեւեւին։ Շըթթայակիր չընդունելուն վրայ ընտրուեցաւ Ղ. Զահկեցի։ Ոչ ասեմներ ընտրական իրաւունքը զլխաւորապէս Մայր Աթոռոյ միաբանութեան ձեռքն էր, այն պայմանով որ Պարսկահայ եւ Տաճկահայ կեդրոններն ալ — Ասպահան եւ Պոլիս — հաւանութիւն տային եւ երկու պետութիւններէն եւս հրովարտակ ստանային։ Զահկեցի 1737 Յուլիանի կթղ - հռչակուեցաւ եւ Զմիւռնիայէն կարինի ճամբով գնաց Էջմիածին ուր օծուեցաւ յաջորդ տարին Զատիկի մօտերը։

Զահկեցիին յաջորդը եղաւ Պոլսոյ պատրիարք Մինաս Ակնցի, որ ընտրուեցաւ 1751ին համաձայնութեամբ Էջմիածնի միաբաններուն եւ Պոլսեցւոց, եւ Օսմանեան կառավարութիւնէն հրովարտակ ստանալով փութաց Էջմիածին եւ օծուեցաւ նոյն տարւոյ Սեպտ. 15ին։ Ակնցին պահանջած էր որ Պոլսոյ պատրիարքութեան բարձրանայ իր փոխանորդն իսկ Գէորգ Ղափանցին եւ այդպէս ալ եղած էր եւ նոյն տարւոյ Յունիս 15ին պաշտօնապէս պատրիարք նստած։

Յաջորդ կաթողիկոսն ալ ընտրուեցաւ նոյն ձևով՝ Էջմիածնի եւ Պոլսոյ խորհրդ-դակցութեամբ։ Նալեանի մերժումին վրայ ընտրուողը եղաւ Աղէքսանդր Բ. Բիււնդազցի, որ 1754 Մարտ 2ին Պոլսէն հասաւ Էջմիածին եւ օծուեցաւ 4 օր յետոյ։

Ասոր ևս մահէն վերջ նոր ընտրութեան հարկ կը ծագէր։ Էջմիածնի միաբանու-

թիւնը դարձեալ Նալեանի վրայ կեդրոնացուց իր աչքը, բայց ան իր մերժումին մէջ անդդուելի մնաց։ Ասոր վրայ ընտրուեցաւ Սահակ Եպս. Ահադին 1756 Փետրուարին։ Ահադին ակամայ ընդունած էր կաթողիկոսութիւնը եւ չուզեց վարել այդ պաշտօնը, ուստի զանազան քաղաքներու մէջ մնաց երկար ժամանակ, մինչ Էջմիածնի մէջ գործերը կը վարէր տեղապահ Յակոբ Եպս. Շամախեցի։ Սահակի այս անըմբռնելի ընթացքին վրայ իր ընտրութիւնը չեղեալ նկատուեցաւ եւ որոշուեցաւ նոր ընտրութիւն կատարել։ Պոլսոյ ընտրական ժողովը Էջմիածնի հաւանութեամբ կթղ - հռչակեց Բակոբ Շամախեցին 1759 Օգոստոսին։

Նալեան պատրիարքի մահէն վերջ անոր յաջորդեց Գրիգոր Պասմանեան (1764-1773), որ ընդհարման մէջ գտնուեցաւ Սիւմէնի Ա. Երեւանեցի կաթողիկոսին (1763-1780) հետ։ Սիւմէն կը խորհէր թէ բոլոր առաջնորդներ պէտք է Մայր Աթոռէն անուանուին, եւ թէ Պոլիսն ալ առաջնորդութիւնէ մը աւելի չէ, հետեւաբար Պոլսոյ առաջնորդը պէտք է Մայր Աթոռէն տնուանուի եւ ոչ թէ պետական հրամանով պաշտօնի ձեռնադրէ։ Ինչ որ հայ եկեղեցւոյ ներքին կազմակերպութեան տեսակետէն ուղիղ կրնար ըլլալ, աւելի չէր Օսմանեան պետութեան կազմակերպութեան տեսակետէն, որ մայրաքաղաքին մէջ կ'ուզէր ունենալ իրեն հպատակ քրիստոնեայ համայնքին պետը, որ ըլլար իրեն պատասխանատու եւ իր հրահանգներուն համաձայն վարէր իր հասարակութեան վերաբերող կրօնական եւ քաղաքային գործերը։ Այդ դրութիւնը արգէն կը կիրարկուէր երեք դարէ ի վեր եւ Սիւմէնին ալ անհամբէ չէր այդ իրողութիւնը, հետեւաբար իր պահանջը անընդունական էր։ Սիւմէն կթղ - իր միտքը քաղեցնելու համար մտածեց Պոլսոյ մէջ կաթողիկոսական փոխանորդ մը հաստատել, որ վարչութեան գլուխը կանգնի եւ պատրիարքին վրայ ալ իշխանութիւն բանցնէ։ Սիւմէնի գաղափարակից եղաւ Զմիւռնիոյ առաջնորդ Աբրահամ Եպս. Առաքապտցի։ Բայց Պոլսոյ մէջ կթղ - փոխանորդ մը հաստատելու ծրագիրը բաղխեցաւ պատրիարքին եւ ամիրաներու հակառակութեան, որոնք Առաքապտցին յորդորեցին նախ որ մեկնի յօժարակամ, երբ սա չգնաց,

արքունի կրօնարտակով հնաացուցին 1764 Մեպաւ 20ին և Աստուպատցիին բռնի հետա-
ցուցւումէն ցաւ պատճառեց Սիմէոնին և
Պոլսոյ մեծամեծները առաջարկեցին որ
պարզ կալուածոց հսկող կամ միւթէվէլի
մը նշանակուի էլմիածնի կողմէն։ Սիմէոն
ստիպուեցաւ հաւանել և այդ պաշտօնին
նշանակեց ծերունի Բարսեղ վարդապետը։
Սիմէոն ցաւած էր Պատմանեան պատրիար-
քին գէմ կարծելով որ ան է Աստուպատցին
հեռացնողը, բայց երբ լուսարանուեցաւ որ
Պատմանեան լոկ անգիտակ գործիք մը ե-
ղած է ազդեցիկ ամիրայի մը ձեռքը, իր
զայրոյթը մեղմացաւ։

Սիմէոն կիզւ. իր ծրագիրը ուրիշ ձեռով
մը իրականացնելու համար Պոլսոյ նուիրա-
կական շրջանակը երկուքի բաժնեց և միւս
թէվէլիի պաշտօնը ջնջեց, և լոկ Պոլիս
քաղաքին համար նուիրակ նշանակեց Զա-
քարիա կաղզուանցին և հրահանգ տուաւ
բնիկով և որ ընդ նուիրակութեանն որքան
և զիպեցին անդ հոգայիք, հոգաջիքք
(1767)։

Գալով Պատմանեանին սա տակաւին եւ
պիսիպպոսական աստիճան չուէնք։ Իր էլմ-
իածնի երթալով օծում ստանալուն հաւ
կառակեցաւ անհարկուած ամիրան, Դաւ-
պար Մուրատեան, առարկելով թէ Օսման-
եան տէրութեան պատրիարքի մը օտար
երկրի երթալը անպատշաճ էր։ Պատմանեան
առաջարկեց Սիմէոնի որ Պոլիս գտնուող եւ
պիսիպպոսներու ձեռքէն ընդունի օծումը։
Սիմէոն մերժեց և նոյնիսկ յանձնառու եւ
ղաւ ինքը անձամբ գալ և ձեռնադրութիւն
կատարել։ Ետոր ալ հակառակեցաւ ամիրան
այլազան պատճառանքներ բերելով և Պաս-
մանեան ինքը տարի պատրիարքութեան վա-
րեց լոկ վարդապետական աստիճանով։

Պատմանեանի հակառակորդ խմբակը
երկար ճիգերէ յետոյ վերջապէս յաջողե-
ցաւ զայն տապալել։ Անոր յաջորդ ընտրուե-
ցաւ էլմիածնի նուիրակը Զաքարիա եպոս
Փոքուզեան կաղզուանցի (1773-1781)։ Զա-
քարիայի ընտրութիւնը արքայութիւն պատ-
ճառեց Սիմէոնի որ օրհնութեան կոնդակ մը
զրկեց և որ վեց կանոններ նշանակած է պատա-
րիարքական պաշտօնավարութեան մասին։
Վեցերորդէկ՝ ըսէ որ օժտւոր Աթոռին ատորաւ
գրեցեալ և հրամանակատար և հնազանդ
մնալ և։

Սիմէոնի նշանաւոր գործերէն մին եւ
ղաւ Տօնացոյցի կարգաւորումը, որուն առ-
պագրութիւնն ալ աւարտեցաւ 1775ին և
յաջորդ տարին ցրուեց ամէն կողմ և հրա-
մայեց որ 1777 տարուայ սկիզբէն նոր Տօ-
նացոյցը գործածեն և անհետ ընեն կաթո-
լիկներու տպած թթուանցոյցը։ Նոր Տօ-
նացոյցի մէջ կատարուած կարգ մը փոփո-
խութեանց համարիտ չէր կաղզուանցին,
բայց ակնածելով Սիմէոնէն թոյլ տուաւ որ
Պոլսոյ մէջ ալ կիրարկուի ան։

Երեսնացի մահէն առմիջապէս յետոյ
էլմիածնի միարարութիւնը կիզւ. ընտրեց
Ղուկաս Ա. կարենցին (1780-1799), որուն
հաճոյ չղան Պոլսեցիք իրենց պատրիարք
կաղզուանցին գլխաւորութեամբ և որոշե-
ցին ճեղած ընտրութիւնը չճանչնալ, նորոշ-
տի կաթողիկոսին յիշատակութիւնը չընել,
և կառավարութենէն հաստատութեան հը-
րովարտակ չանկել (Ալիթաթաթ, էջ 3142)։
Ղուկաս Խորպուեցաւ վերապահ զիրք մը
բռնել։ Այդ միջոցներուն կաղզուանցին ին-
կաւ պատրիարքութենէ և իրեն յաջորդեց
Յովհ. Համատանցի (1781-1782), որ Ղու-
կասի հետզհետէ շահած ժողովրդականա-
թեան տեղի տուաւ և որոշեցաւ որ Ղու-
կասի կաթողիկոսութիւնը ճանչնան։ Ապա
Օսմանեան կառավարութեան հրովարտեց
առնելով հասցէին զրկեցին և Ղուկասի ան-
ոսան յիշատակութիւնը սկսաւ։

Համատանցիին կարճատեւ պատրիար-
քութենէն յետոյ Զաքարիան նորէն զահը
ձեռք ձգեց (1783-1799)։ Ան ժողով մը
գումարեց 1784 Յունվար 26ին ուր որոշ-
ուեցաւ թողուլ Սիմէոնեան Տօնացոյցը և
նորէն հինը կիրարկել։ Այդպէս հրահանգ
տրուեցաւ և որուն տեղ տեղ հետեւեցան։
Այդ շփոթ կողմերէն տեւեց մինչև Զա-
քարիայի մահը։

Զաքարիայի մահէն յետոյ Պոլսոյ պա-
տրիարք ընտրուեցաւ Դանիէլ եպոս Սուր-
մառեցի (1799-1800)։ Էլմիածնի նուիրակը
Ռումէլիի վիճակին Դանիէլի առաջին գոր-
ծը եղաւ ամէն կողմ հրամաններ զրկել որ
կին Տօնացոյցը վերցնեն և Սիմէոնեանին
միայն հետեւին։ Այսպէս փախուեցաւ Տօ-
նացոյցի փոփոխութենէն յառաջ եկած
խնդիրը։

Ղուկաս Կորնեցիի մահէն յետոյ նոր
կաթողիկոսի ընտրութեան գործը արգել

անցուգադարձերու ամբողջ տուաւ Պոլսոյ մէջ, ծանօթ Դանիթ—Դանիէլեան վէճ անունով, որ բուն յուզումներ պատճառեց էջմիածնի մէջ ալ (1801—1808):

Եփրեմ Ա. Կաթողիկոսի (1809—1830) ընտրութիւնը անհակառակ բնգունուեցաւ տաճկահայոց կողմէ: Յովհ. պատրիարք Զամալըբեան (1802—1813) անմիջապէս հրամայեց յիշատակել անոր անունը եկեղեցիներու մէջ, խոհմութիւն սեպկով հրովարտակի համար դիմում չընել Օսմանեան կառավարութեան, նկատելով որ Եփրեմ երկար ժամանակ Ռուսիոյ մէջ գտնուած էր: Զուգուշութեան համար առնուած այդ քայլը յետոյ դարձաւ հաստատուն սովորութիւն և Եփրեմէն սկսելով էջմիածնի կաթողիկոսներուն համար այլեւս Օսմանեան հրովարտակներ չատացուեցան: Ասոր զիտաւոր մէկ պատճառն ալ այն էր անշուշտ որ Եփրեմի օրով էջմիածնի դպրեցաւ պարսկական երկիր ըլլալէ և եղաւ ռուսական: Էջմիածնի կաթողիկոսներ այլ եւս ուղղակի յարաբերութիւն չկրցան ունենալ Օսմանեան կառավարութեան հետ: Պոլսոյ պատրիարքները դարձան Ամենայն Հայոց Հայրապետի լիազօր ներկայացուցիչները և իրենք ստանձնեցին նուիրակներուն ղերան ալ և անոնց առաջումը դադարեցաւ:

Եփրեմի յաջորդ Յովհաննէս Ը. Կարեցիի օրով (1831—1842) էջմիածնի և Պոլսոյ յարաբերութեանց խնդիրը արձարժուեցաւ վերստին: Յովհաննէս չորս առաջարկներ ըրաւ, որ 1. — Կաթողիկոսի անունը պատարագի և ժամերգութեան մէջ յիշուի: 2. — Երեք տարին անգամ մը ինքնորուն միւռնի բաշխուի: 3. — Տաճկահայոց եկեղեցիներուն մէջ էջմիածնի դանձանակ հաստատուի: և 4. — Կ. Պոլսոյ մէջ էջմիածնի միայուն վերահսկիչ գործակալ մը գտնուի: Յովհաննէսի կոնդակները ռուսական դեսպանատան միջոցաւ զրկուեցան և այդ ձեւով ալ անոնց պատասխանը առնուեցաւ: Տաճկահայերը կ'ընդունէին Հայրապետին առաջարկներէն առաջին երեքը և կը մերժէին չորրորդը որ Օսմանեան կառավարութեան ալ ընդունելի չէր:

Կարեցիի օրով կազմուեցաւ և հաստատուեցաւ Ռուսահայոց համար Պոլսոյ նիէն (1836 Մարտ 11), որուն կարգ մը ար-

բամադրութեանց չուգեցին ենթարկուիլ տաճկահայք և բողոքներ արձակեցին շարունակ, որոնք սակայն լսելի չեղան և կաթողիկոսական հետագայ ընտրութիւնները կատարուեցան ոչ թէ տաճկահայոց պահանջածին համաձայն այլ ըստ Պոլսոյ նիէն տրամադրութեանց:

Կարեցիի յաջորդ Ներսէս Ե. Աշտարակեցի (1843—1857) աւելի սիրուած դէմք մըն էր: Պոլսոյ պատրիարքը Մատթէոս Զուխանեան (1844—1848), իր առաջին պատարագին յիշատակեց Աշտարակեցիի առնունը: Տաճկահայոց մէջ Ամենայն Հայոց Հայրապետի անունին յիշատակութիւնը դադարած էր 1828ի ռուս և թուրք պատերազմէն ի վեր: Մատթէոս պատրիարք Ներսէսին ուղղեց ընտրահարութեան և իր պատակութեան գիր մըն ալ, որմէ շատ զոհ մնալով Մատթէոսին զրկեց աթոռանադակու պանակէ մը: Ասիկա տաճկահայոց մէջ պանակէի առաջին մուտքն էր: Մատթէոս պատրիարք հարկ տեսեց զայն ներկայացնել թուրք կառավարութեան, և կայսերական արտօնութեամբ սկսաւ կուսիսել Պանակէին հետ Ներսէս օրհնութեան կոնդակ մըն ալ յղած էր, որ 1844 Սեպտեմբերին քաղաքին մեծ ժողովի մը առջեւ կարդացուեցաւ, ուր որոշուեցաւ նաև որ այնուհետեւ Մայր Աթոռոյ կաթողիկոսին յիշատակութիւնը կատարեն Օսմանեան տէրութեան տակ գտնուող բոլոր հայ եկեղեցիներուն մէջ, երկու Աթոռները իրարմ հետ ուղղակի յարաբերութիւն պահեն: Կ. Պոլսոյ պատրիարքը նկատուի փոխանորդ, նախարկ և գանձապետ Մայր Աթոռոյ, իրւէնքն և գանձանակագործը պատրիարքին ձեռնով զրկուին, միւռնեք պատրիարքին ուղարկուի և նա բաժնէ վիճակներուն: Իսկ պանակէի տուլութիւնը Օսմանեան կառավարութեան միտքը արմնացոյց որ ինքն ալ եկեղեցական առաջանին չընքանյաններով պատուէ այնուհետեւ:

Գեորգ Դ. Կաթողիկոսի ալ (1866—1882) կրկնեց Պոլսոյ մէջ կաթողիկոսական նեցկայացուցիչ մը հաստատելու փորձը և յատուկ պաշտօնագրով զրկեց Արքիւս Արքեպս. Զալալեանը, որ Պոլսի հասաւ 1868 Սեպտ. 13ին, բայց թէ հայութիւնը և թէ կառավարութիւնը չուզեցին ճանչնալ զալալեանի պաշտօնը, որ ութ ամիս պարապ

Ն Ա Ր Ե Կ Ը

ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

Անապատական կեանքի զարգացումը ինչպէս այլուր, նոյնպէս Հայաստանի մէջ կապուած էր պետական կեանքին: Է.-Ը. դարերուն արաբական արշաւանքներու ժամանակ, երբ անկախ ու բարգաւաճ աւատական իշխանութիւնները կը խորտակուին, անոնց հետ վանքերն ալ կ'ամայանան, և վանական կեանքը կը թուլնայ: Իսկ Թ. և Ժ. դարերուն, երբ մեր աւատապետական երեք մեծ իշխանութիւնները, Բագրատունեաց, Սիւնեաց և Արծրունեաց, նորէն կը բարգաւաճին, վանական և անապատական կեանքը թափ կ'առնէ այս անգամ շատ աւելի արգիւնաւոր և մեծ չափերով:

Ժամանակի մտայնութիւնն էր որ մարդ իբր խոտ պիտի թառամի և անոր փառքը ծաղկի նման պիտի թթափի, ուստի լաւագոյն է բարի գործ կատարել և իր հոգիի փրկութեան աշխատիլ: Հայ իշխաններու մէջ տեսակ մը մրցանք կար վանքեր շինելու և բարեկարգութիւններ ընելու: Ասողիկ (Գ. Գիրք է. Դուռ) մանրամասն կը պատմէ թէ ինչ նշանաւոր վան-

մնալէ վերջ արիպուհեաւ վերագառնալ էլ-միածին:

Երկու Աթոռներու յարաբերութիւնները Պոլսէնիէի և Ազգ. Սահմանադրութեան կազմութեամբ բաւական հաստատուն և որոշ ձեւ մը ստացած ըլլալով այդպէս ալ շարունակուեցան մինչեւ Ա. Համաշխարհային պատերազմը, որու ընթացքին թէ մոտօրոյ և թէ Թուրքիոյ մէջ նշանաւոր յեղափոխութիւններ պատահեցան, Պոլսէնիան և Ազգ. Սահմանադրութիւնը դադարեցան տիրող պետութեանց օրէնքներու մաս կազմել:

Կոստանդնուպոլսոյ վերջին պատրիարքը Մեսրոպ Նարոյեան, ընտրուած 1927ին, աշխատեցաւ յարաբերութեանց կապը պահել Մայր Աթոռին հետ՝ կարեւորութեան սահմանին մէջ:

Ն. Վ. Պ. *

քեր շինուեցան Արաւ Բագրատունիի և Անանիա Մոկացի կաթողիկոսի ժամանակ, և Հայոց աշխարհում կը ծաղկէին ու կը պայծառանային կրօնական կարգերու հանդէսը: Ժամանակակից տարեգիրները բազմաթիւ վանքեր կը յիշեն, որոնց զըլխաւորները ըսինք արդէն:

Հայ վանքերն ու անապատները իրենց կենցաղով տարբեր չէին արեւելքի միւս նման հաստատութիւններէն: Գրիգոր Նաւրեկացից այս կարգի հաստատութիւններէն մէկուն՝ Նարեկայ Վանքին մէջ անաւ ու կազմուեցաւ:

Ինչ որ սակայն շեշտուած կողմը մնաց միշտ հայ վանքին և անապատին, ատիկա իր հոգիի դպրոց մ'ըլլալու զուգընթաց՝ մտքի ալ մարգարան մ'ըլլալն էր, ուր մեր ցեղին կեանքն ու քաղաքակրթութիւնը կարելի չափով գտած է իր արտայայտութիւնը, դարերու երկայնքով:

Աշոտ Երկաթի մահէն յետոյ եկող հարիւրամեայ խաղաղութեան շրջանին, ճարտարապետութեան, քանդակագործութեան և նկարչութեան հետ կը մշակուին կրօնական, պատմական և մեկնողական գրականութիւն մը, միակ և զլխաւոր երեսները գրեթէ մեր դասական գրականութեան բովանդակ շրջանին: Թէեւ կազմակերպուած դպրոցներ գոյութիւն չունէին, բայց վանահայրերը, յաճախ ուսեալ մարդեր, իրենց շուրջ կը խմբէին ուսումնասէր և ընդունակ հոգիները: Անոնց հմտութիւնը զլխաւորաբար Ս. Գրքի և կրօնական գրականութեան շուրջ կ'ամփոփուէր: Այսպիսիներ «մեծանունն ի գիտութիւն» եղած են Մովսէս, Դաւիթ և Պետրոս, որոնք լայն հաւակի տիրացած են իրենց ժամանակին: Ասոնց կարգէն էին Ասողիկի յիշած Յիմաստակն Սամուէլ, բազմաշնորհ ի գիտութիւն գրող սրբոր և յերգս երած ժըշտութեանց Նոյն պատմիչը կը գրէ Յիսաւորի վանքի վանահայր Բարսեղի համար թէ կը լեցնէր «զամենեցուն զպակասութիւն կամ զվերակացութիւն գիտական և իմաստնական հանճարով»: Նոյնպէս Մովսէսականքը Յարքերգի մէջ հարուստ է եղած «բազմապայծառ և բնական իմաստնոյթ»: Այս գիտնական վարդապետներու մօտ, ինչպէս ըսինք, կը հաւաքուէին ուսումնասածարաւ բազմաթիւ երիտաւ-

սարդներ, յանձն առած ամեն զրկանք սիրով կը շտեմարանէին իրենց վարպետներու գիտցածը, որ ուրիշ բան չէր, բայց Սուրբ Գրքի մասին դպրոցական (scolastique) նորմալ մեկնաբանութիւններ, և դաւանական վէճերու շուրջ ծանօթութիւններ։ Այս կերպ պէտք է ստացած ըլլայ նոյնպէս Գր. Նախկնկացին իր ուսումը առնուած Անանիա Նարեկացիի, իր մեծանուն ազգականին, որ իր կարգին սրանիւրուն պուետիկոսն էր։

Պէտք է մոռնալ նոյնպէս թէ, քաղաքական տեսակէտով, Թ. դարուն արաբական տիրապետութիւնը իր վայրէջքի մէջն է, և կեդրոնէն հեռու ինկող երկիրները անպատիժ իրենց անկախութիւնը կը փորձէին վերագտնել։ Բազմաթիւ տեւիս փաստը, և շատ չանցած Արծրունիք և Ռշտունիք կազմեցին փոքրիկ թագաւորութիւններ։ Աւելի քան դար մը տեւող այս խաղաղութիւնը պիտի քաջալերէր ու նպաստէր քաղաքակրթական ձեռնարկներու, տաճարներ, վաճփեր, պալատներ ու ամանաւանդ այս բոլորը իմաստաւորող և անոնցմէ բխող գրական կեանքի մը վերադարձումը, մեր մեծագոյն գարեբէն մին պիտի ընէր Ժ. դարը։

Այս վերադարձումը Հայաստանի յատուկ չէր, արաբական կայսրութեան մէջ եւս Գուրանի շուրջ շեղուագիտական և աստուածաբանական շրջան մը կը սկսէր։ Սեւոր բոխչիներ, աստղագէտներ և իմաստասէրներ կը փորձէին կարելի ճիշդ իմացական նոր դար մը երեսնելու ժամանակագիրներ և պատմագիրներ ամէնուրեք, և մահմետական հողին վրայ կը զարգանար ժամանակին յատուկ օրէնսդիտութիւն մը որ այսօր իսկ ուշագրաւ է։ Կը ծնէին ու կը զարգանային միատիքական աղանդներ, որոնք ունէին իրենց զարմանալի վարդապետութիւնները, բանաստեղծութիւնը, մեթոտները, աստիճանները, հրաշքները և կատարելութեան հասած սուրբերու ազնուականութիւնը։

ՆԱՐԵԿԻ ՆԱԽԸՆԹԱՅԸ

Նարեկէն շատ առաջ քրիստոնէական կեանքը Հայաստանի մէջ քանիցս իր ծաղկման շրջաններն էր ունեցած։ Աղօթքներ գրելը առհասարակ եկեղեցւոյ հայրապետ-

ներուն սիրելագոյն գրադումներէն մին էր։ Մեզի ծանօթ աղօթագիրները երկու գլխաւոր և այլևս հասարակաց մեթոտներ կը կիրարկէին, կամ աղօթքը կը հիւսնէին յառաջագրուած նիւթին շուրջ՝ որոշ զգացումներու և մղումներու ներքե, ինչպէս փառաբանութիւն, շնորհակալութիւն, զղջում և ապաշխարութիւն, մաղթանք շնորհքի, հոգեւոր օրհնութեան, յաղթութեան, պաշտպանութեան կամ առողջութեան համար, և կամ ասոնց ամենուն կ'անդադառնայ միանգամայն, խտացնելով զանոնք նոյն աղօթքին մէջ։

Այդ գրականութեանը մէջ կային յատկապէս անապատականին վերաբերողներ, որոնցմէ անապատականը կը օտանար իր մտաւոր սնունդը։ Եղիշէն Յիւսէ խրատու յաղաքս միանձանց ու Լուսաւորչին վերագրուած Յաճախապատում ճառերու իմ. գլխում նոյնպէս վանականներու յատուկ խրատներ կան։ Միանձանց համար խրատներ գրած է նաեւ Նարեկացիի ուսուցիչ Անանիան։

Ինքնուրոյն գրուած քններէն աւելի կային թարգմանածոյ վկայաբանութիւններ և եկեղեցւոյ նշանաւոր հայրերու գրուածքներ, խրատներ և աղօթքներ, ինչպէս Եփրեմ, Բարսեղի, Կիրիլի և Ոսկեբերանի գրուածքները։ Ասոնցմէ մեր մէջ ամէնէն աւելի տարածուած և ծանօթը եղած է Եփրեմ Ասորու օրհիւք աղօթիցը՝ որ քանիցս Նարեկացու ողբերգութեան հետ է հրատարակուել, երկուքին միջև եղած զաւարիտի և ոճի նմանութեանը պատճառաւ։

Աղօթքներ աւ խրատներ ունի նաեւ Մանգակունին, և իր «Վասն խոտովանութեան» ճառը շատ նմանութիւններ ունի Նարեկացիի ողբերգութեանը հետ։ Հայ եկեղեցւոյ ժամերգութիւնը ճոխ է ապաշխարութեան աղօթքներով և քարոզներով։ Ճշմարտութիւնն ու անապատականները ու շաղկապութեան առարկայ են նաեւ մեր շարականներու մէջ։

Մեր գրականութեան, այսինքն գրաւոր գաղութեան, առաջին օրերէն սկսեալ հայ մտքի ազգային ստեղծագործութիւնը ամէնէն աւելի երեւան պիտի դար բանաստեղծութեանը մէջ։ Եկեղեցական բանաստեղծութիւնը ուրիշ բան չէ բայց օրհնագրութիւնը ընդհ. եկեղեցւոյ մէջ ծաղկած

ու զարգացած, քրիստոնէութեան աստ-
ուածաբանութեանը հանդիսաւորութիւն
տալու համար մեծեղեցւոյ կազմաւորման
Յոսիազօրանին կ'երգուէին հրէական սովո-
րութեանը սպառնալիքներ, և Ս. Գիրքէն
գարգ մը օրհնութիւններ, սակայն կոծա-
կան եռանդը տակաւ չբաւարարուեցաւ
միայն հին երգերով և յօրինեց նորերը:

Մեր Գեղեցւոյ հոգեւոր երգարանը
ճոխ է, թէև անոնց հեղինակներէն շատեր
կը ծնան անծանօթ: Թէ բանաստեղծու-
թեան այս տեսակը ինքնատուխ չէ եղած
մեր մէջ և ազդուած ու հետեւած է զխա-
ւարար Ս. Գիրքին և յոյն եկեղեցւոյ
օրհներգութեան զարգացման, ոչինչ կը
կորսնցնէ իր արժէքէն, երբ նկատի ունե-
ւանք մանաւանդ ընդհանուր և հասարա-
կաց առեւտրային նոյն տնտիս: Թող թէ
հայ շարականոցը ունի ինքնաբերական
և իրեն յատուկ այնպիսի երգեր՝ որոնք միայն հա-
յոյն կրօնական շրջան: Ոչ մէկ տարր եկեղեցի
տեղի չափ չափ չափ հոգեւոր երգեր ունի, որ
կը բարաբար մեր ժողովուրդի բանաս-
տեղծական նկարագրէր:

Եթէ յոյն և լատին հոգեւոր քերթողու-
թիւնը տիրապետուած է հայեցողական եւ
մոռալ մզտումներով, մերը տիրապետուած
է ոգեղէնութեամբ, գործով, որ այնքան
անհրաժեշտ է տեղի ազգայնութեան փափը
կարելի ընելու համար: Փառաւոր տարբեր չէր
կրնար ըլլալ. եթէ աղօթքը ճիշդ է առաւ-
արդին, անօգնականին, եթէ ան օրհներգն է
և շնորհակալութիւնը քարին, եթէ յոյսն
ու երազն է այս կեանքէն վեր ուրիշ կեանքի
մը, ով մեզ մէջ աւելի տառապներ, սիրեր և
երազներ է: Մեր ժողովուրդը տեսլապաշտ,
բարի, այս կեանքէն անգին տեսող և ան-
մահութեան կերպարանք տաքցող ժողո-
վուրդ է: և աղօթքը ընչառութեան չափ
անհրաժեշտ տւ բնական է իրեն համար:

Եթէ հոգին մզած է արգելու համար,
ան եղած է աւելի մա աղօթիւ համար:
Ան որքան համար մը, նոյնքան և աղօթք
մը, սաղմոս մըն է: Հոգին կ'աղօթէ ու-
րովհետեւ ինքզինքը կ'զգայ շատ պզտիկ՝
ընթացման այս արեւոյդքին մէջ, զարուարե-
րեւանքաւ առջև, վերքերուն առջև՝ որոնք
կ'առնան մեր ներքը, աւելի փոքր՝ հոն,
սգր մեզ կ'առաջնորդէ մեզքը և ուր մեզ
կը հաղած է փոքր խաղիք, պզտիկ՝ կեանքի

փորձութիւններուն դէմ, և աւելի պզտիկ՝
մահուան առջև: Այնքան տկար ենք որ կը
փնտռենք բնագործին մեր վերև անհուն
գործ մը, հայրական զօրութեան մը որ մեզ
պաշտպանէ, ու մեր ձեռքերը կը միանան
և մեր ծունկերը կը ճկին անդիմադրելիօրէն
սիրտ առջև, և որուն կ'աղաղակենք խե-
լայեղ, սօգնութիւնս:

Ինչպէս կը տեսնուի, եթէ աղօթքը
տեսուածային է շնորհիւ Անոր, որմէ
կ'աղերսուի, խորապէս մարդկային ալ է,
շնորհիւ այն զգացումներուն, զորս մարդը
ունի: Աղօթքը գուտարն է վշտին և սիրտին:

Եւ որովհետեւ աղօթքը մարդկային է,
հետեւաբար տեղեկութեան: Ան կը հնչէ մահէն
տեղ, ուր կայ մարդ մը որ կը տառապի, սիրտ
մը որ կը փափախէ: Պիտեալքոս կ'ըսէր. և Ա-
ռանց պատուարի քաղաքներ կան, բայց
առանց տաճարներու քաղաքներ չկան:

Մարդիկ կ'աղօթեն սինակոններու մէջ,
մզկիթներու մէջ, Հնդկաստանի կուստու-
ներուն մէջ, մարդիկ կ'աղօթեն նաև բաց
երկնքի ներքև, անտառներու խորը և ան-
հորիզոն անապատներու աւազին: Ամէն ա-
ղօթք կրնայ հալել Աստուծոյ արտին՝ երբ
անկեղծ է, անկայն այնքան ասելի սրտա-
զին է ան երբ հոգիով և ճշմարտութեամբ
է, այնքան աւելի հզօր ալ լայն է իր թը-
տիւքը, երբ չէ ծանրացած աւելորդապաշ-
տութեամբ: Ամէնէն գեղեցիկ աղօթքը ա-
մէնէն պարզ աղօթքն է:

Գիտութիւնը մեզի կ'ըսէ թէ ոչ մէկ
ոյժ կը կորսուի բնութեան մէջ, թէ մահն
թրթրացում կը մխրճուի անասմանօրէն
եթերին մէջ: Նոյն է հոգիի ներկային
թրթրացման համար՝ որ աղօթքն է: Ան կը
ճամբորդէ անհունին մէջ և հպել վերջ
սրտի մը որ մեզ վը սիրէ, կը վերադառ-
նայ մեզի օրհնութեամբ:

Երբ ժողովուրդ մը կ'աղօթէ, ան կըր-
նայ անցնիլ ցաւազին տագնապներէն և
զուրս գալ անոնցմէ ճակատը վեր, խաղ-
քէն վերջ, վերադառնելով խաղաղութիւնը
իր հոգիին: Ան այս վերապէս կը գտնէ իր հա-
ւատքին մէջ հոգեկան վերանորոգման և
երկտասարդութեան ոյժ մը: Ահա թէ ին-
չու համար կայ ժողովուրդը անմահ է,
հաղառակ իրեն եկած բոլոր չարիքներուն:
Նարեկացին հայ մըն է և մեծ աղօթող մը:

(3)

Եղիշէ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԵՐԱԺՇՏՈՒԹԻՒՆԸ

(ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԾԵՍՈՒԹՅՈՒՆ ՄԱՆ)

Հայ եկեղեցական երաժշտութեան ծագումն է անոր յարակից նշանադրերու ընդհանրական ցարդ չնքն ունեցած փաստացի երկասիրութիւն մը, կամ գէթ՝ բաւարար փանօթութիւն, ճշդող՝ անոնց հեղինակն ու թուականը, կազմութիւնն ու դրոշմը կամ անցուցած շրջանները: Մինչդեռ զանոնք ժարմաւորորդ շարականի քաւնահաւաստութեանց հեղինակները, գրիթէ ամբողջութեամբ, ճշդութեամբ են պատմութեան կողմէ:

Հայ եկեղեցական երաժշտութիւնը տարակից չկայ թէ Ս. Սահակ և Մեղրուրուպի օրերէն կը սկսի. քանի որ անոնք եղած են ստեղծիչներ մեր պագային գրականութեան, հիմնադիրները մեր եկեղեցական արհեստագործութեան, երգիչները քրիստոնէական մեր լոյս հաւատքին, ի մի բան՝ ջահակիրները մեր իմացական խոյանքին: Անոնցմէ առաջ, անտաքակոյս, հոյ ցեղն ունէր իր երաժշտութեամբ, յաճախ յեղեղութեամբ Գողթան Կրպիչնեցով, բայց թէ՛ հեթանոսական շրջանին այդ միեւնոյն երաժշտութիւնն էր որ կը տիրէր նաեւ մեհեաններէն ներս, փառաբանելու համար Արամազդներու կամ Անահիտներու իրենց թափանքէն: Երբեք միեւնոյն կամ նուազ նուիրականութիւն մը մարմնացնող երաժշտութիւն մը գոյութիւն ունէր այդ շրջաններուն: Դժբախտաբար պատմութիւնը կը չտէ այդ մասին:

Միւլթարական կրնա՞նք համարել արդեօք այն պարագան, թէ յոյնին աւ լուտիներն ալ հիւնդիտանաւ իրենց նախաքրիստոնէական շրջանի երաժշտութեան քրիստոնէական կողմը, տրուած ըլլալով որ լուտիները յոյներէն առած են չորս բուն ձայներու (authentique) դրութիւնը Ս. Ամբրոսիոսի արդ Ք. դարու կիսուն և աւելցուցած անոնց վրայ քորս կողմեր եւս (psagal), Մեծն Գրիգոր պապի օրով Ն. դարու կիսուն և կազմած են արաբոսան իրենց օւթը ձայները: Յոյներն ալ իրենց կարգին, փիւնիկացիներէն առած ըլլալով երաժշտութեան նախատարերը, չորս եղբայրներու հեղինակութեամբ արանց մէկը

քեռորդի, կազմած են նախապէս իրենց չորս բուն ձայները՝ նախաքրիստոնէական շրջանին և ապա ամբողջացուցած ութի. բայց երկու այդ ցեղերն ալ չունին փաստացի տեղեկութիւն իրենց նախկին երաժշտութեան նկարագրի, կամ օր առտիման ազգումն Մասին՝ քրիստոնէական շրջանի իրենց երաժշտութեան վրայ:

Ըստ ոմանց տասը հաշուութիւն, մեր ութը ձայն եղանակները միայնիք կը հիմնեն օւթը ձայն փամ կանոն Սողոմոնեան վրայ վրայ: Նոյն թիւը ցոյց կու տան նաեւ յոյներն ու չառիդներու Հեռաւարտը, որք կը տեսնենք հնագոյն երեք քրիստոնէացի երգերուն օւթը թիւին վրայ համաձայնութիւնը, կրնանք մեծագոյն թէ մերու յինք ալ ընդօրինակած ըլլան յունական դրութիւնը, իրեն հնագոյնը. ըստ արտած, մեր գրականութեան հիմնադիրները Յուն նախադասի մէջ տեսան իրենց մտաւորական և գեղարուեստական պաշարը և փոխադրեցին Հայաստան, ինչ բան որ կը պակսէր իրենց: Ասորեաստան ևս ունեցաւ իր մշակութիւնային տղայեցութիւնը մեր վըրայ, բայց ոչ Յունաստանի չափ: Գեղարուեստական և խառնատարական շրջանն էր զոր հիւսիսէր Յունաստան այդ դարերուն և երաժշտութիւնն այնքան յարգի էր հոն՝ որ հոգովարտակներ և արհեստներ իսկ երգով կը ծանագութիւն ժողովրդեան վրայ՝ այն պարագան որ միեւնոյն անուս իսկ մկրտեցին արհեստներն ալ, անուանեալով զանոնք նոմոս, ինչպէս որ հրաժըշտութիւնը կ'արտայայտէին նոմաներով, ձայնանիշ:

Թի. քարու սկիզբները մեր մէջ ալ մաստ գտած են տեսակ մը խաղեր, ձայնանիշեր: Ճարանցի խաղատուր վարդապետի ձեռամբ և ցայսօր կը տեսնենք զանոնք մեր Երաքաններու մէջ զանազան ձեւերով, խմբովին կամ անխմբօրէն տեղաւորուած՝ քառերու վրայ: Բայց, քեռա խաղատուր ըսենք թէ քարեքաղատար, չենք դիտեր անոնց նշանակութիւնը: Գտնեց թէ կարենայինք բռնել անոնց քաղաղ նիւթը, գտնարտայինք անոնց կիբարդութեան մէջ, անյարմար զանեղով յատուցեալ դարերու պահանջքին: Եւ մեր դիւստը կը նկատենք զանոնք. առանց նկատի ունենալու թէ քաղաղներն ու յոյններն ալ

ուճին անոնցմէ՝ ձեւերու չնչին տարբերութեամբ և կ'ընդունին թէ անյիշատակ մասնակցներու ծնունդ են անոնք որ կ'երթան յանգիլ մինչեւ բարունական նշանագիրներու գարը որուն երբեք հասած ըլլան ներհուն բանասէրներն անգամ իրենց պրպտութեան ընթացքին և ալ այս իրենց խոստովանութիւնն է։ Այդ նշանակիչներու ազդեցութիւնը մասամբ կրտս Գարթուսեան (Chartreux) կրօնաւորներուն երգը որ փոքր ինչ կը տարբերի ներկայի լատին երգերէն, չէ կրցած բաւարարութիւն տալ արդի հմուտ բանասէրներէն և երաժշտական պատմութեան հնդինականորդէմքերէն Ա. Լափինեագի հետաքրքրութեան և իր հարցումներուն հազիւ թէ կըցկըտուր պատասխաններ տրուած են աւանդմէ մի քանիներու նշանակութեան մասին։ Մեր մէջ ալ, մասնակից, կոմիտաս վարդապետ ի զուր վատնեց իր ջանքերը, դասաւորեց իր պրպտութեան արդիւնքը եղող զանազան մատենագրութիւնէ հաւաքած բառական իմաստները և սակայն, այսչափ և աւանդել հմուտ կը գտնուին Հայաստանի Պետական Թանգարանը զորս ես զրկած եմ, Ռ. Թէրլէմէզեանի օրով, 1934ին։ Ուրեմն, այդ նշանագիրները կը մնան զաղտնիք և հեռու են բնորոշել որ և է եղանակ։ Աւելցնեք նաեւ թէ մեր ութը ձայները՝ ութը տարբեր եղանակներ են իրենց էութեան մէջ և կը տարբերին լատինականէն՝ հիմնապէս, նկարագրի տեսակէտով. իսկ յունականէն՝ առեւտրապէս յօրինուածքի և արտայայտութեան ձեւի տեսակէտով։

Այս մասին տարբանասէրներէ ոմանք կը պնդեն թէ յունական երաժշտութիւնը չէ ալ աղբիւրը որմէ քաղած են Ս. Սահակ և Մեսրոպ հայ եկեղեցւոյ ութը ձայները, և ոմանք ալ կ'ըսեն թէ հայերը, Ասիոյ մէջ տեղաւորուած ամենահին ազգերէն մին ըլլալով Գաղղեացւոց, Ասորեստեացւոց և մանաւանդ Լիդեացւոց հետ մշակած սերտ յարաբերութեան բերմամբ, խօսած են հրեանց նոյն լեզուները և երգած՝ միեւնոյն նուազներով. և ապացոյց մ'ալ կը մատնան թէ հայ երաժշտութեան Դձ. ձայնը չիլտ նման է Լիդեացւոց հին նուագին։ Արդ, երբ օտար բանասէրներ աղբիւրէն վարտահարէն կ'արտայայտուին մէկ եւ

զանակի նկատմամբ, կը նշանակէ թէ մեր նախաքրիստոնէական երգերու կորիզները կրնան գտնուիլ տակաւին մեր միւս ձայններու մէջ ալ. խնդիր է թէ՛ որ աստիճան հարազատօրէն ցոյց տրուած են միւսներն ալ։

Մեր ութը ձայները առաջին անգամ լոյս ընծայող և եւրոպայի ծանօթացնողը եղած է Շոէօյտէր, հռչակաւոր արեւելաագէտը, երկրորդը կու գայ Վիլլօզո, Նոյնքան անուանի գիտնական որ արեւելեան գեղարուեստը խորապէս ուսումնասիրած և առաջնոյն տեսութեանց համամիտ և սաւկայն ինքն ալ իր կողմէ տարբեր ձեւով կը ներկայացնէ մեր ութը ձայները։ Ասոնց երկուքին ալ նմոյշները ունենալով ի ձեռին կը տեսնենք թէ հիմնական տարբերութիւնը մը կը տրիք անոնց միջեւ։

Շոէօյտէրի գրութեան մէջ չենք տեսներ երբեք հայական զորշմի նշոյն իսկ. բաց ի ԱՁ. և Դձ. է որոնք շատ հեռուններէ կը յիշեցնեն այդ եղանակները. իր ներկայացուցած ութը ձայներն ալ խիստ տափակ և միօրինակ ձայնաձգութիւններ են զորս բաժնած է երկու մասերու բուն ձայներ և կողմ ձայներ վերեւ յիշուած պատկերու զրութեան պէս։ Վիլլօզոյի ցոյց տուածն ալ այդ միեւնոյն բաժանութիւնն էր, բայց արեւելեան երգերու յատուկ եղող գեղգեղանքի նօթերը (ornement) կը պահէ և մի քանի ձայներու մէջ ալ տիրաւորութիւն մը ցոյց կու տայ արդի գործածական ութը ձայներու հետ։ Առաջինը ցոյց չի տար իր զննութեանց արդիւնքի ազբիւրը. իսկ երկրորդը կը յայտնէ թէ Դահիլէի եկեղեցւոյ առաջին երգիչը է որմէ քաղած է իր ծանօթութիւնները, Թէ՛ այս երկուքին և թէ՛ ուսուցչապետ Բեւթերմանի թարգմանութեանց մէջ երեւցած ծանօթութիւններն ու ցուցմունքները զուրկ են որեւէ տրմէքէ. նախ որ անոնք կը հիմնուին զանազան տուեալ երգիչներու յերկրածոյ տուեալներուն վրայ և երկրորդ՝ յիշեալ բանասէրները կը կարծեն դատել հայ երաժշտութիւնը արեւմտեան եւելեջներու զրութեան վրայէ և առ այս, կազմած են իւրաքանչիւր ձայնաստիճանի վրայ առանձին ութեական (gamme), բայց, յետոյ վերահասու ըլլալով որ հայ երգերը այդ զրութեան չեն համապատաս

խաներ, յանգած են այն համոզման թէ՛ անոնք ունին իրենց ինքնուրոյն նկարագիրն ու կառուցուածքը:

Ուրիմն, անոնց թիւը քաղաքում քան շրջիւս և հայ եկեղեցական եկամտակիրը անոնց ծանօթացնելու համար, ինչ որ վրեժ էր հոգեւոյտ Սրբանեան Սրբազան Հայ Եկեղեցին իր բոլոր մանրամասնութեամբ ծանօթացնելով քաղաքակիրթ աշխարհին, նոյնը պէտք էր ընէին մեր հեղինակաւոր երաժիշտները, ծանօթացնելով հայ եկեղեցաշատութիւնն ալ օտարներու՝ իր բոլոր մանրամասնութեամբ: Կոմիտաս վարդապետ Մետրաքալի ներկայացուց հայ ժողովրդական երգեր, իրարմ միայն և ոչ թէ՛ հայ եկեղեցւոյ երաժշտական դրութիւնը: Եւ եթէ մերկացնենք այդ երգերը իրենց եւրոպական տարազէն՝ օտար երաժիշտներ հետաքրքրական ոչ մի բան պիտի գտնեն հոն: Մինչդեռ, եթէ բաւարար ծանօթութիւններ տրուած ըլլային փոքր բանասերներու՝ մեր եկեղեցական երաժշտութեան նկարագրի և կառուցուածքի մասին, անոնց ընդարձակ սահմանի մէջ կատարած պրպշտութեան և ուսումնասիրութեան առաւելագոյն միջոց պիտի ըլլային օգտուողը, և ապակողմարբ, անոնց աշխատութեան շնորհիւ գուրս գար մեր նախկին ժողովրդական երաժշտութիւնն ալ:

Արդ, երբ կը տեսնենք օտար բանասերներու յայտնած հակասական, զիրար ջրող գաղափարները մեր եղանակներու մասին, իրաւամբ կրնանք պնդել թէ անոնք մերն են իսկապէս, արգիւնք՝ մեր սրբազան նախնեաց տքնաջան աշխատութեանց: Ինչպէս որ աներկբայօրէն կ'ընդունինք թէ մերն է՝ մեր ալքութէնը: Եւ որովհետեւ, արեւելեան զանազան ազգերու հետ խիստ ծօռէն չփման մէջ գտնուած, անոնց ազգեցութեան ենթարկուած չլինելու ներ ունինք պատմութեան մէջ, շատ բնականօրէն անոնց թողած հետքերը պիտի կրէինք ինչպէս մեր բարուց և սովորութեանց, նոյնպէս նաեւ մեր երաժշտութեան մէջ: Եւ սակայն, այսօր պէտք կը տեսնենք թո՛ւ փոքր ալ չհետքերը մասնաւորապէս մեր երաժշտութեան մէջէն, նկատի առնելով ժողովուրդի ճաշակը և արուեստի պահանջութիւնը, առանց խախտելու, անշուշտ, անոր յորդմն ու կիմնական գրութիւնը:

Ներկայիս, մեր ութը ձայն եղանակներու գանձարանը եղող էջմիածնի ձայնագրեալ Շարականը (1874) ունինք ձայնոց Հայրապետութենէ. երկրորդ մ'ալ աւելցած է անոր վրայ՝ Տնտեսեան անունով (1934) և անվաւեր: Երկուքն ալ գրուած թիւները իրարմ տարբեր են ոչ միայն եղանակաւորման ձեւերով, այլ և բնոյթի և կշռոյթի տեսակէտով: Իսկ ձեռագիրներու տարբերութիւնները ամէն էփ ու սահման կը դնեն, կ'անցնին. մէկ խօսքով եթէ ըսենք թէ մեր Շարականի երգերը կը գտնուին լաբիրինթոսային վիճակի մէջ՝ չափազանցած չենք ըլլար: Անոնց ներկայի ձեւերէն մի քանի օրինակ ներկայացնելու աւելի համարէլ պիտի ըլլար. այսպէս, երբ երգիչները կ'երգեն Հօր Աստուծոյ ուղղեայ կտորի մը մէջ «Դարձո և զմեզ ի մեղաց որդոյն...» քո չարարանք, անկարողացար Հայր Աստուծոյ խաչած կ'ըլլան: Նոյնպէս երբ կ'երգեն «Հողի... Աստուծոյ որդոյն» կը թելադրեն կամ կ'աղերսեն Հողոյն որ որդոյն Աստուծոյ: Նոյնպէս «Որհնեալ...» եւ Տէր Աստուծոյ: Նոյնպէս «Որհնեալ ի ձայն ցնձութեան զԱստուծոյ...» քո Սիոնը, այս վերջին երկու բառերը բացայայտիչը բրած կ'ըլլան Աստուծոյ և անոր իմաստը բոլորովին կը յեղաշրջեն, և տակաւին որքան մեծ թիւ մը կը կապեն ոճերու խրթնութիւնները և ծածմուք կրկնութիւնները որոնք ունկրնդիրները ձանձրացնելէ և հայ երաժշտութեան հմայքը անբնական զատ որ և է բանի չէն ծառայել:

Ուստի, ներկայի անյետաձգելի պահանջն է գտնել եւ մաքրել մեր եղանակները անիմաստ օճերէ, օտարոտի շեշտելէ և ժամանաւոր պատշաճեցնել մեր երգերը բառերու իմաստին. ձեռք բերելու համար կատարեալ հայկական երգեցողութիւն մը: Եւ այս, կարելի պիտի ըլլայ, գործի լծելով այն տեսակ անձեր որոնք տեղեակ են թէ՛ արեւելեան և թէ՛ արեւմտեան երաժշտութեան և ժամանակի հայերէն լեզուի: Յոյնը և բաղնիքի վաղուց զգալով ըլլալով կարեւորութիւնը քաղկապ երաժշտութեան, ամէն ջանք չխնայելով՝ գետնադած են իրենց երգերը հաստատուն հիման վրայ և պարտադրած բոլոր եկեղեց

ցինքնու մէջ միօրինակ երգեցողութիւնը, ձայնագրեալ: Եւ մենք ալ, որ կրնանք, ամենայն իրաւամբ, պարծիլ մեր սզգային ձայնագրութեամբ, զիւտը տաղանդաւոր երաժիշտ Համբարձում Լիմօնեհեանի (1768—1839), պիտի կարենանք արժանաւայելի կերպով ներկայացնել մեր երգերը անոր միջոցաւ և զնել մեր երաժշտութիւնը հոստատ գետնի վրայ: Մինչ այդ, պէտք է զգարին ներկայի մեր եղանակներու թարգմանութիւնը եւրոպական ձայնագրութեան՝ մեր, ամաթէօր կամ ոչ, միւլգի-սիէններու կողմէ: Ինչ որ ծանուցուեցաւ

մի քանի ամիս առաջ Պոլսեցի օրիորդի մը կողմէ Կրիկիոյ վեհ. Կաթողիկոսին ուղարկուած մի քանի կտոր եկեղեցական եղանակներու առիթով. պէտք է զգարին օտ միակ պատճառաւ որ անոնք իրենց առաւարդեալ ձեւերով՝ հաստատուն կռուան մը պիտի նկատուին օտար բանասէրներու կողմէ. ուստի և առարկայ դառնան առնոց հետազոտութեանց և մղուին թիւր համոզումներու: Այո, այդքան մը զոհողութիւն պէտք է ընել մեր քահանայութենէ ի սէր մեր սզգային արժանապատեւութեան:

Ն. Յ. ԽԻՒՏԱՎԵՐՏԵԱՆ

ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԱԶԳԱՅԻՆ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԻ

16 ՅՈՒՆԻՍԻ 1945 Թ. Ի Ս. ԷԶՄԻԱՄԻՆ

Պրոֆ. Արարատ Ղարիբեանը կարգաց այն ուղերձի տեկտը, որը պիտի յղուէր Սովետական Միութեան Ժողովուրդներին հանճարեղ Առաջնորդ Մեծ ՍՏԱՆԻՆԻՆ, Ազգային-Եկեղեցական Ժողովի փակման առթիւ: Այս ուղերձի վերջնական խմբագրութիւնը կատարել էին երկու վեհ. Հայրապետները:

ՍՍՍՐ ժողովրդական Կոմիսարների Սովետի Նախագահ
ԻՍՍՐՖ ՎԻՍԱՐԻՈՆՈՎԻՉ ՍՏԱՆԻՆԻՆ

«Հայաստանեայց Եկեղեցու Համագգային Ժողովի պատգամաւորներս աւարտելով մեր աշխատանքները, հաճոյքն ու պատիւն սեւինք յայտնելու Ձեզ մեր սրտազին եւրախագիտութիւնը: Սովետական Միութեան մեզ տրուած գիւրութիւններով մենք հընարաւորութիւն ունեցանք կատարեալ համերաշխութեամբ և միաձայնութեամբ ընտրելու Ամենայն Հայոց Պատրիարք-Կաթողիկոս Գէորգ Արքեպիսկոպոս ԶԵՕՐԷՄՆԵԱՆԻՆ:

«Հայրենասիրական զգացմունքով և գիտակցութեամբ մեր անկեղծ ուրախութիւնն ենք յայտնում տեսնելով մեր հայրենիքի կուլտուրական և տնտեսական վերելքը, որ վեր է բոլոր ակնկալութիւններէ:

«Զնայելով վերջին տարիների անաւոր պատերազմին, որ բնականաբար երկրի ուժերը պիտի լարէր պատերազմական պահանջներին զոհացում տալու համար, տեսնում ենք, որ Հայաստանն ընթացել է ու ընթանում է յարաճուն զարգացման ճանապարհներով:

«Մենք տեսնում ենք Հայաստանում արտադրական, գիտական, կուլտուրական, գեղարուեստական և այլ հաստատութիւնների ու հիմնարկներ, մենք տեսնում ենք եր-

բեմերի անապատ հողերն այժմ ծաղկած ու մշակուած ոռոգման մեծ աշխատանքներով, և անհուն է մեր հրճուանքն ու հիացումը մեր ժողովրդական ու պետական կենսի վերելքը տեսնելով։ Մենք խորապէս գիտակցում ենք, որ այս բոլորը հնարաւոր է այն պատճառով, որ մեր ժողովուրդն էլ մեծ բարեբախտութիւնն ունի Սովետական Մեծ Բրիտանիան մէկ անգամը լինելու, վայելելով Ձեր հայրական խնամքն ու բարեսացական ուշադրութիւնը։

«Մենք մեծ յոյս ունենք, որ Սովետական Միութեան պետական և քաղաքացիական իրաւասութիւնը կը գտնի նաեւ միջոց ու ճանապարհ վերացնելու այն անարդարութիւնը, որին ենթարկուեց մեր ժողովուրդը առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում»։

Աւելեւը ընդունուեց յոռնկայս խանդավառ ու երկարատե ծափահարութիւններով։ Ամերիկայի Արեւելեան թեմի առաջնորդ Տ. Տիրան Մ. Վարդապետը Ազգային-Եկեղեցական ժողովի պատգամաւորութիւնների անունից կարգաց հետեւեալ ուղերձը՝ ուղղուած Վեհափառ Հայրապետին։

«Մենք Ազգային-Եկեղեցական ժողովի անդամներս՝ Աթոռակալներ, Թեմական առաջնորդներ, հոգեւորական և աշխարհական պատգամաւորներ, հաւաքուելով Էջմիածնի Ս. Տաճարի նուիրական հովանու տակ Սովետական Միութեան և արտասահմանի զանազան թեմերից, զեղուն սրտով յայտնում ենք Ձերդ Վեհափառութեան մեր երաւատագրական զգացումները այն իրաստուն և քաջարի ղեկավարութեան համար, որով առաջնորդեցիք մեր Սուրբ Եկեղեցին Ձեր երջանկայիշատակ նախորդի մահից ի վեր ամենագոյնաբեր յայտնանքներում և Հայրենական մեծ պատերազմի ընթացքում զխաւորելով բովանդակ հայ հաւատացեալներին՝ Ձեր բաժնիք բերիք փառապանծ յաղթանակի համար կատարուած արժանի զոհարելութիւնը։

«Շնորհակալ ենք նաեւ այն զգոն և հայրական ղեկավարութեան համար, որով այս ժողովն արդիւնաւորեցիք և բարձրացրիք նրա պատմական նշանակութիւնը։

«Մենք միաբան և առանց վերապահութեան յայտնում ենք նաեւ մեր որդիական վստահութիւնը, որ Դուք ապագայում էլ զօրացած մեր ամէնքի սիրով և մանաւանդ Աստուծոյ ողորմութեամբ պիտի տանէք Հայ Եկեղեցու նաւը ուղիղ և ապահով գծով։ Իւ վերջապէս մեզնից իւրաքանչիւրն անխտրի այս սրբազան վարդապետ հանդիսաւորական խոստումում ենք Ձերդ Վեհափառութեան, որպէս մեր Սուրբ Եկեղեցու Պետի և Ղեկավարի, որպէս մեր հօտի վերին Հովուի, մեր անկեղծ և բոլորանուէր հաւատարմութիւնը և հնազանդութիւնը։ Հայցում ենք մեր Տէր Յիսուս Քրիստոսից, որ հզօրացնի Ձեր բազուկը և առաջնորդի Ձեզ իւր Սուրբ Հոգու իրաստութեամբ և շնորհի Ձեզ երկար և արդիւնաւոր կեանք Ձեր առաքելական Աթոռի վրայ»։

Ժողովը միաձայն ընդունեց այս ուղերձը բուռն ծափահարութիւններով։

Պրն.Ֆ. Արարատ Պարիբեանը առաջարկ բացրեց վերաբերմունք ցոյց տալու զերմանական Փաշիվաի նկատմամբ Վատիկանի բռնած դատապարտելի դիրքի մասին։ Այս հարցի առթիւ ժողովը նպատակայարմար համարեց ընթերցուած դիմումի տեկտի վերախմբագրումը թողնել Վեհափառ կաթողիկոսներին։

Այնուհետեւ խօսք տրուեց Յունաստանի թեմի առաջնորդ Տ. Կարապետ Արքեպիսկոպոս Մազլումեանին, որը ջիւր յուզմունքով նկարագրեց այն հսկայ աշխատանքը, որ կատարել է Ազգիս նորբնտրի Վեհափառ Հայրապետը բարձր գնահատելի վարչապետութիւն ցուցաբերելով։ Սրբազան Մազլումեանը հաղորդեց նաեւ իւր թեմի ժողովրդի ջիւր ողջոյնները ու սրտագին բարեմաղթութիւններով արեւադարձութիւն մաղթեց ժողովուրդների հանճարեղ Առաջնորդ Մեծն ՍՏԱՒԻՆԻՆ, Հայաստանի ՍՍԻԳԻ Գերագոյն Սովետի նախագահութեան նախագահ Մացակ Պապեանին և Ս. Էջմիածնի արժանաւոր Գահակալին։

Մի շարք այլ պատգամաւորների ելույթներից յետոյ Ազգիս Վեհափառ Կաթողիկոս Տ. Տ. Գեորգի Ձ.ը փակեց Ազգային-Եկեղեցական ժողովը հետեւեալ ճառով։

«Շնորհակալութիւն բոլոր ճառախօսներին։ Պատգամաւոր մեր զաւակները իրենց

խոհական ընթացքով և իմաստուն խօսքերով հմայեցին մեզ։ Ժողովը ցույց տուաւ շատ ընդգծելի կողմեր. տեսայ հայ Ժողովրդի սէրը՝ դէպի Ս. Էջմիածինն. մի՞թէ Ձեր Ս. Էջմիածին գալը Ազգային-Եկեղեցական Ժողովին մասնակցելու և հայրենիքը տեսնելու համար՝ հեռաւոր վայրերից յազմահարելով ամէն նեղութիւն և դժուարութիւն, հայ Ժողովրդի և անձնապէս Ձեր սիրոյ և պարտաճանաչութեան ճշմանկ չէ՞։ Հայ եկեղեցին ցարգ բարոյապէս միասնական էր, բայց ոչ իրաւապէս։ Կիլիկիոյ Շնորհազարդ Տ. Գարեգին Կաթողիկոսի երկար ճամբորդութեան պատճառած դժուարութեանց յաղթահարելով Ս. Էջմիածին գալն ու Ժողովում ունեցած ելոյթները միասնականութեան գաղափարի իրական և իրաւական արտայայտութիւններ չեն։ Իմ երկրորդ կոնգակը պիտի լինի, Տ. Գարեգին Ա. Կիլիկիոյ Կաթողիկոսին վեղարի խաչ կրելու իրաւունքի շնորհումը։ Այսօր տեսայ համերաշխութեան ոգին վերադարձած մեր մէջ, որի համար պիտի ազօթեմ, որ դառնայ մշտնջենական։ Տեսայ Ձեր բուռն զգացմունքը դէպի Ս. Էջմիածինն և դէպի մեր սիրելի Հայրենիքը՝ Սովետական Հայաստանը, որը զիտուութեան, գեղարուեստի և տեխնիկայի բարձր վերելքով է փառաւորում։ Պիտի ազօթեմ Հայրենիքի ու Սովետական պետութեան զօրացման համար։ Անձամբ տեսաք, թէ ինչպիսի համերաշխութիւն կայ պետութեան և եկեղեցու միջև, ինչպիսի ազնիւ զգացումներ իրարու հանդէպ։ Տեսաք, թէ ինչպիսի դժուարութիւններ են հարթուած և ինչպիսի ներգանակ ու համերաշխ գործունէութիւն կայ մեր երկրում, որի հետեանքըն է մեր հայրենիքի վերելքը։ Սրանք բոլորը տեղի են ունենում Ռուս Մեծ Ազգի և մեր Սովետական Մեծ Պետութեան շնորհիւ։ Օրհնում եմ Ռուս Մեծ Ազգին և Նրա Մեծ Առաջնորդին, Ժողովուրդից սիրուած ՄՍԲՇԱԼ ՍՍԱԼԻՆԻՆ։ Օրհնում եմ Ձեզ բուրիք, օրհնում եմ և այն Ժողովուրդին, որ Ձեզ նման խոհական ներկայացուցիչներ ընտրեց և ուղարկեց։ Օրհնեալ էք և օրհնեալ լինիք ։

Ժողովը խորին երկիւղածութեամբ լսեց Հայրապետական «Պահպանիչ» և «Տէրունական ազօթքը»։

Ատենապետ Աւետիք Իսահակեանը յայտարարեց, թէ 1945 թուի Յունիսի 16ին բացուած Ազգային-Եկեղեցական Ժողովը սպառած լինելով օրակարգի բոլոր հարցերը, փակուած և լուծուած է յայտարարում Յունիսի 25ին, Երկուշաբթի օրը, երեկոյան ժամը 10 և 15 րոպէին։

Ազգային-Եկեղեցական Ժողովի Նախագահ՝

ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԳԱՐԵԳԻՆ Ա.

Ատենապետ՝

Ա. ԻՍԱՀԱԿԵԱՆ

Ս. ՄԱԼԽԱՍԵԱՆ

Ճ. ԶԱԳԼՐ

Քարտուղարութիւն՝

Տ. ԳՐԻԳՈՐ Ծ. ՎԱՐԴԱՊԵՏ

ՍԱՀԱԿ ԱԻ. ՔԱՀ. ՍԱՀԱԿԵԱՆ

ՎԱՀԱՆ ԱԻ. ՔԱՀ. ԹԱՎԱՐԲԵԿԵԱՆ

Ա. ԵԱԶԸՃԵԱՆ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ԿԻԼԻԿԵԱՆ ԱՄՐՈՑՆԵՐ

ԿՈՌԻԿՈՍ

«Կոռնիկոս կը գտնուի ծովուն եկեղքը, որմէ երեք քառորդ մղոն հեռաւորութեամբ կը գտնուի խութ մը՝ որուն վրայ կառուցուած է բաւական ամուր զիւրքով բերդ մը, թէեւ ներկայիս մեծագոյն մասով աւերուած, սակայն կը պահէ դեռ իր զեղեցիկ տեսքը, իրր լաւ կառուցուած ամրոց մը: Բերդին գլխաւոր դրան վրայ կը կարգացուին գեղեցիկ արձանագրութիւններ, որոնք կը թուին հայերէն գիրերով գրուած ըլլալ, բայց ո՛չ այժմ գործածուած գիրերը, ա՛յնքան՝ որ ինծի հետ եղող Հայեր չկրցին կարդալ զայն» Աւերուած ծովամիջի բերդը դէպի նաւահանգիստ երկարող ճամբուն վրայ է ու Կոռնիկոսէն իր հեռաւորութիւնը մէկ նետածիք է, Կոռնիկոս մասամբ ժայռի մը վրայ կառուցուած է, ծովեկեղքը, ուղղակի փին վրայ: Ժայռը կը գտնուի արեւելեան կողմը, ուղիղ կտրուածքով մը ու խոր գահալէժի մը վրայ: Ծովեկեղքը պաշտպանուած է շատ լայն ու սեւ պարիսպով մը, արգիլելու համար ուժեղ կոծիչ յարակողներու յատկացումը: Բերդին մէջ կը գտնուի հաստատուն պատերով և շատ բարձր աշտարակներով ուրիշ ամրոց մը, մօտաւորապէս 2/3-ը մղոն շրջապատով(*): Երկու գուռներուն վրայ ու հայերէն արձանագրութիւններ կը տեսնուին(**): Բերդին բոլոր մասերն ալ անոյշ ջուրի ամբարները ունին եւ հասարակաց վայրերուն մէջ տակաւին կը գտնուին չորս հատ շատ խորունկ հորեր, մեծ քաղաքի մը քաւելու չափ անուշադամ ջուրով լեցուն: Արեւելեան կողմը դրուած գուռէն ելլելէ յետոյ կը մտնեն ճամբօ մը վրայ որ դեռեակէն մէկ նետածիք հեռուն կը գտնուի: Այս ճամբան եկերբուած է մար-

մարեայ միակողմ դամբաններով, մեծագոյն մասով ջախջախուած և որոնք կ'երկարին ճամբուն երկու եկեղքներէն մինչև կէս մղոն հեռու: Գտնուող եկեղքի մը: Կոռնիկոսը շրջապատող երկրորդ լեռնային է և ժայռերը կը նմանին Սթիւրիոյ լեռներուն: Ծովեկեղքը կը գտնուին երկու ամուր զըղեակներ, մէկը բոլորի մը վրայ կառուցուած: Առաջինը ծովէն հեռու է մէկ նետածիք, իսկ երկրորդը առաջինէն վեց մղոն հեռու, շինուած բազմակի ծովի փին և կը թուի որ չափ ամրացուած էր:

Ժամանակակից ուղեւորներն եւս, կը գրէ Վ. Լյանկուա, որոնք Կիրիկիա այցելած են, բոլորն ալ կանգ առած են Կոռնիկոսի աւերակներուն առջև: Այսպէս Մովակալ Պոֆոռը, Կոմս Կալ Պոռտ, Բ. Բ. ալ Քրիստֆ Ժորժիակ կերպով կը նշեցնեն այս աւերակներուն հոյակապ տեսարանը: Մովակալ Պոֆոռը որ մեծ բաշարութեամբ շրջած է Կիրիկեան ծովեկեղքը, Կոռնիկոսի մասին կու տայ հետեւեալ շատ հետաքրքրական ու ցփարկան մանրամասնութիւնները.

«Շատ մօտ Փերշէմպէի՝ որ աւերակ քաղաք մըն է և որուն հին անունն էր, Psauto կամ Calo-Coracesium, կան աւերակ ու անբնակ դարձած երկու զեղեակներ, Գուրքօ Քալէսի կոչուած, մէկը ամուր հողի վրայ՝ հին քաղաքի մը աւերակներուն մօտ ու միւսը հաստատուած ծովեկեղքին շատ մօցը եղող իզդեակի մը վրայ, և ուր կը գտնուին շատ մը հնութիւններ: Առաջինը աշտարակաւորներէն շատ ավելի զերք մըն էր, շրջապատուած կրկնակի աշտարակաւոր պարիսպներով, խրամով մը շրջապատուած՝ որ ծովուն հետ կը հաղորդակցի ժայռի մէջ փոքրուած և երեսուն դարձ խորութեամբ անցքով մը: Դէպի ծովը երկարող ամբարտակ մը կը վերջանայ հօրեայ աւերուած շէնքով մը՝ որ հաւանաբար փառոսն էր»:

Հին քաղաքին պարիսպները բաւական լաւ վիճակով տակաւին պահուած կը մնան, շրջագիծը կարենալ գծելու աստիճան: Բաղնիքները ու քաղմաթիւ թաղար նաքարեր կ'առնենք և ուղեւորը թոյլ տալու համար քոյս վայրը զոր ծովակալ Պոֆոռը չէ կրցած տեսնել մանրամասնորէն: Եւ սակայն հետաքրքիր փոքրիկ անձնէն

(*) Barbaro ըսել կ'ուզէ որ բերդաքաղաքը կրկին պարիսպ և աշտարակներ ունէր:

(**) Victor Langlois 1852-ին այս արձանագրութիւններէն մէկուն հետք միայն կրցաւ դրսեւել և քչն ալ հաղել թեմաներէն:

կարեւոր նկատողութիւն մը. «Այստեղ ընդ-
դօրինակեցինք բազմաթիւ արձանագրու-
թիւններ, բոլորն ալ դամբանային, բաց ի
մէկէն որ կը յիշատակէ 'Իրոնխիոս Գրիս-
տիանոսի բաղնիքները' Այս արձանագրու-
թիւններէն մին որուն սկիզբը յունական
խաչ մը կայ, գտնուած է անկանոն քարե-
րով և Կիլիկիան ոճով կառուցուած դամ-
բարանի մը վրայ, պարագայ մը՝ որ թե-
րեւս ցոյց պիտի տար թէ կառուցման այս
կերպը շատ մեծ հնութիւն մը է՝ ապացու-
ցանք, ալ միայն հնութեան հետեւողու-
թիւն մը՝ որ թրեւս կ'պատուէ եւ որ այն
տանն, ինչպէս է մեր օրերուն»։ Լանկլուա
ցաւ կը յայտնէ որ Մովսէս Պոֆոզ չէ
տուած այդ դամբարանին պատկերը, որով-
հետեւ եթէ իրապէս անոր կառուցումը
Կիլիկիան է, իր նկատողութիւնը շատ
հետաքրքրական կը գառնայ։ Հռոմէական
շատ մը շէնքերու մէջ տեսնուած այս ոճը
քարերու զետեղման տեսակէտով Կիլիկի-
անին շատ կը նմանի, բայց իրականին
մէջ անկէ կը տարբերի, ինչպէս քարերու
փոքրութեամբն ու ձեւովը, այնպէս ալ
շաղկախի գործածութեամբը։

Իսկ Ֆրանսացի վիպասան Machaut՝ որ
ԺԴ. դարու վերջերը Կիլիկիա այցելեց երբ
տակաւին չէն էր այս անուանի ամրոցը։
Այսպէս կը նկարագրէ զայն. «Կոռիկոսի
ղղեակը լայնահիւտ է և ընդարձակ, բարձր,
ստամուտը աշտարակներով ու նոյնքան
բարձր պարիսպներով։ Կոռիկոս կը գտնուի
Հայաստան աշխարհի մէջ և այնպիսի ճար-
տարութեամբ զետեղուած է որ ծովը չորս
կողմէն զինքը կը շրջապատէ։ Բայց ոչ բոլո-
րովին։ Դրան առջև գրեթէ երկու նետածիգ
ընդարձակութեամբ հրապարակ է, իսկ կըռ-
նակի կողմը կայ շատ բարձր լեռ մը՝ ապտ-
ուած ու խոտոռ. երեք մուտք ունի միայն
որոնք այնքան ողորկ են որ մէկ կամ երկու
մարդ հազիւ թէ կարենան բարձրանալ»։

Կոռիկոս բերդաքաղաքը իր զեպանե-
րով լրբ բնակավայր կը ծառայէր աւատա-
պետ պառնոններու՝ որոնք Կիլիկիան ար-
քայատեմիս իշխաններ էին։ Քաղաքին
զլխաւոր շէնքերը կը պատկանին մեծ մա-
սով բիւզանդական և հայկական շրջաննե-
րուն։ Յունական շէնքերը թէւեւ ամէնէն
բազմաթիւներն են, բայց հայկականներն
են ամէնէն կարեւորները։

Քաղաքը Հիթիթեան, Հռոմէական ու
Բիւզանդական շրջանները անցրելէ յետոյ
դարձած է բոլորովին հայկական դիմագծով
քաղաք մը և այդ դիմագծով ալ մօտաւորա-
պէս չորս դար տեսել է և իր ամուր ու բընա-
կանէն յարմար դրքին, ծովափեայ պա-
րիսպներուն և կրկին անառիկ բերդերուն
շնորհիւ ալ Կիլիկիան մեր թագաւորութեան
պատմութեան մէջ գրաւած է նշանաւոր
տեղ, անցնելով դժբախտաբար մեր շարա-
թացեալ բերդերու շարքին։ Իր աւերակ
ու ամայնացեալ վիճակէն յետոյ իսկ եւրո-
պացի բազմաթիւ ուղեւորներ, մեծ մասը
հնագիտական կաճառներու կողմէ, այցե-
լած են՝ Կիլիկիան մեր այլ բերդերու կար-
գին՝ Կոռիկոս և իրենց հիացումը յայտնած
հայկական այդ քաղաքիտական ու ճար-
տարագիտական յօրինուածքին։

«Կերեղամաններով եզերուած այս ճամ-
բան անցնելէ յետոյ, կը գրէ Լանկլուա,
մեր ուղին կը շարունակենք ժայռին մէջ
սանդուխի ձեւով փորուած հռոմէական
արքունի ճամբէն և շուտով կը հասնինք
քաղաքին աւերակներուն՝ որոնք շարունա-
ծ են ժայռի մը վրայ՝ որուն խարխիւն
թրջէ ծովը։ Կոռիկոսի զեպանէն մինչեւ
այս աւերակները, ճամբան մօտաւորապէս
կէս ժամ կը տեւէ։ Ամէնէն առաջ կը
տեսնուի թրքական դամբարան մը, կոնա-
ձեւ տանիքով տեսակ մը Թիւրքի՝ որ կը
պարունակէ մասամբ աւերուած երեք գե-
րեղամաններ։ Այս դամբարանին դրան վրայ
կը կարդացուի երկու տողով արաբերէն
արձանագրութիւն մը՝ որ բոլորովին անըն-
թեռնելի է այսօր։ Քաղաքը խճողուած է
բազմաթիւ դամբարաններու աւերակներ-
ով՝ որոնց միջև կ'երևան քարադամբանե-
րու միակտոր տաշերը։ Կը տեսնուին նաև
աղբերակներ, երեք ջրմուղներ՝ որոնցմէ մին
շատ լաւ պահպանուած է և մեծ հեռաւորու-
թեան մը վրայ կ'երկարի դէպի արեւելք,
նաև աւերակները տաճարի մը՝ որուն ճե-
մակ մարմարեայ ափսոսած սիւները գեղե-
ցիկ ոճ մը կը ցուցադրեն ու դարձեալ ա-
հագին թիւով պատի ֆիացորդներ որոնք
նախկին բնակիչներու բնակարաններուն
ծայրատուած ֆիացորդներն են»։

Առաջին իսկ ակնարկով որոշապէս
կ'երեւայ որ ցամաքի այս ընդարձակ բեր-
դին ճարտարագիտութիւնը գուտ հայկա-

կան էր, ինչպէս որ Լանկուտաւ և իր նախորդները և իրմէ վերջ Կոռիկոս այցելողները կ'ը վկայեն, զի Ռուսիաներն իշխաններն էին որ կառուցած էին զայն ծաւրոսեան լեռնաշղթայի հարաւ-արեւմտեան սահմաններուն վրայ: Նոյնը կարելի է նաեւ սակաւ քաղաքին պարիսպներու մասին՝ որոնք գոյութիւն ունէին բիւզանդական տիրապետութեան շրջանին, գուցէ աւելի. յառաջ, որոնք Նորոգուեցան Լեւոն Ա.ի օրով, քաղաքը իր բերդերով, կրկին պարիսպներով և ծովային բերդ ու աշտարակներով, քաղաքը այնպիսի դիրքի մը զննելով որ կարենար կանցնել իկոնիոյ և Գարամանի Սիւճուք էմիրներուն արշաւանքները: Դիտելի է որ ընդհանրապէս մարտիստներու և զինուորական ասպարէզի մէջ փորձառութիւն ունեցող զօրականներու էր որ Կիլիկիոյ թագաւորները, ինչպէս այլ կարեւոր բերդերու, նմանապէս Կոռիկոսի պաշտպանութիւնը վստահած էին և որոնք ընդհանրապէս արքայազուն իշխաններ կամ արքայական ընտանիքի պատկանող այլ կոմսեր էին: Քաղաքի բերդին և ծովի ամուր բերդին գիւրքերը այնքան լաւ պաշտպանուած էին որ Կիլիկիոյ մեր վերջին թագաւորի գերի իշխանէն և ամբողջ երկիրը իր գրեթէ բոլոր բերդերով և ամրոցներով Միսլուքներու ձեռքը ինչպէս յետոյ ալ Կոռիկոս միակ բերդը եղաւ որ կարողացաւ դիմադրել, շնորհիւ լատին ռազմիկներու յամառ պաշտպանութեան ու մնաց քրիստոնէից ձեռքը մինչեւ 1448՝ երբ վերջնականապէս ինկաւ Գարամանի թուրքերու ձեռքը, ամբողջ շրջանովը, և իրի հետեւանք գծախտ մատուցեալ մը:

Մովսիսի բերդը՝ զոր թուրքերը մերթ Գերզլար Գալէսիոն(*) և մերթ ալ Վֆա-

մուք Գալէսիոն կը կոչեն, կերպով մը շարունակութիւն էր ցամաքային բերդին՝ որուն հետ ամբողջութիւն մը կը կազմէր: Մովսիս մօտաւորապէս մէկ քմ. բացը կը գտնուի որուն հետ կապուած էր ձեռագործ թումբով (digue) մը որ մէկ կողմէ իր բրթեւեկի ճամբայ կը ծռուայէր քաղաքաբերդէն գէպի կղզեակի զղեակը երթալու և միւս կողմէ կոհակաքեկի գետ կը կատարէր, փոթորիկ ատեն ծովի օստտիկ ալիքներուն գէժ պաշտպանելու համար բնական նաւակայքի մէջ խարսխող բազմաթիւ նաւերը: Կոհակաքեկ այս թումբը մինչեւ Միւշին դար անաղարտ մնացած էր թէեւ, բայց քաղաքին բնակչութեան և բերդատէր իշխաններուն և իրենց պահակազուն զին հեռանալովը բերդերն ալ անայացած և թումբը չկարենալով երկար ատեն գէժ դնել ծովի խուժումներուն, հետզհետէ փլուլաւ ու մեծագոյն մասով անհետացաւ և այսօր ցամաքէն գէպի ծով երկարող ձեռագործ կամուրջին փոքր մէկ մասը միայն կը մնայ: Երբ 1812ին անգղիացի ծովակալ Պոֆոռոյ կորիկոս այցելեց, կամուրջ ծառայող քարաթումբը արդէն մեծ չափով խորտակուած էր, բայց քանի մը մասերը դեռ կը մնային, խոշոր և անհարթ քարերով իրարու մէջ ագուցուած վիճակով, մօտաւորապէս հարիւր կանգուն երկարութեամբ, գրեթէ իր աշտոն գիրքով՝ Պոֆոռոյ տոյն կիսաքնդ թումբին վերջնաբունքները նշմարած էր քսան քառակուսի ոտնաչափ տարածութեամբ ստուար զանգուած մը, անկիւններուն վրայ մոյթներով,

խեղդեն Սուլթանն ու մանուկները: Բայց Սուլթանը Կիպրացի նաւապարի մը նաւակով Կոռիկոս բերդէն կը փախչի ու Կարպատ խորշին մէջ Կիպրոս ցամաք կ'ելլէ: Բայց Կիպրոսի Լուզոն Ի. Թագաւորը անոնց լաւ ընդունելութիւն չ'ընէր, վասն զի Ամաւրիի օրդիները իրեն գէժ դատ բացած էին իրենց հօրը կալուածները պահանջելու, և Կարպատի մէջ կը թողնու ճանապարհով մը ապրելու: Սուլթան Կիմանայ թէ Կոստանդին զիրենց անկէ ալ յափշտակել պիտի տայ, աւտու ծովեզերքը կը թողնու երեք տարի այնտեղ ապրելի ետքը և Ս. Սիմէոնի զղեակը կը փոխադրուի ու նորէն կ'ազատին: Այնտեղ ալ հրաշքով ակնակիւն շուրթ աղբիւր մը կը թլփի և Լուզոն ուխտի գալուստ, իր հօրերէն թառնելուն վրայ կը կարեկցի և մօբերեսուն հետ իր արքունիքը կը փոխադրէ: և այս անգամ ալ խեղճ կեանքէ կ'ազատին:

(*) Տեղական աւանդութիւն մը՝ որ Լեւոն Ե. Լուսինեան թագաւորի պատմագրէն ներշնչուած ըլլաւ կը թուի, որ պատմէ որ Կոստանդին Բաղդինեան, իր թագաւորութիւնը ապահովելու համար Զիւանի այրին Սուլթան տիգինը և ասոր երկու մանուկները՝ Պեմուշեքն ու Լուսինը՝ Կոռիկոսի բերդին մէջ դրած է և մեռցնելու համար ալ թողնով խառնուած մեղր զրկած: Բայց Սուլթան Լուսինեանի մեղրը աղքատ կնիկան մը կը կերցնէ որ կը մեռնի և իրենց կ'ազատին: Այս անշարժութեան վրայ Կոստանդին Բաղդինեան երկու ասպետ կը զրգէ Կոռիկոս որ ծովին մէջ

հետո Ալիշան 1852ին Լոնտոնի մէջ յատուկապէս այցելած է հնախոյզ ծովակալին իր խալ պաշտօնատան մէջ, բայց ծերունին չէր կրցած յիշել թէ ո՛րք թողած էր իր հաւաքած արձանագիրները: Ալիշան իրաւունք ունի կարծելու որ արձանագրին քարերը խարխաւուած ու տեղափոխուած ըլլալուն, բառերը իրարմէ անջատուած և հետեւաբար սողորը քաշառաղուած, հաւանաբար ինկած ու կորուսած մասերով:

Ան այդ փաստին արձանագրէ, որ հաքազատ նմանահանութիւնն է Վ. Լանկուստրի ընդօրինակութեան.

«Ի ՈՒԷ ԲԻՍՏՈՆԵԻՅԵ՞ ԻՄՁ ԵՒ յԱՂԱՄ...
Ի յԱՂԵԿԱՄՈՐՈՒՅ ԲՈՒ: ԵՒ ՀԱՅՈՂ... ՃԿ
Ի... ՍԵԼԵԿԻՍԵՅ, ՈՒՂԸ. ԵՒ ... Ե
... ՊԼԵՆԵ ԵԻՆԵՄԻ ԼԵՆՈՒԻ ԲԱԳՊԱՆՈՒԻ...
... ՄԵՈՂ ... ՈՐՈՒՆԵՅ ՊԼԵՆՈՒՆԵ ... յԼ Ե...»:

Բերդի դրան երկրորդ արձանագրէ կը թռի աւելի խնամուածք ըլլալ. սա լայնութեանը վրայ երկար քառակուսի մըն է, տերեւաքանդակ շրջանակի (bordure) մէջ աւնուած, միայն չորս տող և բոլորը վեց կտոր մեծ քարերու վրայ քանդակուած մեծ տառերով՝ ուր յայտնօրէն կը կարդացուին Հիթու մագաւորին անունը և 2 (=1251) հայկական անշատ թուականը: Լանկուստր նոյնքան ազաւզ կերպով ընդօրինակելի տուած է սոյն արձանագրին ալ՝ որ բարեբախտաբար լուսանկարուած է իրմէ յետոյ Նորադոն հետախոյզներու կողմէ ու գէթ երրորդ տողին վրայ երկու արտաքուստեանց տարբերութիւնները որոշակի կ'երեւայ. ահա՛ երկրորդ արձանագրէր.

«Ի ԲՈՒԿԱԿ(ՈՒՍ) ՀԱՅՈՂ 2 ԱՄԻՆ ԵՒ ԵՒՐԵ...

[ԹԻՈՒՆԵ]

Ի ԲԱՐԵԿԱԿ(ՈՍ) ԲԱԳԱՆՈՐՈՒՆ ՀԵՐՄ... ԲԱՅԿԻ
... ԱՄՐՈՅ ... ՍԻՐԱՆԻՍ. ԵԻՆԵԼ
ՄԵԾ ԻՅՍԱՆ ՀԵՐՄՈՂ Ռ...»:

Լանկուստր կը պատճառաբանէ որ Հայոց 2 թուականը կը համապատասխանէ Քրիստոսի 1251 թուականին, որ Հիթու մ. թագաւորի ժամանակն է: Այս երկրորդ արձանագրին ճշտահանուած օրինակին երրորդ տողը՝ որ այլապէս չուէր, որոշապէս ունի հետեւեալ տողը.

ՍԿԻՐԵՆ ԱՄՐՈՅԻՍ ԱՅԱ ԵԻՆԱՆ...

Անտարակոյտ շատ քարեղէպ պլաթի ըլլալ

լալ անեղծ վիճակով ունենալ բերդիս, իր հայկական կառուցուածք, սոյն երկու հարեւոր արձանագրիները, բայց նոյնիսկ այդքանի մը վերակազմութեամբ կարելի է աներկբայօրէն ըսել որ այս թեոքու կըզգեալին վրայ մինչեւ այսօր գրեթէ անվերջ վիճակով կանգուն միացող բերդն ու իր զգեալը մտածուած ու յօրինուածքը եղած են Լիւնոն Ա. ազգաշէն թագաւորին, քաջ ըմբռնած ըլլալով անոր ռազմագիտական արժէքը Կիլիկիոյ իր թագաւորութեան ամրութեանը տեսակետով և թէ անոր լրտեսութեանը մասերուն շինութիւնն ու աւարտը յաջողցուցած են, յաջորդին Օշին և Հեթում արքայազուն թշխան բերդատէրները: Նոյն այդ ծովային բերդին մէջէն գտնուեցան յաւնաւէն արձանագրութիւններ և քանդակներ որոնք յայտնի է որ դուրսէն հոն բերուած էին, իրք աւելի ապահով վայր, ցամաքէն հեռու: Բերդին ներքին գաւիթին մէջ կը տեսնուին երկու ընդարձակ ջրամբարներ (citerne), երկուքն ալ քարածախին մէջ վորուած ուր կը հաւաքուէին անձրեւի ջրերը. վրանի ցամաքային բերդէն կըզգեալ բերդին մէջ ջուր բերող ջրմուղի տէէ հետք չի տեսնուիր: Բերդ տարակոյտ չկայ որ ցամաքային բերդին պէս ունէր իր պահակագունդի և փոքր պետին յատուկ բնակարաններ, մթերանոց, քանդ, հայրն:

«Աշխարհագրագէտ Ստեփան Բլուզանդայի օրերն սկսեալ, կը գրէ Վ. Լանկուստր, Կոռիկոս կըզգեալը ծանօթ էր արդէն և ուսումնասիրութեան առարկայ ու միջնադարեան քաղաքիւ ճանապարհորդներ կը յիշեն զայն, ինչպէս նաեւ այն բերդը՝ զոր Հայերը հոն շինեցին: Շնորհիւ իր մեկուսի զիրքին և կըզգեալը բարձր բաժնող հեռաւորութեան, բերդը բոլորովին անեղծ պահուած է 1448ի պաշարուէն ի վեր, որուն հետեւանքով ինկու Մեծ Դարաման պէյերէն Իպրահիմ ձեռքը»:

ՅՐՏԱԻՍԱԶԳ ԵՐԲԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

(4)

ԳԻՐՔԵՐՈՒ ՀԵՏ

ՈՍԿԻ ԿԱՄՈՒՐՋ

ՔԵՐԹՈՒԱՇՆԵՐ

ՎԱՀԷ-ՎԱՀԵԱՆ 1922-1945

Երկրորդ Մեծ Պատերազմը, հայրենիքին սպառնացող վտանգը, սփիւռքի դժբախտութիւնը, և այս բոլորին գէժ՝ հայրենիքի վերելքը ու անոր աննման ու հեռասական ճիգը, ստեղծեցին ինչպէս Մայր հողին, այնպէս ալ Սփիւռքի մէջ այնպիսի հոգեվիճակ, որ սեւէ բանաստեղծ, հաղորդ մէկ կողմէն իր ժողովուրդի տապնապին և միւս կողմէն անոր փառքին, չէր կրնար լռել, չէր երելու համար իր խանդավառութիւնը օրինու զգացումին ու տեսիլներուն։ Այս զգացումէն դիտուած, ներկայ Սփիւռքի քերթողութեան ամէնէն զգալուն և շատ գործածուած լարը հայրենեղբուքին է։ Հոս պիտի չուզէինք իրարից բոլոր աւնոցմով՝ որոնք ուզեցին զտնայը ընել այս զգացումը, յաճախ ուրիշին չտալու աստիճան, սակայն միւս կողմէն կ'ուզենք ընդհանրութեան մը մէջ տեսնել մէկէ աւելի անուանելու Վահէ-Վահեան՝ իր սիւլիկ-կամուրջով, Ա. Մուսուկեան՝ իր Բթուղթ առ Երեւանում, Մ. Իշխան՝ իր «Հայաստան»-ով, զլիւսաորները կը նկատենք այս զգացումը լայնօրէն կերպարող և որոշ իսկութիւններ իրերեղացեացած այդ գետնին վրայ և զգացումին մէջ։ Երեքն ալ թէ իրեւել Թեքնիք և թէ իրեւել արտայայտութիւն և մտածելու կերպ, առաւել կամ նուազ չափով, կը մեան արձագանքներ զիրենք կանխող սերունդին, իւրաքանչիւրը ունենալով իր վարպետը։ Եւ սակայն ի պատիւ իրենց, պէտք է ըսել թէ իրենք աւելի են ազդեցութեանց և վարպետներու ճամբով ընթացողներու տրամութիւններէն, ըլլալով նոյն ատեն արձագանգները իրենցմէ իրենց։ Կը յիշենք բոլորին հասարակաց եղող այս պարագան, ճնորոշելու համար հիմնական ու անհրաժեշտ անկախութիւնը բանաստեղծութեան, առանց որուն՝ մենք բառական գաշաւորումէ եւ

չամանդաղային զգայնութենէ անդին չենք անցնիր։

Ինչպէս ալ որ ըմբռնենք և բացատրենք բանաստեղծութիւնը, իր գաղտնի շնորհներուն և արտաքին գեղեցկութեանց մէջ, կայ ներքին՝ դպլոզ, բայց անբացատրելի բան մը, նոյն ինքը՝ բանաստեղծութիւնը։ Այն անծանօթ և նոր օրօրը որ տողերուն մէջ կ'երգէ, այն մտերիմ ու պարզ տրոփը՝ որ բառերը կը կենսաւորէ, կ'այլակերպէ։ Այս աշխարհէն՝ բայց կարծես ուրիշ մը եկած Տեսիլ մը՝ որ աչքերուդ առջև կը յայտնուի, կը վերակերպուի։

Ձի բաւեր որ քերթուած մը ունենայ իմաստալից նախադասութիւններ, գաղափարներու տրամաբանական կարգ, զարգացում, նկարագրական մանրամասնութիւններ և մտքին ու զգայնաբանքներուն խօսող նկարագիր, անհրաժեշտ է այն օրը բազան տաքութիւնը և անմահական ծանրութիւնը՝ որ կը զգացուի ու կը գրաւէ զմեզ։ Այն ներքին միութիւնն ու ճառագայթը անձէն իրերուն և իրերէն անձին անդադարձող, որ արտակարգօրէն կը վերածուի խորհրդաւոր իրականութեան մը, նոյնինքն բանաստեղծութեան։

Կարգ մը հնչեղ կամ անուշ թրթռացումներ, քիչ մը արեւ, երաժշտութեան մը բոժոժները, հոսումն ու արտահոսումը նմանազանութիւններու, գաշաւորում և նման աղուոր ազմուկներ՝ հազկա կրնան արձագանգել մեր ներքին էութիւնը և չեն հասնիր ներշնչման խորունկ գոյնի։ Ահա թէ ինչու մենք ունինք բազմաթիւ բանաստեղծակա հատորներ և քիչ բանաստեղծներ։

Հայրենեղբական լարը ամէնուն մատչելի, բայց շատ քիչերէն նուաճուող սեռն է, ինչպէս մեր, այնպէս ալ բոլոր ազգերու գրականութեանց մէջ։ Յաճախ ամէնէն վաւերական բանաստեղծներէ վրիպած է անիկա։ Մեր մէջ Դուրաւանն ու Մեծաբոնեցը, հակառակ իրենց տաղանդին և ըզգայութեան՝ չ'աջողեցան իրենցը ընել այդ սեռը։

Եթէ այսօրուան մեր հայրենի երգերը, որոնց զգայնութեան մանրաթիւերը կը հրապարակուի մեր ժողովուրդի պայքարող ու հերոս սրտին և գարաւոր աւանդու-

թեանց և հողին, կրնան մեզի խանդավառել իրենց ջերմութեամբ և դիւրահաղորդ նկարագրով, ատրկա կուգայ գլխաւորաբար իրենց նիւթէն քան այդ նիւթը ապրեցնող արուեստէն:

Սակայն երբ նոյն նիւթը կ'երգուի հայրենիքէն հեռու քերթողներէն, որոնց համար հայրենիքի զգացումը, հակառակ իր կարծեցեալ մօտիկութեան, հեռանիստ զգայնութիւն մըն է, կապոյտ հէքեաթ մը, յաճախ զիրար ընդօրինակող կամ իրարու առաքումներէ ձեւացած, կը վերածուի ոչ առարկայական և ոչ ալ անձնական զգացումին, այլ անոնց խառնուրդը եղող տեսիլին, պատկերին:

Ա. Մառուկեանի «Թուղթ»ը, իբրեւ տուեալ ժամանակի մը անուշ զգայնութիւնը, որոշ ջերմութեամբ պիտի համակէր զմեզ, իսկ երբ ասոր վրայ զար աւելնալու բանաստեղծին անառարկելի խառնուրդը, տաք ու հաղորդական, «Թուղթ»ը պիտի դառնար ժամանակի մը զգայնութիւնը յայտնաբերող վաւերագիրը: Մ. Իշխանի «Հայաստան»ը համեմատաբար պիտի մնար տփաղոյն, հակառակ իր աւելի աւմուր թէքնիքին, և զգացտ ու հաւատարիմ վերաբերմանին, հանգէպ մեր լեզուի գասական հասկացողութեան: «Տուներու երգը» ընդհակառակն հարուստ էր ջերմութեամբ ու հաղորդականութեամբ, «Հայաստան»ը իբրեւ հայրենաբաղձութիւն կը նորոգէ մեր յուշը՝ բայց ոչ մեր զգայնութիւնը: Վահէ-Վահեանի «Ոսկի-Կամուրջ»ը իբր թէքնիք, յղացք և արտայայտութիւն, կը տարբերի նախորդ երկու վիպայութիւններէն՝ շուշիկ և հաւատքի զգալի աւելիով մը, այդ աւելին՝ «գուրսէն ճարուած ոգի մը չէ», այլ այդ զգացումը դիմառելու, գաղափարելու և խորհրդապատկերելու ճիւղը, որ իր մէջ վիճակ է սակայն:

Միտքը զգայարանական պատկերներ, կիրքեր և մտածութիւններ տալու ատեն պէտք ունի գանոնք փոխանակող փոխաբերութիւններու, պատկերներու, ատրկա խորհրդանշական ըլլալու ներքին հարկ մըն է, որուն կ'ապաւինի յաճախ Վահէ-Վահեան իր այս գործին մէջ: Ատրկա չի գար սակայն բանաստեղծութեան կամ զգացողութեան նուազութենէն, ի վերջոյ ինչո՞ւ կենդանի յուզումը նոյնութեամբ չփոխանցել, ի՞նչ

հարկ փոխանորդաբար պատկերներ, փոխաբերութիւններ գործածելու, որոնք ուրիշ բանի չեն ծառայեր յաճախ՝ բայց ուրիշներու խմայնութեան յանձնելի իրերուն տեղ՝ դնել երեւակայական ու անպէտք: Մտքի տարտամութիւն և հոգիի անյուզութիւն կարօտ կ'ընեն զրոգը շատ յաճախ ապաւինելու զգայարանական իմացողութեան, այսինքն գաղափարները պատկերելու, զգայարանական տպաւորութիւններու վերածելու:

Պարագան տարբեր է Վահէ-Վահեանին համար, գաղափարը կամ զգացումը ան իր երեւակայութեան մէջ այլ և այլ տարազներով, գոյներով և ձևերով կը կենսաւորէ, աչքերուն խոնաւութիւնը վերածելով ցօղի, ինչպէս կ'ըսեն, որ կը ցուցնէ թէ իրական են իր յուզումները և իթէ չեն կրնար անխառն բանաստեղծական ըլլալ, որովհետեւ Վահէ-Վահեան երազող մը չէ այս հատորին մէջ, այլ տեսանող մը, որ տէրն է իր գաղափարներուն:

Վահէ-Վահեան իր երգով կը հաղորդէ մեզի ոչ միայն ինչ որ կը խորհի՝ այլ նաեւ ինչ որ կը զգայ: Հոս է որ կ'իրագործուի հրաշքը, և դժուար կ'ըլլայ բաժնի իր երակերու մէջ մտապատկերն ու գաղափարը, մտածումն ու երազանքը:

Բայց հակառակ վառ գոյներուն, որոնցմով կը կենսաւորէ իր լեզուն, և պատկերներուն՝ որոնք կեանք կը բերեն իր տակաւ լրջացող, շատ յաճախ ինքնասոյզ տողներուն, Վահէ-Վահեան աշտարակաբան է, և այս նոյնիսկ ի հեռուկս իր գաղափարին և ճիւղերուն:

Իր թէքնիքը կատարեալ է, բառերը հնչական, որոշ ռիթմով և երաժշտականութեամբ, իսկ փոխաբերութեան և պատկերելու շնորհը ամբողջ: «Արեւ-Անձրեւ» հատորը, որ կուգար մեզի մեր Սփիւռքի արուեստին մեծ նուաճումներէն, ունէր արդէն այս բոլորը արձագանգող ու հեռապատկերող բարիքները, առանց ուրիշներու քով եղող շինծու զեղեցկութեան:

Վահէ-Վահեանի հետադարձ քերթումներուն մէջ, լեցուած չէ այն հիւր մղեղներէն, զոր երեւակայութիւնը կը հաւաքէ: Եթէ անոնք եւրիմի պէտք եղածէն աւելի սլացիկ կ'երեւին՝ պատճառը այն է որ պատկեր,

զգացում եւ երեւակայութիւն, յաճախ նոյն տողին մէջ հիւսուած, կը կազմեն իր մտածումին թեզանքը: Եւ յետոյ Վահէ-Վահեանի հայրենասիրութիւնը չունի այն պահանք, թացիկ փափաքը, զոր մարդիկ կը ջանան փորձել իրենց որոշ տարիքնե-րուն եւ դուռնալ պայմաններու տակ: Եւ այլ այն մեծ տաղանդնէք որ կը քաղցրանայ եւ երգերու կը վերածուի, անցեալի արեւնէն եւ ներկայի անստուգութեան մշուշներու մէջէն: Վահէ-Վահեան հայրենիքի երկուն-քէն է քոնուեր, փոխան զայն բազմաուր, ինչպէս է պարագան Ա. Մառուկեանին եւ Մ. Իշխանին: Մէկը որ մեր արիւնին ծա-գիւր է անցեալի մոխիրէն ընծիւղա՞ծ հը-պարտութիւնը կը տեսնէ եւ կը զգայ Երե-ւանին մէջ:

Ճոսկի կամուրջը կը բաժնուի Այգա-բայ, Ասդղալոյս եւ Ալլաւմուղը խորագրուած գլուխներու: Դժուար է մերթ դուգային եւ մերթ հոգեկան իրաբախառն յատկու-թեանց տրուեալ փորձել, եւ անոնց վրայ բաժնել իր քերթուածները: Այդ բաժա-նութիւնները քանի ներկերու եւ ժամանա-կով պայմանաւոր արտայայտութիւններու կը հպատակին, քան ներքին եղափոխու-թեան եւ արժէքին, այլապէս խորհրդաւո-րելով իմաստը անոնց՝ «Ասկի կամուրջ»-ին վրայ: Վահէ-Վահեան այդ կամուրջը շի-նել ուզած է նախ իրը այգեբայ, ապա ասդղալոյս, հուսկ յետոյ աղլամուղը: Ու փոխանակ անցեալէն ներկային գալու, այսինքն խաւարէն գէպի լոյս, լոյսին մէջ կեցած կը նայի գէպի աղլամուղը երկա-րոջ կեանքի կամուրջին, որ իրեն է եղած եւ իրով իրորը խոյ լոյսին մէջ կեցողնե-րուն: Իրերու քնական կարգը աղլամուղ-ջէն խոյեբայ է, սակայն հոգեկան կարգը խոյեթացով կը ճշդէ աղլամուղը:

Իրերու եւ գաղափարներու այս անընա-կան նկատուած կարգաւորութիւնը, իր ինք-նուրոյն նշանակութիւնը ունի եւ ատով կը զատորոշէ «Ասկի կամուրջ»-ին հեղինակը «Թուրք առ Երեւան»-ի եւ «Հայաստան»-ի հեղինակներէն: Անոնք անցեալէն ներկային կուգան, Վահէ-Վահեան ներկայէն կը նայի անցեալին՝ վաճաճի ունի զայն եւ կը հա-ւատայ հորը:

«Ասկի կամուրջ»-ին հեղինակը մշակուած զգայնութիւն մըն է, եւ կը տպաւորուի շատ զգաստ եղանակով մը: Իր վրայ ինկող ճա-ռագայթիկն ու սարսուռները խօշ ցրում-ներու եւ կամ կիզել համակիտուածներու չի տանիր, եւ կը ջանայ պահել զանոնք հա-սարակաց զգացողութեան մտքի եւ հոգիի ոլորտի մը մէջ, հակառակ որ իր զգալու եղանակը արեւի հաւատաւորի ընկուզորդ տաժանք կը մտնուի, քան նրբաքանդ ար-ուեստագէտի խաղը:

Հպտորէն փրցուած քանի մը նմոյշներ, պիտի չկրնային ընթերցողին գաղափար մը տալ հպտորին արժէքէն: Ընդհանուր կեր-պով մը խօսելով անոնց վրայ, հրճուազին կը հաստատենք որ Վահէ-Վահեան ճշմա-րիտ բանաստեղծութեան հասած է անոնց մէջ, խոր ու մեղմադձիկ, ինչպէս կ'ըլ-լան բոլոր մտքէն ու օրագէն հաւասարա-պէս բխած երգերը: Սակայն Վահէ-Վահեան գիտէ պզոզել նոթերը խոյ թախծին, ասանց զգացնելու անոնց դե շուքը՝ որ հաւանաբար իր անցեալէն կը հետեի իրեն, ու խաչի մը պէս կ'երկարի, յաճախ իր քայլերուն քաջէ:

Սորապէս բանաստեղծ, Վահէ-Վահեան, զգայուն հոգիով եւ կապուցող միտ-քով, մեր Սփիւռքի գրական անգաստանի սակաւ ընտրեալներէն է:

Է. Վ. Տ.

ՄԱՅՐ ԱԹՈՒՌՈՅ

ՍԻՍԷՆ Ս. ԷԶՄԻԱՍԻՆ ՓՈԽԱԴՐՈՒԹԵԱՆ

ԷՆԳԶԱՐԻՐԱՄԵՍԹ ՅՈՒՆԵՍԿՆԻ ԶԱՆԴԻՍՈՒԹԻՒՆՔ

Ս. ԱԹՈՒՌՈՅՆ ՆՇՐՈՍ

Ամենայն Հայոց Ազգրնէի Հայրապետի կոնգակով եղած հրահանգին համաձայն, նախագահութեամբ Ամեն. Սրբ. Պատրիարք Հօր, կատարուեցան կրկնակ հանդիսութիւններ, ի պատճառով Մայր Աթոռոյ Սսէն Էջմիածին փոխադրութեան Հինգհարիւրամեայ Յոբելեանին:

Առաջին հանդէսը կամ աւելի ճիշդ հանդէսին առաջին մասը, կատարուեցաւ 30 Մարտ 1947 Գայտեան Կիրակիի առաւօտուն, Սրբոց Յակոբեանց Մայր Ցանախին մէջ: Ժամերգութիւնն ու պատարագը կատարուեցան սօնական օրերու հանդիսաւորութեամբ: Բազմութիւնը լեցուած էր Մայր Ցանաքը, եւ հետաքրքրութեամբ ու յօգուտով կը հետեւէր արարողութեանց:

Կը պատարագէր պատրիարքական փոխանորդ՝ Գեոր. Տ. Գեորգ Վրդ. Ճանսեան, իսկ գարաց դասը գրաւիչ երգեցողութեամբ կ'իրադրոճէր ամանին Կոմիտասի բառաձայն պատարագը:

Ս. Պատարագի արարողութեան ընթացքին, Հայր Մեր-էն առաջ, Հոգ. Տ. Հայրիկ Վրդ. Ասլանեան, Աւագ Խորանի բեմէն կատարաց հայրապետական կոնգակը, որ խորին լուրբեան եւ ուշադրութեան մէջ ունկնդրուեցաւ ներկայ հաւատացեալներու կողմէ:

Կոնգակի ընթերցման աւարտէն վերջ, Ամենապատիւ Սրբազան Պատրիարք Հայրը, պատրիարքական արքունի խօսեցաւ տրուած բարոյք, խանդավառութեամբ եւ զգածուած հոգւով, պարզեց Նորին Ս. Օծուրին Վեհափառ Հայրապետի կոնգակին իմաստն ու խորհուրդը, վեր հանելով նոյն առեւ 1441-ի Հայրենադարձի նշանակութիւնը Հիւրոնական, եկեղեցական եւ ազգային տեսակէտներով:

Նորին Սրբազնութիւնը անդրադառնալով մեր ժամանակակից եկեղեցական իրականութեան, բուռն այս առթիւ մի առ մի այն բոլոր մեծագործութիւնները գործ Ն. Ս.

Օծուրին Վեհ. Գեորգ Հայրապետը իրագործած էր Մայր Աթոռոյ վերակենդանութեան համար ու խանդավառ արտայայտութիւններով կոչ ուղղեց Պատրիարքին եւ Անդր-Յորգանանի բովանդակ հայութեան հաւատարմական ամենաշեմ գիտակցութեամբ բուռնութիւն Ս. Էջմիածնի եւ Մայր Աթոռի Սրբազան գաղափարին եւ ամենց պահպանման եւ լուսադոյն արդիւնաւորութեան համար: Նորին Սրբազնութիւնը իր պատարագ ամբողջացուց ըսելով քե *Էջմիածին կ'Հօրէն պէ՛ք ե ըլլայ* Բայրերը Հայ Հաւատացեալ հոգիներուն, իսկ *եկայր շինեսցուք* մեր կեանքի կարգաթուր:

Սրբազան Պատրիարք Հօր բարոյին յաջորդեց հայրապետական մարքանքի արարողութիւնը:

Նոյն օրը կեսօրէ վերջ ժամը 4-ին, Ժառանգաւորաց Վարժարանի սրահին մէջ տեղի ունեցաւ նոյն հանդիսութեան բանախօսական բաժինը, դարձեալ Ամեն. Սրբազան Պատրիարք Հօր նախագահութեամբ, Սաղիմարեան հատարակութիւնէն նրախորտած մասնաւորներու կողմից բազմութեան մը ներկայութեան:

Ժառանգաւորներու կողմէ *Էջմիածին կ'Հօրէ* տարականի երգեցողութիւնէն ետք, Գեոր. Տ. Սիւրբ Վրդ. Տերտրեան, կատարեց բացումը հանդէսին, վերբերելով Էջմիածնի գալախարին անշինջ հրոսթը իւրաքանչիւր հայու հոգիէն ներս, եւ իր մարմնաւորած Հայ Առաքելական եկեղեցւոյ կատարած քաղաքական, կրօնական եւ կրթական գործը, պատմութեան բոլոր օրջաններուն անխախտ, մեր հաւաքական քե ազգային կեանքին մէջ: Հանդէսը բացուած յայտարարելէն ետք ժառանգաւոր Տրդ. Գեորգ Ձինչիւնեան արտասանեց Յովնանէն Յովնանէսեանի Ս. *Էջմիածին* կտոր, որմէ ետք բնի բարձրացաւ Հոգ. Տ. Նորայր Վրդ. Պապեան եւ կէս ժամ տեղով իր խօսքով քանաց բուականներու եւ դէպքերու քիտասակունով ներկայացրեց բազմապիսի քիտասակունով ներկայացրեց կատարեց, ի գին ամէն գոհողութեանց, իրականացնելով ազգային իմութեան, ազատութեան գաղափարին եւ ի վերջոյ հայ պետական կեանքի տեսլական համար հայ հոգիի ձգտումներն ու երազները:

Նորայր Վրդի խօսքին ետք, ժառանգաւոր սաները երգեցին **Փառք մեր անմահ կոորը**, որուն յաջորդեց **Հոգ. Տ. Սերովբէ Վրդ.** Մանուկեանի բանաստեղծները եջմիածնի կրօնական դերի մասին (սեսնել էջ 90):

Ժառանգաւոր Տրց. Պօղոս Սնապեան, արտասանելի ետք Վ. Թեհեանի **Եկեղեցին Հայկական** էներուածը, բեմ բարձրացաւ **Հոգ. Տ. Հայրիկ Վրդ.** Ասլանեան, որ կարն ճառով մը ջանաց պանծացնել էջմիածնի կասարած իմացական դերը մեր ազգային կեանքին մէջ: Ստորեւ կուսանք այդ ճառը.

Դերը՝ որ լեւերի իր մեծութեան ամբողջ երեսներով, իր հոգիայ և յեղաշրջական բազմակերպ նպատակն հակառակ, իմացական այն դերն է զոր կատարած է էջմիածինը, տիրական ու կորովի, զարեւով, հոգին ու զործակ զօրովը հանդիսանալով՝ այն ըլլալը շարժամբերուն՝ արեւը կը կազմեն հայ մշակոյթի պատմութիւնը:

Կլանի կորնալառ տարողութիւնը այս հաւատաւորն է արգար ցնահատանքը ընելու այդ մեծ գործին, հարկ է հարկերեակ մը ետ երթալ իմացական նետաքրքրութեան մեր պատմութեան, տեսնելու փարօսը այդ լայնի և ամբողջ հաւատքին՝ մասաւոր իր գործունէութեան խաղչին ու փառքին մէջ, ուր լայնի կը բերէ բազմութիւններ՝ հայրենի նեւաւոր ու մասաւոր զաւանեւորն, երիտասարդ, ուշեղ ու հանճարեղ հայրդրիներ՝ թրծելու և կազմաւորելու անոնց իմացը ընտանեացի մշակոյթի մը նկարագրով և տոհմային արժէքներու գործողութեամբ ազապատանքով, սրտեղ, յետոյ, պիտի հառաքայինք՝ իրը ստորոգ արժանիքներ՝ մեր ազգային կեանքին՝ ընկերային, կրօնական, բանասիրական, ազգագրական, հայրաքաղաքական, երաժշտական, լեզուաբանական ու գրական մարդկրան վրայ, տօնելու իւրաքանչիւրը անոնցմէ արեւտեօի, կառայցի, կրօնային, գիծերու և գալին արժէքի նպաստներովը:

Անհամեմատորէն օգտակար նշանակացող իմացական այս դերը, այսօր, չի տեսնուիր յստակապէս, առկայն անհրաժեշտ իրողութիւն է: Եր առիճի իրը հարկւր տարիներ առաջ, հայութիւնն ամբողջ, իր երկու մայր զանգուածներով — Անկախապետութիւնն ու Անկառաւայալութիւնը — էջմիածինէն կ'սպասէր և կ'աւանդէր լայն իր միտքին ու կրակի իր հոգիին: Նոր ժամանակներուն մեր օրերուն մասնաւոր, քաղաքակրթութեան զարգացումով, Նոր ազգակներէ իմացական այդ դերը կը գնին աշխարհական և պետական տարբերութեան հակադէպին ներքեւ, հայրենիքի ինչպէս սփռուող կարգ մը կարեւոր կեդրոններուն մէջ, ու ազգային մշակոյթի գործը կ'ենթարկուի այդ շարժմանը, ու այս հանգամանքներուն մէջ դժուար չէ ընդունիլ ազատացումը այն շքեղ գերեկ՝ զոր Մայր Աթոռը կատարեր է երկար

զարեւով, բայց ժօրտ դարուն մէջ՝ հզօր մասնաւորութիւնով մը:

Այդ մասնաւոր սխալ ըլլալ թերեւ անուանել պատրուական:

Անտարանայի է թէ հակառակ այս ամենուն, մինչև մեծ պատերազմը, իր հմայքին ու պերհանքին մէջ, էջմիածինը, անխաղախ և մաքուր լայն է շարժեր սերունդներուն, իր իմացական այս փառաւոր դերովը:

Հայաստանի սրտին վրայ, էջմիածնի կաթողիկէի հովանիին ներքեւ և սպիտակաբաւ Արարատի զիմաց, ու հայալառ կեդրոններու մէջ, այս ամենուն տեսլիքին ու խորհուրդին ընդմէջէն, բարձրադէտ ու զեղակառայ ստեղծեցին մեր իմաստուն հայրապետները՝ կրթարան-զրուարաններու խումբեր, Ներսիսեան, Գեորգեան և Լազարեան ճեմարաններ, հայ սերունդներ գաստորարակելու և անոնց ներշնչելու մեր տոհմային պատմութեան և աւանդութեանց զեղեցկութիւնները: Այն վստահ ակնկալութեամբ թէ երբ հարստանար անոնց միտքը՝ համալսարանական կրթութեան ու բարիքովը, անոնք պիտի բերէին իրենց մտքին սակին ու սրտին կրակը այս ժողովուրդին պէտքերուն պատիւն, մաս գիտարարական պատմաներով: Այդ կազմակերպութիւններուն մէջ, մտքի մեծութիւններ իրեն փայլեցան, սերունդներ, որոնք կը մնան զեռանգրազանցելի, ինչպէս Էմին, Գալստի Տէր Միգրտիւնան (Միսրան), Պատկանեան քահանան, և Ե. Լալայեանց, յիշած ըլլալու համար ընդ զէմբեր միայն, պատմա-ընթերցան, բանասիրական ու ազգագրական դրծներուն մէջ, որոնք աչքի էին ընկնում իրենց կարեւոր յոյսաւածներով և արժէքաւոր երկերով: Անոնք, հայ քաղաքականութեան և պատմութեան իր բերքին անհոյս նպաստը, թաւականներու, ղեմքերու և ղեպքերու, բնագրական օրբաքրթութեան և միշտ շփոթութեան նշմարկ հարցերուն լուսաբանութեան, հիմը զննելով առողջ գաստողութեան ու ստը հաստութեան տուրքերու: Ու իրենց այս աշխատութիւններուն մէջ, բառի երողական առումով, ոչ միայն կը մնան տիրական եղիկականութիւններ, այլև չուսնի իրենց նմանները արեւմտեան զարթունքի նշմարկներուն մէջ:

Այդ մասաւորներէն զուրկ պիտի գային, մեր դարուն հոյը մասաւորականներու և հոգեւորականներու, հանճարի մեծութիւններ, որոնք, պիտի մնան անգերազանցելի տաղանդներ ու վարպետներ, իրենց մասնագիտութիւններուն մէջ, ինչպէս Կոմստոս Վրդ, հայ զեղչկական երգերուն և Ս. Պատարարի խորհուրդին հանճարային, տիտանեան կախարդ խաղերգուն, մանրանկարչութեան արուեստին՝ անխոյժ պրոպագանդ մեծ սիրական, արդի վեհ. Լալայեանը, Ն. Ս. Օժանթիւն Տ. Տ. Գաբրիէլ Կաթողիկոս Կիլիկիոյ, ու զիծերու և կառայցի աննման վերանորոգիչը, մեր հարաքաղաքաւորութեան Ռեսիլիլը, Թորամանեան:

Մեր ժողովուրդի գիւցազնալէպերն ու հեքեաթները, զեղչկական երգերը մասնաւոր, պի-

տի խառնելին տարօրէն այսպէս գեղեցկութիւններ, Թորամանի աւելնուտ արուեստին ու իսահակեանի տրտում ու յուզական խորհուրդին մէջէն, հոխացնելու մեր զրականութեան անգաստարէ, տոճմայի արժէքներու զորշումը և հարադատութեամբ: Ազատագրական մեր շարժումին, հայրենանուէր ու առաջադր դէմքերը, որոնք, այս ժողովուրդին արդար գաութին, կրօնքին, ազգային գոյութեան, բարբոք և անվախ երազին իրագործման գաղափարաբոս առաջնախնդր պիտի ըլլային, հեմարանականներ էին, որոնք իրենց արտին խոցը և հոգեոյն կրակը առած էին կրօնի զգացումէն, Վլասն ճալքնեաց եւ վլասն Յիսուսի անցնելու արեան մկրտութեան ընդմէջէն մեզ ողջունել տալու այսօրուան կարմիր իրականութիւնը:

Ուսուցիչներու խումբը, ատակ և խելացի, այդ զարանցներէն կ'առնէին տոճմայի դաստիարակութեան կնիքը, և օտար համալսարաններու մէջ կատարելագործելէ վերջ իրենց մասնագիտութիւնները, առանց վտանգելու օակայն սկզբնական կնիքին հարազատ հայեցողութիւնը, գաւառներու լուսաւորութեան գործին կը նւիրուէին, համբուրելի զոհաբերութեամբ: Իմացական այս փաղանգներուն միտքին արգասիքները ի նպաստ հանրութեան գերագոյն շահերու ծառայեցնելու, էլիմիածնի, զսած էր նաև զանոնք ի յոյս բերելու միջոցը, իր սեպակալան մասնուր, հրատարակելով իր պաշտօնական հանդէսը՝ «Արարատ», որուն մէջ ի հանդէս կուգային անոնք, իրենց օւսումնասիրութիւններով և յօդուածներով: Եթէ նկատուի առնուի անոր ամբողջական հաւաքածոն, նրա թերու օւսումնասիրութեան և բովանդակութեան սեռակէտէն, իբր միջեր և որակ, առնուելու հաւասար պիտի մընայ եւրոպական իմաստի կեդրոններու մէջ նորագոյն հաստատութիւններու այդ ուղղութեամբ տուածին: Թող որ՝ անոր խորունկ նայեցողութիւնը, Հայաստանի արտին վրայ բացուած ըլլալու գերազանց արժանիքը անոր, եթէ չուզենք պահ մը լիազոյն արժեքներ:

Ու զեռ գիտուններ տեսնելու իր արբազան առաջադրութեամբ՝ էլիմիածնի, բերած կ'ըլլայ այս ժողովուրդին իմացական շարժումին ամբողջ երեսներուն իր թանկագին նպատակը. Մալխասեան, Ահառեան և Մանանդեան, բիւռններն են էլիմիածնի:

Լաւ ըլլաք թերեւ, փառք այս անուններուն, բայց վախճած՝ մեծ չափերու բարձրացնելու այդ ուսարանութիւնը զերած յայտարարել այս բնէն թէ այսօր, այդ անուններու հոտին, համալսարանին բարձրորակ իմացականութիւն մը կ'ողջունուի աչ միայն իսրայրային մտաւորական փաղանգներէն ներս այլ և ամբողջ աշխարհի իմացական ընդարձակէն: Եթէ այսօր, այս չքեղ հայրին պաշտպանը զանոնք իրենց արդիւններուն առաջնորդող ուժը կը սիրենք Սահակեան Հայաստանի պետական կազմին մէջ գտնել, արդար ճշդում մը կ'ուզենք ընել հոռ: ինչեւի՞ թէ այդ փաղանգը, խնամքը, զօրգոս-

րանքը և քաջաբերանքը ունեցած է ամենէն առաջ էլիմիածնի, որ, անոնց միտքն ու հոգին վերածած է մեր ժողովուրդի մշակոյթի անվազար սպասարկներուն, զանոնք իրենց հակառակորդն ու կարգադրածն առաջնորդելով:

Այս իսկ առաջնութեամբ էլիմիածնի արդի հայութեան մեծագոյն գիտուններու հոյը միամիտ յալամբծութեամբ մը իրեն շնորհականք, Դարբնով առած է ան այս ժողովուրդին լուսագոյնը անոր զարմնելու մեծ գործերու կերպարաններուն ներքե: Էլիմիածնի հաւատարմիմ է այսօր այդ գործնալ իր զերին: Իրմէ կուգանք ու կը դիմենք իրեն, որովհետեւ էլիմիածնի մեր ժողովուրդին յախտնական մշակոյթն է:

Սոյն հառի աւարսին, ժառանգաւոր սրց. Սիլիա Ջղանեան արտասանեց Յ. Թուսմանեանի *Հուսաւորի Կանթեղ* ոտանաւորը: Ապա հանդիսին նախագահ՝ Ամենապատիւ Սրբազան Պատրիարք Հայր րաւ փականմ խօսք: Ամենապատիւ Սրբազան Պատրիարք Հայր իր եւ ներկաներուն շնորհակալութիւններ յայտնելէ վերջ բանախօս հայրերուն եւ բոլոր անոնց որոնք կարելի դարձուցին այս կոկիկ եւ օպաւորիչ հանդիսը, ծանրացաւ էլիմիածնի հայրապետական արքունի նշանակութեան եւ հայ եկեղեցւոյ միասնականութեան գաղափարին շուրջ, ու շեշտեց այն նշանակալից կարեւորութիւնը որ ունի այս օմըր մեր ազգային ու կրօնական կեանքին մէջ:

Ջղանեան վերջ նաեւ գաղափարահի հալութեան իւրաքանչիւր անգամի պարտականութիւնը հանդէպ Ս. էլիմիածնին, իրենց թէ մօտ անհեմն պիտի վերահաստատեք երջանկայեացակ Թորգոմ Պատրիարքի օրով ըսկըսուած «*էլիմիածնի*» կամ «*Հուսաւորի Հուճայի*» դրուերինը, կամ յոյսով որ Պաղեսիին իր հաւաստեցալ ժողովուրդը ուրախութեամբ եւ խանդավառ զգացումներով պիտի մասնակցի անոր:

Յայտարարել եթ հաե թէ յե տյուտ այս օմըր պիտի կատարուի ամեն օարի Համբարձման օմինը, Սրբազան Պատրիարք Հայր Տէր Կեցո մայրեբեգէն վերջ «*Պահպանելով*» փակեց հանդիսը, և Տերունական աղօթքի երեցեցողութեան եթ հանդիսականներ բաժնըւեցան սրահին, էլիմիածնի գաղափարէն անցնելի օպաւորութիւններ օանելով իրենց հեռ:

Ս. ՅԱԿՈԲԻ ՆԵՐՍԷՆ

Բ Ե Մ Ա Կ Ա Ն Գ

Ձ 1 Մարտ Եր. — Ս. Թեոդորոսի տունին առթիւ Ս. Գատարազը մատուցուեցաւ Ս. Թեոդորոս եկեղեցւոյ մէջ, Ներկայ էր Ամեն. Ս. Գատրիարք Նայրը:

Վաղուան՝ Արտաշատէն կերակրի առթիւ Ամեն. Ս. Գատրիարք Նայրը ի դուռն Միաբան Նարց Հրաշափառով մուտք գործեց ի Ս. Յարութիւն: Երեկոյեան ժամերգութիւնը տեղի ունեցաւ մեր վերնատան Ս. Գողգոթայի մատարան մէջ նախադասութեամբ Նորին Ամենապատուութեան:

Ձ 2 Մարտ կիր. — Գիշերային և առաւօտեան ժամերգութիւնները և ապա Ս. Գատարազը տեղի ունեցան մեր Գողգոթայի մատարան մէջ: Զկի Ս. Գատարազին փատարուեցաւ մեծանահապետ Թափոր Գրիգորոսի Ս. Գերեզմանին չորսը նախադասութեամբ Ամեն. Ս. Գատրիարք Նայր:

Ձ 3 Մարտ Եր. — Մ. Գիւրգի երեսօտայի մայ Նայրապետի տունին առթիւ առաւօտեան ժամերգութեան միջոցին Մանգուէքը և ժամերգութեան մնացեալ մասը տեղի ունեցաւ Ս. Ստեփանոս մատարան մէջ, նախադասութեամբ Ամեն. Ս. Գատրիարք Նայր: Ապա Ս. Գատարազը մատուցուեցաւ Ս. կիրակի սեղանին վրայ, Ներկայ էր Ամեն. Ս. Գատրիարք Նայրը: Նորին Ամենապատուութեան անուան տունը ըլլալով՝ Ս. Գատարազէն վերջ Միաբանութեան առաջնորդութեամբ վերելաւ Գատրիարքարան, ուր ընդունեց Միաբանութեան և Ժողովուրդի շնորհաւորութիւնները և բարեմաղթութիւնները:

Ձ 4 Մարտ կիր. — Ըստ սովորութեան, Ս. Գատարազը մատուցուեցաւ ի Ս. Էրեմիայայեան Ներկայ էր Ամեն. Ս. Գատրիարք Նայրը:

Ձ 5 Մարտ Գշ. — Այսօրուան Հոգեւորական տաճարէն Ամեն. Ս. Գատրիարք Նայրը քարո-

զեց բնաբան ունենալով՝ Վաղարշապետէք դի մերձեալ է արքայութիւն երկնից:

Ձ 6 Մարտ Եր. — Վաղուան Դատաւորաց կերակրի առթիւ Ամեն. Ս. Գատրիարք Նայրը ի դուռն Միաբանութեան, Հրաշափառով մուտք գործեց ի Ս. Յարութիւն և Ս. Լուսաւորիչ ուր տեղի ունեցաւ երեկոյեան ժամերգութիւնը:

Ձ 7 Մարտ կիր. — Գիշերային և առաւօտեան ժամերգութիւնները կատարուեցան ի Ս. Լուսաւորիչ, զկնի ժամերգութեանց Ամեն. Ս. Գատրիարք Նայրը Ս. Գատարազ մատուց Գրիգորոսի Ս. Գերեզմանին վրայ և ապա նախադասեց օրուան մեծանահապետ Թափորին ուր տեղի ունեցաւ Ս. Գերեզմանին և պատանատեղիին չորսը և վերջացաւ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ մէջ:

Ձ 8 Մարտ ուրբ. — Վաղուան Ս. Լորն մեր Գրիգորի Լուսաւորիչ Մուտնի վերապ տանին առթիւ Ամեն. Ս. Գատրիարք Նայրը նախադասեց նախատեսակին:

Ձ 9 Մարտ Եր. — Օրուան տունին առթիւ, Ամեն. Ս. Գատրիարք Նայրը նախադասեց գիշերային և առաւօտեան պաշտամունքներուն: Եւ թափառով Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ Ս. Նիսիարը Ս. Միխայիլ առաջ սեղան փոխադրեց և օրինեց Ներկայ Ժողովուրդը: Ներկայ գտնուեցաւ Ս. Գատարազին ուր տեղի ունեցաւ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ սեղանին վրայ:

— Տնտեսի կերակրիին օգը աննպատ լինելով Մեծ պահաց Նամբարձման ժամերգութիւնները և պատարագները այսօրուան և վաղուան վերադասութեամբ ըլլալով՝ Միաբանութեան մէջ մասը Նամբարձման լեռ քանոց պաշտամանց և Ս. Գատարազի նամբար, որտեղ տեղի ունեցան մեր վրանին տակ և Նամբարձման մատուռին մէջ:

Ձ 10 Մարտ կիր. — Առաւօտեան ժամը 8-ին Ամեն. Ս. Գատրիարք Նայրը կանգդատուող քանոց Նամբարձման լեռ քանոց: Եւ ի դուռն Միաբան Նարց Հրաշափառով մուտք գործեց Նամբարձման եկեղեցին ուր մատուցուեցաւ Ս. Գատարազը մեր սեղանին վրայ:

Ք Ա Ժ Ն Ն Գ Ի Ն

ՍԻՈՆԻ Տարեկան բաժնեգիրն է՝ բոլոր երկիրներու համար՝ Անգլ. Շիրին 10

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ԿԱՆԽԻԿ Է

Հասցե՝ Rédaction de la Revue Arménienne SION
Patriarcat Arménien, Jérusalem-Palestine

1947-ի “ՍԻՈՆ”, ԿԸ ՆՈՒԻՐԵՆ

Երուսաղեմէն՝

Հոգ. Տ. Սերովբէ Վրդ. Մանուկեան՝ Պ. Ա. Խարզիսեանին Ֆրէզիո (Գալիֆօրնիա)

Հոգ. Տ. Մաթթոց Աբեղայ Բարիլոյսեան՝ Պ. Մովսէս Խաչիկեանին Նիւ Ճըրգի (Ամերիկա)

ՍՏԱՑՈՒԱԾ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԶՈՒԼԱԼ ԵՐԳԵՐ, Գրեց՝ Թովաննէս Մարգ, Թավրիզ, Տպ. Իրան, 1946, էջ 133.

ՎԱՐԱԳՈՅՐԻՆ ԵՏԵՒԸ, Գրեց՝ Սահփան Շահպազ, Աղեքսանդրիա, 1946, էջ 176.

ՔԵՐԹՈՒԱԾՆԵՐ, Գրեց՝ Մարթա Դաւիթեան, Թէհրան, 1946, էջ 60.

ԱՐՓԻԱԿԱՆ, Գրեց՝ Լուծֆի Մինաս, Պոսթըն, 1947, էջ 106.

ՀԱՅՐԵՆԻՔ ՏԱՐԵԳՐԻՔ ՏՕՆԱՑՈՅՑ, 1947, Պոսթըն, էջ 265.

ՏԱՐԲԱՐԱՆՈՒԹԻՒՆ ՀԻԼԼԵԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԵԱՄԲ, Ա. Մաս, Աշխատասիրեց՝ Կա-
րապետ Պոնեան, Եգիպտոս, 1947, էջ 438.

ԲԱՐՁՈՒՆՔՆ Թ ՎԵՐ (Բերթուածներ), Գրեց՝ Գէորգ Զէքիճեան, Գահիրէ, 1946,
էջ 180.

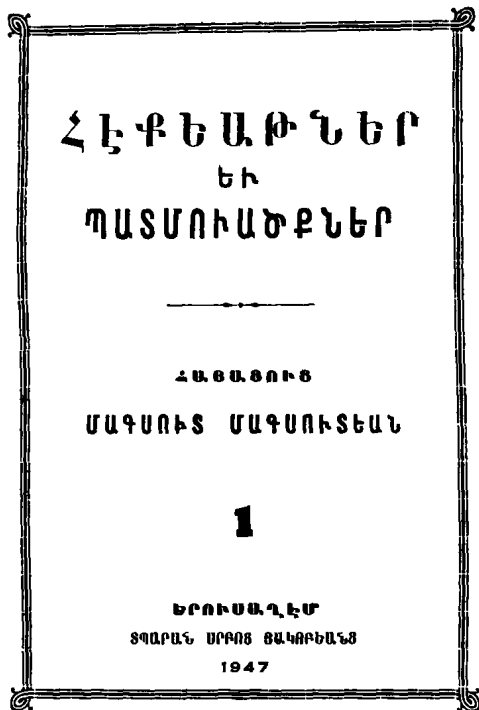
ԹՈՒՇԱՄՍՏԵԱՆ ՎԵՐ. Կ. Յ. ՍԹԱՄՊՕԼԼԵԱՆԻ 1885-1945, Հրատ. Աթենահա-
յութեան, 1947, Աթէնք, էջ 232.

ԽԱՌԵԱՐԱՆ, Ճշմարտաքօղ թիժաղներ, Գրեց՝ Վարդան Եղիսէեան, 1946, Փա-
րիզ, էջ 207.

ՄԵՐ ԿԵԱՆՔԸ, Գրեց՝ Պարոյր Զ. Մասիկեան, 1946, Գահիրէ, էջ 320.

Մ. ԱԹՈՌՈՑՍ ՏՊԱՐԱՆԻՆ ԼՈՅՍ ՏԵՍԱՆ

Մանուկներու եւ Պատանիներու համար

Էջ՝ 64

Գին՝ 2 ռիփ

Մ. ՄԱՆՈՒԿԵԱՆԻ

ԱՆՈՒՑ՝ ՈՐ ԶԵՆ ՄԵՌՆԻՐ

(ԱՊՐԻԼ 24)

ՄԱՂԹԱՆՔ

ՎԱՍՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՌՈՑ ԵՒ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ ԱԶԳԻՍ

Էջ 14

Գին 3 դանեկան